

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

В СЕСВІТНЯ 7 ІСТОРІЯ

КЛАС

УДК [94(100)"05":373.5](075)

ББК 74.266.3я721

Г51

Рецензенти

Г. Г. Яковенко, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди;
Т. В. Ніколаєва, учитель-методист спеціалізованої школи І—ІІІ ступенів № 119 Харківської міської ради Харківської області

Гісем О. В.

Г51 Всесвітня історія : підруч. для 7 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Видавництво «Ранок», 2015. — 224 с. : іл.

ISBN

Підручник містить обов'язковий обсяг навчального матеріалу, усі необхідні теоретичні відомості й поняття. До методичного апарату входять фрагменти історичних джерел та запитання до них, додаткова інформація, а також різномірні завдання та запитання на осмислення й закріплення вивченого матеріалу. Карти, схеми та ілюстрації підручника допоможуть краще засвоїти основні факти й поняття курсу.

Підручник містить посилання на сайт «Електронний освітній ресурс», де розміщено цікаву інформацію до параграфів, фрагменти історичних джерел, навчальні відеоматеріали і тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання.

На базі підручника створено навчально-методичний комплект «Всесвітня історія. 7 клас», до складу якого входять методичний посібник для вчителя та комплексний зошит для контролю знань для учнів.

Призначено для учнів 7 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

УДК [94(100)"05":373.5](075)

ББК 74.266.3я721

Запрошуємо до діалогу щодо підручника:

pidruchnik-2015@ranok.com.ua

ISBN

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2014

© ТОВ Видавництво «Ранок», 2015

Юні друзі!

Епоха Середньовіччя тривала понад тисячу років і докорінно змінила життя людей. Вона увібрала в себе велике переселення і змішання народів, хрестові походи, піднесення й занепад великих імперій, бурхливий розквіт міст. Цей час породив жорстокі війни й періоди мирної праці, великих святих і вогнища інквізиції, визначні винаходи й переслідування вільнодумців.

За десять століть склалося нове суспільство, повністю змінився вигляд Європи та Азії, зародилася європейська християнська цивілізація. Саме за доби Середньовіччя виникли народи та країни, які існують і зараз. Навіть звичний для наших сучасників розподіл Європи на Західну і Східну відбувся вже тоді.

Навала варварів знищила античний світ, його господарство й культура занепали. Проте коріння європейської цивілізації збереглося, давши життя для нового піднесення.

Заступивши язичництво, постало християнство — сила, яка об'єднувала Європу. Виник і перетворився на одну зі світових релігій іслам. Проте, на відміну від християнства, він не став єдиною релігією Сходу, а існував поряд з індуїзмом, конфуціанством тощо. Тому східні суспільства помітніше відрізнялися одне від одного, ніж європейські.

У Середні віки виникли і зросли міста з їхніми ремеслами, торгівлею, соборами, університетами та особливим способом життя. Вони стали центрами формування нової європейської цивілізації, становлення і розвиток якої ви вивчатимете в наступних класах.

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно познайомитися з його змістом та структурою. Матеріал підручника об'єднано в шість розділів, кожний з яких містить від трьох до шести параграфів, що, у свою чергу, поділяються на декілька пунктів. У тексті ви зустрінете виділені слова і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу.

Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних діячів.

Після кожного параграфа наведені запитання і завдання. Звертайте увагу на умовні позначки поряд із ними. Вони допоможуть вам краще зрозуміти, що і як необхідно виконати.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, на сторінках підручника розміщені позначки. Дізнаємося їхнє значення.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь

Ця рубрика, розташована після назви параграфа, містить стислий виклад основних навчальних завдань.

«Документи розповідають»

Тут наведені фрагменти історичних джерел, які слід уважно прочитати та відповісти на запитання.

«Цікаві факти»

У цій рубриці ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.

«Постать в історії»

Під такою рубрикою вміщено інформацію про видатних історичних діячів та їхній внесок в історію.

«Терміни та поняття»

Тут ви знайдете тлумачення нових понять і термінів.

Висновки

У цій рубриці наведені основні положення вивченого матеріалу.

«Запам'ятайте дати»

Ця рубрика, що розміщена після висновків, містить дати історичних подій, які необхідно запам'ятати.

Під цією рубрикою розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти документів, тести для самоконтролю тощо. Усе це ви знайдете на сайті «Електронний освітній ресурс» за адресою: interactive.ranok.com.ua

Запитання і завдання

Наведені тут запитання допоможуть вам перевірити, що ви запам'ятали з тексту параграфа, а також осмислити прочитане.

- ✦ Завдання, що мають таку позначку, спрямовані на формування вмінь працювати з історичною картою, складати плани, таблиці, історичні портрети діячів тощо.
- ★ Під такою позначкою вміщено проблемні завдання для допитливих. Вони виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання.

ВСТУП

1 **Що таке історія Середніх віків?** Історія людства нараховує багато тисяч століть. Безліч народів з'являлися і зникали за час існування нашої планети. Зараз людство все більше цікавиться своїм минулим, намагається оцінити й зрозуміти, чому воно було саме таким. Літописці давнини — історики — збирають різноманітні свідчення про людську історію, систематизують, вивчають, аналізують і розкривають перед нами картини нашого минулого. Із V ст. до н. е., коли Геродот написав першу у світі «Історію», і до сьогодні ця наука розвивалася разом із людством. Сучасні історики потребують безлічі фактів і подій, щоб зрозуміти внутрішній світ людей та мотиви їхніх вчинків. Ми пропонуємо разом із вами заглибитися в історію Середньовіччя і спробувати зрозуміти її не просто як тисячолітню епоху в історії людства, а як життя «людей у часі».

Загибель Західної Римської імперії стала трагічним фіналом історії Стародавнього світу і водночас початком нового етапу всесвітньої історії — історії Середніх віків.

Першими термін «Середні віки» стали використовувати в XV—XVI ст. італійські мислителі. Цією назвою вони характеризували великий історичний відрізок часу між двома «просвіченими» епохами — Античністю і Відродженням. Добу V—XV ст. вони вважали часом дикунства і варварства до того часу, поки не стали відомими втрачені й забуті досягнення античної культури. Із часом термін «середні

Відродження (Ренесанс) — період історії від середини V до кінця XV ст.

- Навала Гейзеріха на Рим. Художник К. Брюллов

віки» набув поширення і закріпився за періодом європейської історії від середини V до кінця XV ст., хоча й набув дещо іншого значення.

■ Місце Середньовіччя в історії людства

Історія Стародавнього світу	Історія Середніх віків	Історія Нового часу	Історія Новіт- нього часу
Від появи людини на Землі до 476 р.	476—1492 рр.	1492—1914 рр.	Від 1914 р. до наших днів

Середні віки — велика історична епоха, однак її хронологічні межі важко чітко окреслити.

Середньовіччя як доба в історії Європи охоплює приблизно тисячу років і, як правило, поділяється на три періоди:

Раннє Середньовіччя (кінець V — X ст.) — зародження і становлення західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації;

Розвинене Середньовіччя (XI — перша половина XIV ст.) — розквіт західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації;

Пізнє Середньовіччя (друга половина XIV — кінець XV ст.) — за вдалим висловом нідерландського історика XX ст. Йоганна Гейзінга, це «осінь Середньовіччя», або епоха відцвітання середньовічної культури, що завершує історію Середніх віків.

Навіщо ми вивчаємо епоху Середньовіччя? Вона ж давно минула! Однак якщо придивитися уважніше, сучасність тісно пов'язана із Середньовіччям. У Середні віки була започаткована історія народів і держав сучасної Європи, склалася та культурно-політична і духо-

■ Гуни б'ються з аланами. Художник П. Гайге

■ Знатний вандал (мозаїка кінця V ст.)

вна спільність, яку називають «Заходом». Проте на Сході в Середні віки також відбувалися зміни, хоча й не такі кардинальні, як на Заході. Одна з них — виникнення арабо-мусульманської цивілізації.

Навіщо ми вивчаємо епоху Середньовіччя? Вона ж давно минула! Однак якщо поглянути уважніше, сучасність тісно пов'язана із Середньовіччям. У Середні віки була започаткована історія народів і держав сучасної Європи, складалася та культурно-політична і духовна спільність, яку називають «Заходом». Проте на Сході в Середні віки також відбувалися зміни, хоча й не такі кардинальні, як на Заході. Одна з них — виникнення арабо-мусульманської цивілізації

У Середні віки склався сучасний відлік років, виникла писемність сучасних народів Європи: на основі латинського алфавіту — у Західній та Центральній Європі, на основі грецької — у Південній та Східній. Більшість сучасних держав Європи та Азії з'явилися саме в Середні віки. Тоді ж остаточно утвердилися такі світові релігії, як християнство, буддизм та іслам.

Багато традицій, законів, рис культури беруть свій початок у Середньовіччі. Ця епоха зберегла для нас частину спадщини стародавніх часів і залишила нам багато здобутків. Дотепер у містах можна побачити діючі споруди Середньовіччя, у музеях — неперевершені витвори майстрів, а праці середньовічних авторів мають велику популярність. Люди користуються тими речами, які були винайдені в епоху Середньовіччя, — гудзиками, окулярами, пожіцями, механічними годинниками, кінською збруєю тощо. І цей перелік можна продовжувати. Вивчення минулого дає змогу краще зрозуміти сучасність, а іноді й винайти щось нове. Не дарма існує вислів: «Усе нове — це добре за-

■ Перша сторінка рукопису «Беовульфа» (XI ст.)

■ Карл Великий і папи римські Геласій I та Григорій I. Мініатюра з молитовника короля Карла II Лисого

буте старе». Якщо історія Стародавнього світу вивчає цивілізації, які розвивалися переважно в Середземноморському регіоні, то історія Середніх віків вивчає народи, які заселяли Європу та Азію.

Перед вами книга, яка розповідає про ці далекі події. Прочитайте її, пориньте у світ Середньовіччя і спробуйте скласти власне уявлення про ту епоху.

За час існування на Землі людство залишило багато «слідів» своєї діяльності. Історики старанно відшукують їх, вивчають і на-

магаються відтворити життя людей у минулому. Як ви вже знаєте, вчені називають ці «сліди» життєдіяльності людини історичними джерелами.

Середньовіччя віддалене від наших часів меншим відрізком часу, ніж стародавня історія, тому джерел для вивчення середньовічної епохи

набагато більше. Важливе значення, зокрема, мають **речові джерела**. До них належать залишки матеріальної культури минулого, зокрема різноманітні будівлі, знаряддя праці, меблі, зброя, одяг тощо.

Також історію допомагають вивчати **писемні джерела** — літописи, документи, історичні твори-хроніки й інші писемні свідчення. Вони доповнюють те, про що можна дізнатися за речовими джерелами, і дають змогу якнайповніше відтворити картину життя середньовічної людини, її думки й погляди.

В історичних дослідженнях використовують також **етнографічні джерела**. Етнографія — наука, що вивчає особливості життя, побуту й господарства різних народів. Етнографічними джерелами вважаються звичаї, традиції та фольклор, що збереглися до нашого часу.

Лише поєднання інформації з усіх цих джерел дозволяє створити повну картину життя середньовічної людини та її світу.

Запитання і завдання

1. На які періоди сучасні вчені поділяють історію людства? Пригадайте характерні риси відомих вам цивілізацій стародавнього світу. 2. Як виник термін «середні віки»? Назвіть хронологічні межі Середньовіччя? 3. Назвіть різновиди історичних джерел, за якими вивчають історію Середніх віків. 4. Чи погоджуєтесь ви з висловом: «Як із природного джерела воду отримують, так з історичного джерела знання отримують про минуле»? 5. Як ви розумієте вислів про те, що історія є «наукою про людей у часі»? 6. Поміркуйте, чому саме зараз людство почало замислюватися над тим, із якою метою воно вивчає історію.

РОЗДІЛ І. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

§ 1—2. Народження середньовічної Європи

- ✓ **Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь:** чим відрізнялися варварський і римський світи; на якій спадщині виросла середньовічна Європа; як утворилася Франкська імперія і чому вона розпалася; яка роль належить Карлу Великому в становленні середньовічної Європи.

1 Римський і варварський світи в середині I тисячоліття. Народження середньовічної Європи передували занепад Римської імперії (із III ст.), Велике переселення народів (IV—VII ст.), розселення варварів на території Західної Римської імперії та утворення ними варварських королівств. Біля витоків середньовічної Європи стояли два протилежні й несхожі світи: античний (греко-римський), що від початку нашої ери активно християнізувався, і варварський. Складний і важкий шлях поєднання цих світів тривав декілька століть (із V до IX ст.).

Велике переселення народів — переміщення в IV—VII ст. германських, слов'янських, сарматських та інших племен на території Римської імперії.

Варвари — зневажлива назва всіх іноземців, які не мали грецького і римського виховання, не були причетними до їхньої культури, не знали їхньої мови.

- Битва римлян із германцями близько 252 р. Сцена на мармуровому саркофагу

- Золота прикраса-амулет германських племен. V ст.

■ Реконструкція «довгого» будинку германців

■ Сім'я давніх германців

На середину I тис. Римська імперія являла собою лише слабку тінь колишньої могутності. Через кризу і занепад, які розпочалися в III ст., держава не здатна витримати навалу варварів. Припинення завоювальницьких війн спричинило скорочення кількості рабів, що негативно позначилося на стані сільського господарства та ремесла. Щоб якось компенсувати нестачу робочих рук, рабів та вільних селян стали перетворювати на колонів.

Попри занепад Римська імперія ще зберігала свою привабливість для завоювальників: великі міста, багаті маєтки, доглянуті поля, виноградники, сади, «вічні» римські дороги тощо.

Так сталося, що варварами в сприйнятті римлян стали, у першу чергу, народи, що жили на просторах Європи: кельти, германці, слов'яни. Найбільший вплив на подальшу долю Західної Римської імперії справили германці.

Проповідник Сальвіан про втечу римлян до варварів (V ст.)

Бідні, знедолені вдови стогнуть, сироти без покровительства багато з них, навіть знатного походження і освічені, втікають до варварів. Щоб не загинути під вагою державного тягаря, вони йдуть шукати у варварів римської людяності, бо не можуть більше терпіти варварської жорстокості римлян.

- ? 1) Про що розповідає цей документ? 2) Чим була зумовлена втеча римського населення до варварів?

Переважна частина германських племен у I—IV ст. розселилися в прикордонних з імперією областях. Германці вирощували жито, ячмінь, пшеницю, овес, розводили худобу, полювали та збирали по

лісах і болотах ягоди, гриби тощо. Із болотних руд германці отримували залізо, із якого виготовляли знаряддя праці та зброю.

Сім'ї германців були великими. Під одним дахом жили декілька десятків найближчих родичів. Кілька сімей утворювали рід. Із родів склалися племена, які в III—IV ст. почали об'єднуватися в могутні племінні союзи.

Рим після декількох невдалих спроб підкорити світ варварів відгородився від нього лімесом — укріпленою лінією на кордонах, що складалася з ровів, башт, воєнних таборів. Однак кордон не роз'єднав два світи, а скоріше поєднав їх. У прикордонних містах процвітала торгівля, усе більше германців йшли служити до римського війська, германська знать переймала спосіб життя й звичаї римлян, відправляла своїх дітей навчатися античної мудрості.

Проте в IV ст. розпочалися події, про які сучасник писав так: «Гуни накинулися на аланів, алани — на готів, готи, що були вигнані зі своєї батьківщини, відібрали в нас Іллірію. І це ще не кінець...» Світ варварів прийшов у рух, який дістав назву Велике переселення народів (IV—VII ст.). У Західну Римську імперію рушила сила-силенна варварів, зупинити яку було неможливо. Наслідком Великого переселення народів стало падіння Риму (410 р.), розорення його вандалами (455 р.), загибель Західної Римської імперії (476 р.) і створення варварських королівств.

2

Варварські королівства. Першу варварську державу на території Західної Римської імперії — Тулузьке королівство — утворили вестготи в 418 р. за згодою імператора Гонорія. Королівство фактично було самостійним, а його столицею стало місто Тулуза.

Приблизно в той самий час у Північній Африці виникло Вандальське королівство зі столицею на місці давнього Карфагена.

Сім'я

Рід

Плем'я

Племенний союз

- Відновлена римська сторожова вежа, що входила в лімес, поблизу Рейнброля

Народні збори

Рада старійшин

Вождь

Дружина

- Система влади у варварських племен

■ Теодоріх I. . Ф. Кастелло

■ Собор Св. Трофима в Арлі — місце коронації королів Бургундії

■ Меровінгські фібули

У басейні річки Рони в середині V ст. виникло **Бургундське королівство** зі столицею в Ліоні. Невелике за розмірами, воно мало значний вплив на життя Західної Римської імперії.

Після усунення від влади римського імператора Ромула Августула виникло королівство Одоакра зі столицею в Равенні. Однак проти нового правителя змовилися імператор Східної Римської імперії Зенон і молодий вождь остготів Теодоріх. У результаті цього останній у 493 р. вдерся до Італії і, убивши Одоакра, проголосив себе «королем готів та італіків». Держава Теодоріха була найбільшим із королівств, заснованих германцями на території Римської імперії. Проте після смерті імператора його держава припинила своє існування.

Від середини V ст. розпочалося масове вторгнення на територію колишньої римської провінції Британія північно-західних германських племен саксів, англів і ютів. У результаті англосаксонського завоювання на землях Британії утворилися сім королівств. Згодом завойована ними країна стала називатися **Англією**. У цей самий час у Північній Галлії виникало **Франкське королівство**. Усі варварські королівства існували недовго: одні розпадалися, інші були завойовані. Лише Франкське королівство тривалий час зберігало свою могутність. Саме воно відіграло важливу роль у подальшому розвитку Європи.

3 Франкська держава Меровінгів. Назву «франки» (перекладають як «вільні», «відважні») почали використовувати від середини III ст. стосовно германських племен, які жили в нижній та середній течіях Рейну. У V ст. франки захопили Північно-Східну Галлію. Одним із найвідоміших вождів франків у той час був **Меровей**. Саме він започаткував першу королівську династію франків — **Меровінгів**. Найславнішим представником цієї династії став онук Меровея — король **Хлодвіг** (481—511).

У 486 р. Хлодвіг уклав союз із вождями інших племен і вирушив у римські володіння. Поблизу міста Суасон у вирішальній битві франки розбили римські війська і завоювали Північну Галлію, де утворилося Франкське королівство.

Після завоювання Галлії Хлодвіг знищив більшість вождів, із якими разом воював проти римлян, і став **королем** — єдиним правителем держави.

Варварське королівство — держави, створені варварськими народами на території Західної Римської імперії в V ст.

Усі питання Хлодвіг вирішував самостійно або радився з довіреними особами. У розпорядженні короля була постійна військова дружина, на утримання якої, за римським звичаєм, почали збирати податки. Для збору податків і підтримання порядку в державі Хлодвіг із близьких йому людей призначав правителів — **графів**. Найвищим суддею у Франкському королівстві був сам король.

■ Система управління франками за Хлодвіга

Жителі завойованої франками Північної Галлії були християнами. Для того щоб посилити владу й авторитет серед них, Хлодвіг разом із дружиною в 496 р. прийняв християнство за західноримським зразком. Завдяки чому Хлодвіг і його наступники здобули підтримку з боку християнського духовенства, що полегшило подальше підкорення Південної Галлії, а також сприяло зміцненню авторитету королівської влади серед франків.

До завоювання Галлії у франків не було писаних законів, а існували лише звичаї, які в усній формі передавалися від покоління до покоління. Такі правила поведінки називають звичаєвим правом. Запис законів франків, зроблений за Хлодвіга, є однією з найвизначніших пам'яток звичаєвого права у Європі. Він дістав назву «Салічна правда» (за назвою франкського племені, із якого походив Хлодвіг, — салічні франки) і став першим збірником писаних законів у франків. Наказавши записати давні закони, Хлодвіг тим самим прагнув підкреслити, що король судив за давніми звичаями свого народу.

Після смерті Хлодвіга Франкське королівство було поділене між чотирма його синами, які продовжили завоювання батька. Водночас брати намагалися знищити один одного й загарбати чужі землі.

■ Битва Хлодвіга з вестготами. Мініатюра XIV ст.

■ Зображення Хлодвіга I на бронзовій медалі

Наприкінці VI ст. відбулися важливі зміни в системі землеволодіння франків. Земельні ділянки, отримані франками після завоювання Галлії, стали їхньою приватною власністю — **алодом**, який можна було вільно продати або заповісти. Поява приватної власності на землю свідчила про розпад давніх родових традицій і формування основи нового суспільства.

У другій половині VII ст. Франкське королівство остаточно занепало. Сучасники назвали цю добу «часом лінивих королів». Королі з династії Меровінгів лишалися при владі, але насправді всі справи вирішували королівські управителі — **майордоми**.

4

Каролінги. Франкська імперія. Наприкінці VII ст. єдиної Франкської держави фактично не існувало, до того ж її загрожували

нові завойовники — араби. Боротьбу проти арабів очолив майордом Карл Мартелл (715—741). Він розумів, що лише добре озброєний кіннотник міг зупинити арабів, основу війська яких складала легка кіннота. Проте спорядження вершника було дуже дорогим

(дорівнювало вартості 18—20 корів), і простий франкський воїн не мав змоги його купити.

Для придбання зброї і коней Карл почав відбирати землі в церкви й передавати їх у довільне володіння воїну за умови несення ним військової служби. Така форма володіння землею дістала назву **бенефіцій** (від латин. *beneficium* — благодіяння). Зі створенням важкої кінноти було започатковане **середньовічне рицарство** (від нім. *Ritter* — вершник, кінний воїн).

Бенефіцій — земельний наділ, який король або інший великий феодал надавав у довільне користування васалові на умовах несення військової чи адміністративної служби.

Спираючись на кінне військо, Карл Мартелл розбив арабів 732 р. в битві під Пуатьє. Ця битва мала вирішальне значення для долі європейської християнської цивілізації Середньовіччя — було зупинено наступ арабо-мусульманського світу на Європу.

Наступником Карла Мартелла став його син Піпін Короткий (741—768), який спочатку також мав титул майордома.

Усунувши від влади останнього короля з династії Меровінгів, у 751 р. Піпін Короткий став королем. Щоб підкреслити священний характер своєї влади, він здійснив обряд помазання на царство.

Про обряд помазання на царство згадувалося в книгах Старого Заповіту. Під час цього обряду вищі священнослужителі змазували миром (особливою священною олією) чоло, руки і спину короля. При цьому, як вважалося, на монарха переходила дарована Богом вища благодать, і він перебував під божим захистом. Згодом обряд помазання на царство запозичили у франків інші європейські володарі.

Піпін Короткий передав свою владу сину Карлу, якого згодом назвуть Великим. Так була заснована нова династія, що дістала назву Піпінідів, або Каролінгів.

Карла Великого (742—814) вважають не тільки найвидатнішим представником династії Каролінгів, а й найвідомішим монархом усього Середньовіччя. Це й не дивно. Король франків та «імператор Заходу» швидко об'єднав у межах створеної ним імперії більшу частину Західної Європи. Він поклав край добі «темних віків», що панувала після загибелі Західної Римської імперії.

У той час із півночі й північного сходу державу Карла Великого оточували землі германських племен, передусім саксів; на півдні була Іспанія, захоплена арабами-мусульманами; на сході жили авари та слов'яни.

Ставши королем, Карл Великий у 773—774 рр. остаточно знищив Лангобардське королівство і приєднав його землі до своєї держави. Найтривалішими і найважчими були війни проти саксів, що велися протягом 772—804 рр. У 788 р. Карл захопив Баварське герцогство. Він воював проти слов'янських народів, а згодом уклав із ними союз проти аварів і розпочав війну з Аварським каганатом — державою, утвореною кочовиками-аварами в Паннонії (тепер територія Угорщини). Ця війна тривала протягом 788—803 рр. Воїни Карла Великого розгромили аварів, й Аварський каганат зник із карти Європи.

Унаслідок завоювань Карла Великого під його владою опинилася значна територія, що за розмірами нагадувала колишню Західну

- Клотильда Бургундська ділить королівство франків між чотирма синами Хлодвіга I

- Піпін Короткий підносить папі володіння Папською областю.

Римську імперію. Серед оточення Карла виникла ідея проголосити його імператором на зразок давніх римлян. 25 грудня 800 р. папа Лев III під час урочистого різдвяного молебню увінчав уклінного короля Карла великого імперською короною й оголосив його римським імператором. У 812 р. Візантія визнала Карла імператором Заходу.

Попри війни, король удосконалював систему управління державою, піклувався про розвиток культури. Недарма цей час учені згодом називали «Каролінгським відродженням». То був період розвитку освіти, відродження інтересу до праць давніх римських і грецьких мислителів, майже забутих за попередніх століть.

Держава Карла Великого була поділена на окремі округи — **графства**. Призначені королем графи збирали податки, здійснювали судочинство, очолювали місцеве ополчення.

Майже всі дрібні вільні власники землі перетворилися на залежних селян, оскільки не могли самі витримати тягар військової служби і придбати необхідне спорядження. Тому Карл набирав до війська лише власників чотирьох наділів. Іншим селянам доводилося або на спільні кошти відправляти до війська одного кіннотника, або шукати захисників, які могли б звільнити їх від служби. Захисниками селян ставали великі світські або церковні землевласники. Залежні селяни звільнялися від військової служби і втрачали давні права: їхнім суддею і господарем ставав захисник.

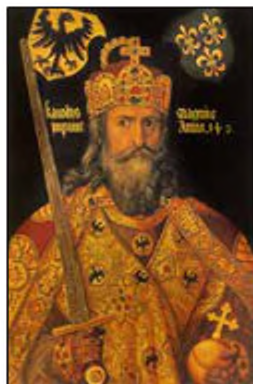

5 Загибель імперії Карла Великого. Утворення держав середньовічної Європи.

Карл Великий помер 814 р. та був похований в Аахені, де жив останні роки. Після смерті короля створена ним імперія проіснувала недовго. Причини розпаду полягали у самому характері держави, створеної Карлом Великим. Він силою об'єднав народи, різні за рівнем розвитку і культурою, у яких спільною була лише християнська віра. Господарство мало натуральний характер: усі необхідні речі та продукти вироблялися не для продажу, а власного споживання. Відсутність торговельних зв'язків спричинила ізоляцію окремих областей держави Карла Великого.

Графи, які управляли землями, прагнули закріпити їх за собою, щоб передавати в спадщину нащадкам. Навіть власники дрібних бенефіціїв вважали їх своєю власністю. Графства, та великі, також дрібні землеволодіння перетворювалися на центри політичного і господарського життя. Оскільки таких володінь було багато, а міцної системи управління у Франкській імперії не існувало, то вона почала швидко розпадатися. За онуків Карла Великого — Лотаря, Людовика Німецького і Карла Лисого — протистояння загострилося.

У 843 р. на з'їзді у Вердені онуки імператора уклали угоду про поділ імперії на три частини. Імператорський титул зберігався за Лотарем, але ніяких особливих прав стосовно братів, які стали самостійними королями, він не мав. Верденський поділ імперії онуками Карла Великого започаткував три майбутні західноєвропейські держави — Німеччину, Італію і Францію.

■ Карл Великий

418 р.	Утворення Тулузького королівства
476 р.	Падіння Західної Римської імперії
486 р.	Заснування Франкського королівства. Початок правління династії Меровінгів
493—526 рр.	Правління Теодоріха Великого в Італії
732 р.	Битва при Пуатьє
751 рр.	Помазання на царство Піпіна Короткого. Початок правління династії Каролінгів
754	Заснування папської держави
800—843 рр.	Існування Імперії Карла Великого

Запитання і завдання

1. Що таке «Велике переселення народів»? Коли воно відбулося? 2. Як, коли і чому на теренах Західної Римської імперії виникли варварські королівства? Назвіть найбільш з них. 3. Завдяки чому Карлу Мартеллу вдалося зупинити просування арабів? Які це мало наслідки? 4. Які території були захоплені Карлом Великим? Покажіть їх на карті. 5. Що спонукало Хлодвіга прийняти християнство? 6. Розкажіть про появу «Салічної правди». У чому ви бачаєте її історичне значення? 7. Розкрийте причини розпаду Франкської імперії. Як він відбувався?

✦ 8. Використовуючи матеріал параграфа і документ до нього, складіть історичні портрети короля Хлодвіга та імператора Карла Великого. 9. Поясніть твердження: «У завершальний період існування Римської імперії відбувався процес варваризації Риму і романізації варварів».

★ 10. Якими були наслідки розпаду імперії Карла Великого?

§ 3. Людина в Середньовіччі

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як у Середні віки складалися відносини між людиною і природою; яким було населення середньовічної Європи; що таке внутрішня колонізація.

Взаємодія людини і природи в Ранньому Середньовіччі. У Ранньому Середньовіччі (V—X ст.) більшу частину Європи вкривали ліса. Ліс у ті часи був основним джерелом життя і доходів. Там випасали худобу, відгодовували жолудями свиней. Завдяки цьому селянин отримував на зиму гарантований запас м'ясної їжі. У лісі заготовляли дрова для опалення й виготовляли деревне вугілля — важливий компонент для виробництва залізних знарядь праці та зброї. Ліс також забезпечував і будівельними матеріалами.

У лісі збирали всілякі смолисті речовини для виготовлення смолоскипів. Тут також заготовляли кору дуба, без якої неможливо було б вичиняти шкіри тварин. Попіл спалених кущів підліску використовували для відбілювання або фарбування тканин. Крім того, у лісі й на галявинах збирали лікарські рослини — єдині лікувальні засоби в той час. Ліс був також місцем полювання.

У той самий час ліс для середньовічної людини являв собою небезпеку. Він був горизонтом, кордоном між володіннями сеньйорів. Із лісу з'являлися голодні вовки, розбійники і завойовники. Не-

■ Полювання з собаками в лісі біля замку (з «Книги часу» графа Беррі).

■ Збирання врожаю на королівських землях

дивно, що в казках і легендах тих часів ліс і його мешканці були обов'язковими персонажами.

Із Капітулярію Віліса (початок IX ст.)

Хай гарно слідкують за нашими лісами і гаями; і там, де є місце для розчистки, хай наші економи це зроблять, і хай вони стежать за тим, щоб поля не захоплювали ліси; і повинні бути такі ліси, де не можна багато рубати дерев або завдавати їм іншої шкоди, і хай вони слідкують за дичиною в лісі; і хай також візьмуться за яструбів і шулік для нашого полювання; і хай збирають оплату, яка нам належить за це. І хай економи, якщо вони пасуть свиней у лісі, хай управителі чи їхні люди, хай вони перші заплатять десятину так, аби дати приклад іншим, щоб потім й інші також заплатили.

- ? 1. Які настанови дає сеньйор своїм управителям? 2. Як сеньйор ставився до лісу? 3. Чим можна пояснити таке його ставлення?

Серед лісів розташувалися невеликі поселення, до яких прилягали клаптики землі. На них вирощували городину, бобові та зернові культури.

2 Населення. Міграції. Небезпеки середньовічної людини. Європу за середніх віків населяли романізовані народи колишньої Римської імперії: греки, кельти, германці, слов'яни, фракійці, балти, угро-фіни. Учені вважають, що після розпаду Римської імперії кількість населення у Європі значно скоротилася.

Найбільшими небезпеками середніх віків були голод, хвороби (епідемії) та війни. Постійна загроза голоду — характерна риса середньовічного суспільства. Недостатній рівень розвитку техніки

- Пілігримів легко впізнавали за одягом, який вони носили, і символами місць паломництва, що вишивалися на одязі.

призводив до низьких врожаїв. Становище залежних селян було дуже тяжким. Середньовічна Європа постійно перебувала на межі голоду.

Ті, хто не гинув від голоду, страждали від хвороб. Погане харчування, неякісні продукти, відсутність уявлень про гігієну, відсутність елементарної медичної допомоги робили середньовічну людину надзвичайно вразливою до різних захворювань — туберкульозу, малярії, прокази, холери, дизентерії, тифу.

Безпорадні та зневірені люди вбачали в них Божу кару і зверталися по допомогу до святих. Уважалося, що паломництво і дотик до їхніх мощей лікує хвороби.

Не менш катастрофічні наслідки мали війни. Вони знищували й без того мізерні запаси продовольства, доводили до жебрацтва людей, послаблюючи їхню здатність протистояти хворобам й епідеміям.

Усі небезпеки середньовічної людини призводили до того, що середня тривалість життя становила 22—32 роки.

Середньовічне суспільство постійно перебувало в русі. Що ж штовхало цих людей вирушати у довгий і небезпечний шлях? Причин існувало кілька.

Середньовічне суспільство було досить бідним. Як правило, усе майно звичайної людини вміщувалося в невелику торбинку, і тому в пошуках кращої долі людина готова була йти в далекі країни. До

того ж, уся земля належала сеньйорам, а селянин лише працював на ній.

Інша верства населення — рицарі, щоб отримати землю, також готові

були вирушати в будь-який похід. У далеку дорогу людей штовхало християнство — вони йшли до місць паломництва, щоб спокутувати свої гріхи. До того ж, люди рятувалися втечею від епідемій хвороб, голоду, війн й інших негараздів.

Лише з початком XIV ст. європейці поступово стають домовальниками.

Міграції — переселення народів з місць постійного проживання на нові землі.

■ Сім смертних гріхів. І. Босх

■ Чотири вершники Апокаліпсису. А. Дюрер

3 Внутрішня колонізація. Криза XIV—XV ст. Наприкінці XI ст. населення середньовічної Європи почало відчувати, що йому вже «тісно» на своєму континенті. Це примушувало європейців розпочати освоєння нових земель — колонізацію. Часом активної європейської колонізації став період XI—XIII століть.

Насправді вільних земель у Європі на той час вистачало. Однак потрібно було лише багато працювати для того, щоб вони давали врожаї та годували людей. Нові землі селяни освоювали з великими труднощами. Вони вирубували ліси, осушували болота й перетворювали їх на родючі поля. Цей процес був дуже важким, виснажливим і тривалим.

Сеньйори підтримували зусилля селян, адже розуміли: освоєння нових земель дасть більше продуктів харчування. Заохочуючи селян до обробітки цілих земель, феодали звільняли їх на певний час від сплати податків.

У більшості районів Європи почали застосовувати трипілля.

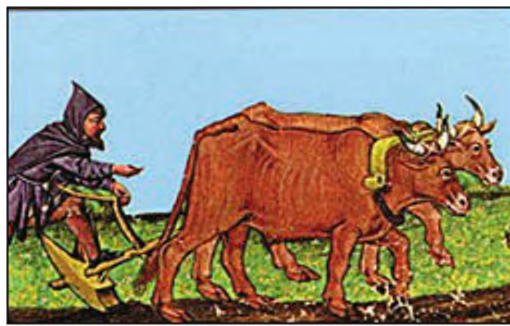
У цей час також почали застосовувати органічні добрива. Заправдані зміни дали можливість дещо збільшити врожайність.

Зовнішня колонізація — захоплення нових земель силою зброї за межами поширення Західної Європи християнської цивілізації.

Внутрішня колонізація — освоєння селянами вільних земель у Європі.

■ Ілюстрація «Чорної смерті» з Тоген-бурзької біблії. 1411 р.

■ Селяни в полі

Свою землю селянин ділив на три частини. Перша частина з осені засівалася озимими культурами. Друга — навесні яровими. Третя — відпочивала, тобто перебувала під паром. Наступного року перше поле залишали під паром, друге засівали озимими, а третє — яровими культурами. Крім того селяни застосовували сівозміну — на одному й тому самому полі не сіяли декілька років поспіль одну й ту саму культуру.

Внутрішня колонізація мала позитивні наслідки. Так, кількість населення Європи подвоїлася. Вдалося подолати постійну загрозу голоду. Змінився раціон харчування: зернові та городні культури поступово витіснили дари лісів. Завдяки наполегливій людській праці за кілька століть «Європа лісів» поступово перетворилася на «Європу полів». На початку XIV ст. процес розвитку Європи уповільнився, а з 1316 р., коли стався великий голод, взагалі припинився. Економіку Європи охопила глибока криза, яку вдалося подолати лише через сто років.

Запитання і завдання

1. Чи справедливо називати Європу V—X ст. «країною лісів»? Що ліс давав людині? 2. Чому в Ранньому Середньовіччі європейці часто змінювали місце проживання? 3. Які небезпеки загрожували середньовічній людині? 4. Чому в XIV—XV ст. Європу охопила криза? Якими були її прояви?

★ 5. Підготуйте розповідь від імені людини, що пережила «чорну смерть» 1348—1351 рр. 6. Заповніть таблицю «Внутрішня колонізація у Європі».

Чинники		Результати	
Позитивно впливали	Негативно впливали	Позитивні	Негативні

§ 4—5. Візантійська імперія

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як виникла Візантійська імперія; хто були наймогутніші імператори; яка роль Візантії в історії людства; чому занепадала і як загинула імперія.

Народження Візантії. Візантійську імперію історики називають «золотим містком» між Стародавньою історією та Новим часом. У «темні віки» Раннього Середньовіччя візантійці зберегли досягнення античної культури та, поєднавши їх з ідеалами християнства, передали сусіднім народам.

На місці давньої грецької колонії Візантія римський імператор **Константин I Великий** у 330 р. заснував нову столицю Римської імперії — місто **Константинополь**. За назвою «Візантія» історики згодом і називали Східна Римська імперія. Проте самі візантійці іменували себе ромеями (римлянами), а свою державу — ромейською.

Часом появи Східної Римської імперії, або Візантії, вважають 395 р., коли імператор **Феодосій Великий** поділив імперію між своїми синами. Під час варварських завоювань хитрі константинопольські імператори змогли врятувати свої володіння й спрямувати варварів на землі Західної Римської імперії. У той час коли Західна Європа лежала в руїнах, Візантійська імперія міцніла й розквітала.

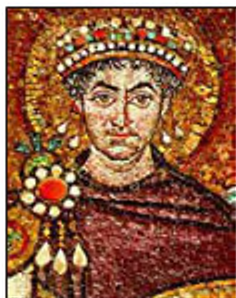
Населення Візантії складали греки, сирійці, євреї, єгиптяни, вірмени, грузини та інші народи. Найбільшими містами були Константинополь, Александрія, Антіохія із населенням по 200—300 тис. жителів. Столиця імперії — Константинополь — була розташована на березі протоки Босфор, де перетиналися найважливіші торговельні шляхи: морський — із Чорного моря до Середземного та суходільний — із Європи до Азії. Візантія вела торгівлю з Китаєм, Іраном, Індією, країнами Західної та Східної Європи.

■ Герб та прапор Візантії

■ Константин I

■ Юстиніан I

За своїм державним устроєм Візантія була монархією. Уся повнота влади належала **василевсу** (грецька назва імператора), який був «нижчим від Бога і наступним після Бога». Християнська церква підтримувала владу імператора, уважала його захисником церкви й вимагала від підданих віддавати йому богорівну шану. Однак важливою особливістю було те, що священною вважалася лише посада імператора, а не його особа. Імператор не успадковував престолу, а обирався армією, **синклітом** (грецька назва Сенату) і народом. Водночас влада імператора була абсолютною та необмеженою. Він був понад законом, розпоряджався життям і майном своїх підданих. Імператор правив країною за допомогою великої кількості чиновників, а також синкліту, що був дорадчим органом при імператорі. Він був і главою держави, і вищим законодавцем, і керівником уряду, і вищим суддею, і головнокомандувачем армії.

2 **Візантія за Юстиніана I Великого.** За часів правління Юстиніана I (527—565 рр.) Візантійська імперія досягла вершини своєї могутності. Юстиніан мав добру освіту, був працелюбним, рішучим, наполегливим і талановитим керівником. Проте в ньому ніби співіснували дві особистості. З одного боку, Юстиніан дозволяв будь-якій людині висловити власну думку і ніколи не показував свого незадоволення зовні, але водночас, за свідченнями сучасників, був хитрим і підступним, уміло приховував гнів.

За розумом і вдачею Юстиніану відповідала його дружина Феодора. У 527 р. Юстиніан і Феодора були проголошені імператором та імператрицею Візантійської імперії.

За наказом Юстиніана I в 528—534 рр. було укладено зібрання законів «Звід громадського права», де поєдналися давні правові норми Риму й духовні цінності християнства. «Звід...» проголошував рівність усіх громадян перед законом. Хоча рабство не скасовувалося, але заборонялося вбивати рабів, і вони отримували змогу звільнитися. Закони Юстиніана зрівнювали в правах чоловіка та жінку, забороняли розлучення, засуджене християнською церквою. У «Зводі...» проголошувалася ідея необмеженої та абсолютної влади імператора. Було закріплено право недоторканності приватної власності. «Звід...» став основою для розроблення законів більшості країн Західної Європи у XII—XIV ст.

Перетворення, розпочаті Юстиніаном, вимагали значних коштів. Зростання податків хабарництво чиновників у 532 р. викликали в Константинополі повстання, яке дістало назву «Ніка» (через гасло повстанців «Ніка!» — «Перемога!»). Тривало воно вісім днів.

■ Весілля Юстиніана I и Феодори (VI ст.).
Мозаїка

■ Юстиніан розповідає історію Римської імперії. Джованні ді Паоло

Імператор підкупив вождів повстання і за допомогою загонів варварів-найманців придушив заколот, убивши близько 35 тис. людей.

Розправившись із повстанцями, Юстиніан узявся за здійснення головної мети свого життя — відновлення Римської імперії в колишніх кордонах.

У 534 р. візантійська армія на чолі з видатним полководцем Велизарієм розгромила вандалів і захопила Північну Африку. Далі армія Велизарія, оволодівши островом Сицилія, вдерлася до Італії, у 536 р. без бою вступила до Риму, а за три роки візантійці захопили столицю варварів Равенну. Здавалося, що Юстиніан уже майже досяг заповітної мети, але тут Візантія зазнала нападу з боку слов'ян і персів. Імператор відкликав Велизарія і відправив його з армією на захист східних кордонів. Полководець упорався і з цим завданням. До завоювання земель на Заході Юстиніан повернувся лише 552 р., і хоча не зміг відновити межі Римської імперії часів імператора Константина, проте збільшив територію своєї держави майже вдвічі.

За часів правління імператора Юстиніана I Візантійська імперія перетворилася на центр християнської цивілізації серед варварського світу.

3 **Візантія та араби. Правління Льва III Ісавра. Іконоборство.** У першій половині VII ст. біля кордонів Візантії з'явився новий ворог — араби. Під прапором «священної війни в ім'я Аллаха» вони розпочали стрімке завоювання східних візантійських провінцій. Протягом 636—642 рр. Візантія втратила Сирію, Палестину, Верхню Месопотамію, а ще через півстоліття — Північну Африку. Порівняно з добою Юстиніана I територія імперії зменшилася втричі.

Незабаром араби поклали край пануванню візантійців і на морях, створивши могутній флот і відібравши у них острови Крит, Сицилію та території на узбережжі Балканського півострова. Починаючи з 672 р. араби кілька разів намагалися захопити Константинополь, однак візантійці відбивали їх від стін міста, а арабський флот знищували «грецьким вогнем».

«Грецький вогонь» — таємну зброю Візантійської імперії — винайшов сирійський архітектор і хімік Каллікон. Це була палаюча суміш, яку під тиском викидали зі спеціальних помп або наливали в мушлі й кидали з катапульт на ворожі кораблі. Склад цієї суміші настільки ретельно приховувався, що й дотепер усі її складники невідомі. Вірогідно, «грецький вогонь» містив смолу, сірку, селітру, нафту. Наслідки використання «грецького вогню» були жахливими. Палаюча масляна рідина перетворювала все на попіл, її неможливо було загасити і врятуватися від неї плавом: суміш горіла на воді. Упродовж століть володіння цією зброєю забезпечувало перемоги візантійцям, особливо на морі.

У 717 р. араби втретє розпочали штурм Константинополя. Завдяки рішучим діям візантійського війська на чолі з імператором Львом III Ісавром (717—741) ворога вдалося зупинити й відкинути від міста. Із 1800 кораблів в арабів залишилося лише п'ять, із 200 тис. воїнів урятувалося лише 30 тисяч.

Перемога Льва III Ісавра над арабами зупинила просування арабів на землі Візантійської імперії та врятувала християнську Європу від мусульманської навали.

Боротьба проти арабів спонукала Льва III Ісавра реорганізувати візантійську армію. Імператор вирішив створити кінне військо. Од-

нак озброєння кіннотника коштувало дорого. Тоді візантійці скористалися досвідом арабів: вони роздавали землі із селянами, що їх обробляли, воїнам, які за прибуток від цих земель могли

Іконоборство — релігійно-політичний рух, спрямований проти вшанування ікон.

купувати коней та озброєння. Проте здійснення цієї ідеї вимагало вільних земель для розподілу. Великими земельними ділянками володіла церква. Можливість отримати їх з'явилася в імператора завдяки **руху іконоборців**, приводом до якого стали суперечки між прихильниками й противниками вшанування ікон, хрестів і святих мощей. Противники вшанування ікон стверджували, що поклоніння іконам є ідолопоклонством, оскільки це поклоніння речам, а не Богу, але прихильники вшанування ікон були іншої думки: вони вважали, що в цих святих предметах присутня Божья сила.

■ Використання «грецького вогню»

■ Міські стіни Константинополя

Лев III скористався із цих суперечок: у 726 р. він видав указ про заборону поклоніння іконам, розпочавши відбирати землі в монастирів. Ділянки відібраних монастирських земель надавалися воїнам-кіннотникам. Населення Візантії розділилося: військова знать підтримувала імператора, а більшість простого народу й духовенства засуджувала його. Боротьба між прихильниками та противниками шанування ікон тривала понад століття. Нарешті в 843 р. шанувальники ікон перемогли: культ ікон було відновлено, а іконоборців засуджено церквою. У цій боротьбі загинула велика кількість шедеврів візантійського мистецтва.

Рух іконоборців дав можливість Льву III Ісавру створити візантійську кінноту, що перетворилася на окрему суспільну верству на зразок західноєвропейських рицарів.

4 Правління Македонської династії. Доба правління імператорів Македонської династії стала часом розквіту Візантії. Константинополь перетворився на найбільший на той час торговельний центр, а візантійські купці підпорядкували собі всю торгівлю між Заходом і Сходом. Саме завдяки торгівлі до скарбниці імператора надходили величезні прибутки.

Засновником Македонської династії став імператор **Василій I (867—886)**.

Наприкінці IX ст. Візантія розгорнула активну діяльність із християнізації сусідніх варварських народів. Посланці константинопольського патріарха відправлялися нести світло християнської віри до сербів, болгар і у Великоморавську державу. Проповідники Кирило і Мефодій створили слов'янську абетку й переклали Біблію слов'янською мовою, що створило умови для поширення християнства серед слов'ян.

■ Василь II пермагає у борцівському поєдинку болгарського чемпіона. Зі старовинного манускрипту

Майбутній імператор Василь II народився в селянській родині. Під час одного з болгарських набігів потрапив у полон і тривалий час жив серед своїх поневолювачів. Після повернення до Візантії Василь улаштувався працювати конюхом в імператорських стайнях. Завдяки своїй красі, розуму, силі та іншим здібностям він зробив чудову кар'єру: із конюха виріс до співправителя імператора Михайла III. Імператор швидко став відчувати небезпеку з боку свого співправителя і наказав його вбити. Проте Василь виявився спритнішим: убив Михайла III і сам став імператором. Щоб не втратити владу, він установив порядок, за яким престол могли успадкувати лише члени правлячої династії. Завдяки цьому наступники Василя II правили Візантією до 1081 р.

Від другої половини IX ст. Візантія розпочала тривалі війни за повернення втрачених територій. Найбільших успіхів у цьому досяг імператор **Василь II Болгаробійця (976—1025)**.

Правління Василя II розпочалося за тяжких часів. На землі імперії почалися набіги болгар. Цар Болгарії Самуїл, скориставшись тривалими візантійськими заколотами знаті проти імператора, захопив Східну Болгарію і частину Сербії. Лише в 1014 р. він домогся вирішальної перемоги над болгарами.

5 **Візантія і турки-сельджуки. Епоха Комнінів.** Безперервні війни, які вела Візантія на початку XI ст., виснажили її. У середині країни між знаттю та імператором розгорнулася боротьба за трон. Поки велася боротьба за владу, армія слабшала, а імперія знову опинилася в оточенні ворогів. На Балкани з Причорноморських степів вторглися орди печенігів і болгар. Нормандці захопили останні володіння візантійців в Італії. Однак найнебезпечнішими ворогами були турки-сельджуки, які наступали на східні кордони імперії.

Турки-сельджуки належали до тюркських народів, давня батьківщина яких розташовувалася в низовині річки Сирдар'ї, поблизу Аральського моря. Звідси одне з тюркських племен на чолі з вождем Сельджуком перекочувало на захід. Поступово турки-сельджуки підкорили інші тюркські й турецькі племена та захопили більшу частину Передньої Азії, Ірак, Іран, Середню Азію. Навіть правитель Арабського халфату, багдадський халіф, був змушений підкоритися туркам і визнати їхнього вождя Торгул-бека султаном і «царем Сходу і Заходу». Від підкорених іранців турки прийняли Іслам й утворили нову велику мусульманську державу — Сельджуцький султанат.

У 1068 р. візантійський імператор Роман IV розпочав війну проти турків, які спустошували землі імперії. Війна точилася з перемінним успіхом. Навесні 1071 р. біля вірменського міста Манцикерта візантійська армія зазнала цілковитої поразки. Імператор і всі воєначальники потрапили в полон. Султан Альп-Арслан («Хоробрий Лев») відпустив імператора лише після його згоди виплачувати сельджукам величезну данину.

Звістка про поразку під Манцикертом приголомшила візантійців — переможений імператор втратив престол, а договір із сельджуками було розірвано.

Турки, не отримавши обіцяного, рушили завойовувати візантійські володіння в Малій Азії. На захоплених землях вони утворили державу **Румський султанат**, або Рум (Рим) — так завойовники називали Візантію. Тепер зі своїх володінь вони могли бачити палац Константинополя, що розкинувся на протилежному боці затоки.

Загроза неминучої загибелі Візантії викликала нову хвилю боротьби за імператорський престол. Нарешті, у 1081 р. до влади прийшов досвідчений воєначальник Олексій Комнін, який заснував нову династію **Комнінів (1081—1204 рр.)**, яка на ціле століття повернула Візантії колишню славу й могутність. Вирішальну роль у відродженні Візантії відіграв **Олексій I Комнін (1081—1118)**. Спираючись на своїх прибічників, він придушив бунтівну константинопольську знать, конфіскував її майно і набрав найману армію.

Спираючись на нову армію, Олексій розпочав війну проти ворогів імперії. Спершу він прогнав від східних кордонів турків, а потім рушив проти норманів. Після чотирирічної війни в 1085 р. Олексій переміг норманів і примусив їх залишити Балканський півострів. За допомогою дипломатії він упорався із загрозою з боку печенігів. Завдяки щедрим дарам імператор зробив своїми союзниками інших кочовиків — половців, за допомогою яких і розбив печенігів. Після цих перемог у Візантійській імперії настав спокій.

■ Перемога Альп-Арслана в битві під Алеппо в 960 р. Мініатюра з Мадридської хроніки Іоанна Скілиці

За часів правління сина Олексія Іоанна I Комніна (1118—1143 рр.) Візантія розпочала боротьбу зі своїм торговельним конкурентом — Венецією. За наказом імператора всіх венеціанських купців було кинуто до в'язниць і відібрано торговельні привілеї. Мабуть, ніхто серед візантійців тоді не міг уявити, до яких наслідків призведе ця подія в майбутньому. Поки імперія вела наполегливу боротьбу, поряд із її східними кордонами знову посилювався Румський султанат. У 1076 р. імператор Мануїл I розпочав грандіозний похід проти турків, однак у битві біля міста Міріокефала зазнав нищівної поразки. Візантія втратила свої володіння в Малій Азії. Останнє століття слави Візантії минуло: імперія на всіх своїх кордонах перейшла до оборони.

6 Катастрофа 1204 р. По смерті Мануїла I Візантія остаточно занепадала. Розпочалася жорстока й кривава боротьба за владу. Останній імператор із династії Комнінів Андронік I (1183—1185 рр.) закривавив свої руки вбивством попередника, 14-річного Олексія II (1180—1183 рр.), установив у країні справжній терор та був убитий розлюченим натовпом під час повстання в Константинополі. Новим імператором став Ісак Ангел (1185—1195 рр.). Проте імперія розпадалася на очах. Угорці оволоділи Далмацією, нормани знову вторглися на Балкани, болгари звільнилися від влади візантійців і відродили свою державність, серби здобули незалежність.

Однак Ісак Ангел замість того, щоб піклуватися про державу, витрачав значні кошти на будівництво величних споруд та інші особисті потреби. Скориставшись невдоволенням народом, брат осліпив імператора й захопив трон, ставши Олексієм III (1195—1204 рр.). Проте син Ісака зміг утекти до Італії, де звернувся до рицарів, що готувалися до Четвертого хрестового походу, із проханням допомогти йому повернути трон батька. Уперше за весь час існування «місто Константина» було захоплене й пограбоване ворогом.

- **Взяття Едесси** візантійською армією та араська контратака. Мініатюра з Мадридської хроніки Іоанна Скілиці

Землі Візантії, захоплені хрестоносцями, назвали **Латинською Романією** (Романією називали в Західній Європі Візантію) і поділили на Латинську імперію (або власне Романію) зі столицею в Константинополі та залежні від неї держави хрестоносців на Балканах, володіння Венеції, Генуї та ордену іоаннітів. 16 травня 1204 р. в соборі Святої Софії коронувався перший імператор Романії, один із вождів хрестоносців, фландрський граф Болдуїн.

На завойованих землях латиняни встановили західноєвропейські порядки за французьким зразком.

7 Відродження і загибель Візантії. Латиняни не змогли підкорити всі візантійські провінції — візантійці чинили відчайдушний опір. У непідкорених землях виникли три грецькі держави, що вважалися наступниками імперії — **Нікейська імперія**, **Епірське царство** і **Трапезундська імперія**. Ці держави розгорнули боротьбу за відновлення Візантії. Поступово провідна роль у боротьбі проти латинян перейшла до Нікейської імперії. Новим імператором було обрано представника знатного роду Феодора Ласкаріса, який почав боротьбу за відродження Візантії.

Вирішальних успіхів у боротьбі за відновлення Візантії досяг нікейський імператор **Іоанн III Ласкаріс** (1222—1254 рр.). На третьому році свого правління Іоанн III розбив війська хрестоносців. Потім він поступово об'єднував під своєю владою більшість колишніх візантійських земель.

За часів правління Іоанна III імперія досягла розквіту, який нагадував її життям давні часи. Розвивалися сільське господарство, ремесла. Для сприяння розвитку ремесел Іоанн заборонив своїм підданам носити одяг з іноземних тканин і наказав користуватися лише тим, що зроблено візантійськими майстрами.

■ Константин Палеолог. Защитники Константинополя. 1453 р. Художник-гравер Тассос

Візантійську імперію було відновлено за нікейського імператора **Михайла VIII Палеолога (1259—1282 рр.)**, засновника останньої династії візантійських імператорів.

Латиняни на той час зазнали від візантійців багатьох відчутних ударів, але ще утримували Константинополь. Щоб оволодіти містом, імператор Михайла VIII наказав поставити у фортецях поряд із містом гарнізони, які постійно здійснювали вилазки проти латинян. Одного разу загін нікейського імператора, що рухався повз Константинополь, вирішив у черговий раз налякати противників.

Сталося так, що всі сили хрестоносців були в морському поході проти нікейців, і в місті залишався лише імператор із невеликим загonom. Нікейці легко оволоділи стінами, відкрили ворота міста і впустили інших. Так несподівано візантійці захопили Константинополь. Коли хрестоносці повернулися, то спробували дістатися до міста, але зазнали поразки й були змушені на кораблях повертатися до Західної Європи. Так Латинська Романія припинила існування.

15 серпня 1261 р. **Михайл VIII Палеолог** став першим імператором відновленої Візантійської імперії. Проте влада візантійських імператорів поширювалася лише на частину Балканського півострова, невелику територію Малої Азії та кілька островів в Егейському морі.

Відродженій імперії відразу почала загрожувати нова небезпека — турки-османи, із якими вона впоратися не змогла. 29 травня 1453 р. тисячолітня імперія впала. Деякі історики говорять про цю дату як про кінець епохи Середньовіччя.

8 Побут візантійців. Занепад культури, що відбувався на Заході після варварської навали, не торкнувся Візантійської імперії. Життя візантійців за Середньовіччя розвивалося на зразок життя давніх римлян.

Будинки візантійців були обставлені, залежно від прибутків господаря, різноманітними меблями. Прості візантійці сиділи на стільцях за столами, а відпочивали у високих кріслах — римський звичай вживати їжу лежачи зник. Одяг ховали у скрині. У будинках знаті меблі були прикрашені різьбленням, оздоблені коштовним камінням і слоновою кісткою. Ліжка й підлоги вкривалися килимами і звіриними шкурами. У більшості будинків знаті були засклені

вікна, вони опалювалися жаровнями з вугіллям й освітлювалися масляними світильниками. Відняки тіснилися в убогих комірках, де з меблів міг бути лише один напханий очеретом матрац.

Їли візантійці зазвичай двічі на день. У будинках знаті влаштовувалися великі бенкети, де гостей пригощали рідкісними стравами. Для більшості простих візантійців звичною їжею були варена риба, боби, хліб, сир, різноманітні овочі та фрукти.

За одягом візантійця можна було визначити, до якої суспільної верстви він належить. Знать носила одяг, виготовлений із лляних, вовняних, шовкових тканин, прикрашений орнаментом. На бенкети зверху одягали довгий плащ — хламиду. Звичним одягом простих візантійців був хітон — сорочка з грубої тканини, штани, чобітки і короткий плащ. Заможні жінки й чоловіки носили багато ювелірних прикрас: каблучок, браслетів, застібок на плащах тощо.

Важливе місце в побуті візантійців посідала християнська церква. Усі найважливіші події життя людей були пов'язані з церковними обрядами — хрещення, вінчання, похорон. У містах було багато храмів. Кілька разів на день візантійці молилися: ранкова й вечірня молитва були обов'язковими. Особливо поклонялися Богородиці, уважаючи її захисницею грішників, ближчою до людей, ніж Христос.

9 **Культура Візантії.** За багатотисячолітній період свого існування Візантія створила потужну і своєрідну культуру, що ввібрала в себе давньоримські традиції.

Від початку й до кінця існування імперії візантійське суспільство дуже поважало й цінувало знання. Уміння читати й рахувати було поширене серед більшості населення Візантії. Потяг до здобуття знань стимулювала постійна потреба держави в освічених людях, необхідних для поповнення державних урядовців. Освічена людина у Візантії

■ Візантійська ікона Божої Матері Влахернської, захисниці імперії

■ Христос, що благословляє Константина Багрянородного (близько 945 р.)

■ Малюнок з Віденського Діоскориду — давнього рукопису «Про лікарські рослини»

■ Мозаїка Софійського собору в Константинополі

мала можливість обійняти високу посаду, що відкривало шлях до влади й багатства.

Візантія набагато перевищувала країни Західної Європи за кількістю освічених людей завдяки розвиненій мережі шкіл, що були як безкоштовними — церковні, монастирські, міські, де могли навчатися діти бідняків, так і платними — приватні, для дітей візантійської знаті. Школа мала два ступені: початковий і середній. У початковій школі вивчали три головні цикли наук — «тривіум»: граматику, діалектику та риторику. Середній ступінь передбачав «квадриум», до якого входили чотири головні предмети: арифметика, геометрія, астрономія та музика. Крім цих головних наук, у різних школах додатково вивчалися етика, право, політика, філософські науки.

Великі досягнення були зроблені візантійцями в розвитку наукових знань. Учений Лев Математик, один із засновників алгебри (він перший почав використовувати літерні позначення), винайшов у IX ст. світловий телеграф для передачі повідомлень на відстані. За допомогою цього винаходу в столиці дізнавалися про вторгнення арабів на східних кордонах імперії.

Імператор **Константин Багрянородний** (913—959) вирішив зібрати всі знання, накопичені людством від початку свого існування. Сотні вчених за його наказом розпочали цю грандіозну працю. Вони написали близько 50 своєрідних «енциклопедій» та окремих трактатів з астрономії, медицини, історії, географії, військового мистецтва, дипломатії та інших наук. Сам імператор також написав кілька творів до цього зібрання наукових знань людства. До нашого часу збереглися праці імператора «Про феми», «Про керівництво імперією» і «Про церемонії імператорського двору».

■ Фрески базиліки Сан-Марко у Венеції, виконані візантійськими майстрами

■ Собор Святої Софії, зведений за наказом імператора Юстиніана I

Візантія мала надзвичайно високий для свого часу рівень розвитку будівельної техніки. Ви вже знаєте про храм Святої Софії в Константинополі, побудований у VI ст. за наказом імператора Юстиніана I. Спорудити його було можливо за умови досконалого володіння будівельною справою: умінням виготовляти міцну цеглу, якісний вапняний розчин, укладати цеглу, створювати монументальні бані тощо.

З архітектурою був тісно пов'язаний живопис. Візантійські майстри прикрашали стіни храмів **фресками** — розписом водяними фарбами сирої штукатурки та **мозаїками** — зображеннями, викладеними різнокольоровими камінцями або шматочками смальти (різнокольорового скла). Визначними зразками мистецтва візантійської мозаїки були зображення в храмі Святої Софії в Константинополі, зображення імператора Юстиніана та імператриці Феодори в церкві Сан-Вітале в Равенні. Високого рівня розвитку досягло мистецтво ікони — живописних зображень Христа, Богоматері та різних біблійних сюжетів на дерев'яних дошках.

Фреска — живописний твір, виконаний водяними фарбами на сирій штукатурці.

395 р.
527—565 рр.
532 рр.
726—843 рр.
867—886 рр.

Розділ Римської імперії на Західну й Східну.
Правління імператора Юстиніана I.
Повстання «Ніка» в Константинополі.
Боротьба Іконоборців й Іконошанувальників у Візантії.
Правління імператора Василя I, засновника Македонської династії у Візантії.

Запитання і завдання

1. За правління якого імператора Візантія досягла найбільших територій? 2. Які території втратила Візантія в боротьбі з арабами? 3. Під час правління якого імператора вдалося зупинити наступ арабів? 4. Коли Константинополь був захоплений хрестоносцями? 5. У якому році Візантійська імперія припинила своє існування? Хто став її завойовником? 6. Чому після блискучого правління Юстиніана I імперія скоротилася втричі? 7. У чому полягає значення боротьби Візантійської імперії з арабами? 8. Що таке іконоборство? Чим була зумовлена боротьба проти шанувальників ікон і чим вона завершилася? 9. Чому період правління династії Комнінів історики називали «останнім століттям слави» Візантії? 10. Чому 1204 р. став для Візантії катастрофічним?

- ✦ 11. Складіть історичні портрети імператорів Юстиніана I та Олексія I Комніна.
- ✦ 12. Складіть план пункту «Побут візантійців» і підготуйте розповідь за ним.
- ★ 13. Чи було падіння Візантійської імперії закономірним явищем?

§ 6. Аравський халіфат

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про природу та населення Аравійського півострова; як виник іслам і яку роль він відіграв у житті арабів; чому арабам вдалося підкорити великі території в Азії, Африці та Європі; який внесок представників арабської культури в скарбницю світової.

Аравійський півострів та його населення. Більша частина величезного Аравійського півострова — це пустелі й степи. Аравія поділяється на кілька різних за природними умовами областей. На південному заході півострова простягнувся Ємен із родючими землями та багатою тропічною рослинністю. Населення півострова здавна займалося рільництвом і садівництвом. Середина півострова — Неджд — величезне посушливе плоскогір'я, де можливе лише кочове скотарство. Річок тут немає, тільки сухі русла, що інколи заповнюються дощовими потоками. Життєдайну воду людям дають виключно криниці. Довга смуга вздовж Червоного моря — Хіджаз — придатна хіба що для рільництва в окремих оазах. Безмежні простори, особливо на околицях плоскогір'я, залишаються незаселеними.

У зв'язку з природними умовами Аравійського півострова більшість арабів були кочовиками — бедуїнами («жителями пустелі»).

Вони розводили кіз, овець і верблюдів. Життя бедуїна неможливо уявити без верблюда. Ця тварина — постійний супутник і засіб існування кочових арабів.

Бедуїни жили племенами, які поділялися на роди й сім'ї. У них існувала знать — шейхи і саїди, які мали великі отари, рабів та отримували більшу частку здобичі під час війн. Усі члени одного племені вважали себе родичами. Більшість арабів поклонялися різним племенним богам: єдиної релігії в них не існувало. Найшанованішими були бог війни та родючості Астар, богиня місяця Сін, богиня-мати Лат.

Через Хіджаз, уздовж Червоного моря, пролягав старовинний торговельний шлях із Середземномор'я до Африки та Індії, на якому з'явилися великі торговельні центри, що згодом перетворилися на міста — Мекка, Ятриб та інші.

Наприкінці VI ст. арабське суспільство охопила криза. Кількість населення півострова збільшилася, бракувало землі. Торгівля занепадала через напади іранців, які прагнули, щоб торговельні шляхи проходили узбережжям Перської затоки і збагачували їхню країну. Погіршення умов життя підштовхувало арабів до думки про необхідність об'єднання, щоб разом вести боротьбу за краще існування, але на заваді цьому стояли різні племенні вірування.

2

Виникнення ісламу та об'єднання арабів.

Об'єднанню арабів сприяла поява нової релігії — ісламу (у перекладі з арабської — «покірність»). Людей, які сповідують іслам, називають мусульманами. Засновником цієї релігії став Мухаммед (570—632). Це ім'я означає «натхненний», «пророк».

Мухаммед стверджував, що основні положення нової віри йому передані Богом.

■ Проповідь Магомета.
Г. Гагарін, 1840-1850

■ Обряд хаджу (паломництво)
в Мекку

Учні й послідовники записували його слова, а після смерті Мухаммеда всі ці записи було зібрано в одну книгу — **Коран** (у перекладі з арабської — «читання»).

Мешканець Мекки Мухаммед походив із бідної родини. У шість років він залишився сиротою і став пастухом. Згодом Мухаммед улаштувався вести торговельні справи багатій вдови Хадіджі й почав мандрувати з купецькими караванами. Незабаром він одружився зі своєю господинею і розбагатів. Через деякий час Мухаммед став казати, що чує голос Бога, який наказує йому залишити торгівлю і проповідувати нову релігію. Мухаммед стверджував, що він — знаряддя Боже, наступник пророків Авраама, Мойсея та Ісуса. Згодом навколо Мухаммеда почали збиратися прихильники. Проте не всім жителям Мекки сподобалися заклики Мухаммеда віддавати своє майно бідним і звільняти рабів, тому він був змушений перебратися до міста Ясриба — суперника Мекки. Ясриб, жителі якого в 622 р. прийняли Мухаммеда, почали називати Мединою — містом пророка. Це переселення — хіджа — в ісламі вважається початком нової ери в мусульманському літочисленні.

Учення Мухаммеда швидко поширювалося, і 630 р. він переможцем повернувся до Мекки. У 632 р. Мухаммед помер. Його могила в Медині, як і Кааба, є найбільшою святинею мусульман.

Основною релігійною вимогою Мухаммеда до арабів була відмова від поклоніння різним племінним богам і визнання існування єдиного бога — **Аллаха**. «Немає бога, крім Аллаха, і Мухаммед — пророк його» — головна релігійна формула ісламу. Для того щоб бути мусульманином, потрібно було визнати та виконувати п'ять основних положень:

- 1) Вірити в існування єдиного бога — Аллаха.
- 2) П'ять разів на день виконувати обов'язкову молитву.
- 3) Раз на рік дотримуватися обов'язкового посту — рамазану — від світанку до заходу сонця.
- 4) Витрачати п'яту частину прибутку на милостиню, щоб звільнитися від гріхів.
- 5) Один раз за життя здійснити паломництво (відвідання святих місць) до Мекки й Медини.

Мухаммед виклав і «заповіт священної війни». Він виділив іудеїв і християн як людей, котрі володіють писанням (Святим Письмом), із якими треба вести шляхетні суперечки, а язичників закликав знищувати.

Іслам — одна зі світових релігій; поширена в країнах Сходу, Азії, Африки.

Коран — священна книга мусульман.

На початку свого проповідництва Мухаммед засуджував багатіїв, але згодом відмовився від цього. У Корані зазначено, що нерівність серед людей установлена Богом і мусульманин не повинен заздрити тому, хто багатший за нього.

Після вигнання з Мекки Мухаммед почав виступати за об'єднання всіх арабів у єдину громаду мусульман. Між Мединою і Меккою розгорнулася війна. Більшість простих жителів підтримували пророка, тому знать була змушена підкоритися Мухаммеду і впустити його до міста. У 630 р., після повернення пророка до Мекки, більшість арабських племен визнали владу Мухаммеда і прийняли іслам.

Так під прапором ісламу Мухаммед об'єднав арабські племена. На час смерті Мухаммеда під його владою була більша частина племен, що населяли Аравію.

■ Перша сура Корану

Головне святилище Кааба розташована в центрі мечеті аль-Харам. Це — кубічна кам'яна споруда заввишки у п'ятиповерховий будинок. За арабськими переказами Каабу побудував «праотець євреїв» Авраам для свого сина Ізмаїла, якого араби вважали своїм родоначальником. У ній зберігається «чорний камінь», подарований Богом Адамові — першій людині на землі.

3 Завоювання арабів за часів перших халіфів. Після смерті пророка між його старими прихильниками і мединською знаттю почалися суперечки про спадкоємність. Адже річ була не тільки в тім, хто буде релігійним вождем, а й у тім, хто очолить створену ним державу. Урешті було вирішено, що державою управлятимуть халіфи — «заступники пророка». Надалі кожен правитель арабів називав себе саме так. Перші чотири халіфи, які правили в 632—661 рр., були близькими друзями і родичами Мухаммеда.

Халіфи закликали народ рушати в похід за поширення ісламу, обіцяючи кожному винагороду як за життя, так і після смерті. Розпочалася доба арабських завоювань. Найзначіші загарбання було здійснено за правління другого халіфа — Омара (634—644 рр.). Араби відвоювали у Візантії Сирію, Палестину, Єгипет і Лівію, а в Ірану — значну частину його західних земель аж до Закавказзя.

Халіф — наступник Мухаммеда, титул правителя і водночас духовного глави мусульман.

■ Вхідження Мухаммеда в Мекку і знищення ідолів

Воєнним успіхам арабів сприяли переваги у військовій тактиці. Вони створили першокласну легку кінноту, що стрімкими атаками наводила жах на піхоту противника і не менш успішно атакувала важких кіннотників ворога. Її поява стала можливою завдяки винайденню китайцями стремен. Саме спершись на них, арабські вершники розрубували шаблями ворогів майже навпіл. Значну роль відігравало й те, що завоювання арабів мали форму «священної війни в ім'я Аллаха». Кожен загиблий на цій війні, як казали халіфи, опинявся в раю й отримував вічне блаженство. Воєнні успіхи надихали на нові походи. У завойованих країнах араби насамперед захоплювали майно багатіїв, тому більшість поневолених вбачали в них визволителів. Араби давали релігійну свободу населенню завойованих країн, але водночас різними пільгами заохочували перехід місцевих жителів у мусульманську віру. Внаслідок завоювань виникла величезна держава — **Арабський халіфат**.

Уже за перших халіфів в Арабському халіфаті розгорнулася боротьба за владу. Вона особливо посилилася за старого й безвольного третього халіфа — Османа (644—656 рр.) і четвертого халіфа — Алі (656—661 рр.). Їх обох убили змовники. Після цього престол захопив намісник Сирії Муавія з роду Омейя. Він став засновником нової династії **Омейядів**. Так розпочався новий період в історії Арабського халіфату.

4 Омейяди та Аббасиди. Муавія відмовився жити в Мецці чи Медині та залишився в Дамаску, що перетворився на столицю халіфату. Дамаський халіфат Омейядів проіснував близько 90 років (661—750 рр.). За цей час араби значно розширили свої володіння. До кінця VII ст. арабські завоювання підкорили частину Вірменії, Південний Азербайджан, частину Північної Африки. До 711 р. вони захопили всі африканські володіння Візантії на захід від Єгипту (сучасні Лівія, Алжир, Туніс, Марокко) і дали їм арабську назву **Магриб** — «Захід».

У 711 р. араби розпочали завоювання Іспанії, де жили вестготи. Полководець Джебель аль-Тарік із військом розгромив вестготів і дуже швидко підкорив майже всю Іспанію.

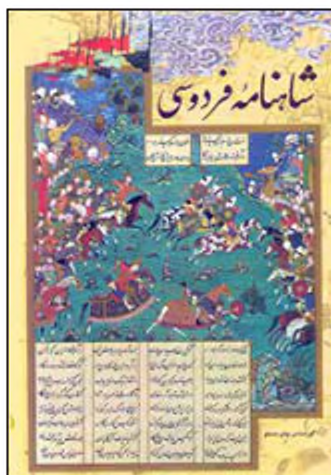
Араби спробували підкорити і Франкське королівство, проте зазнали поразки під Пуатьє. На сході арабські полководці оволоділи Хівною, Бухарою, Самаркандом, завоювали Афганістан і північно-західну частину Індії до річки Інд. Три рази здійснювали араби походи на Константинополь, у 717—718 рр. протягом року тримали його в облозі, однак підкорити так і не змогли.

Унаслідок завоювань кордони халіфату Омейядів простяглися від Атлантичного океану на Заході до Китаю та Індії на Сході. За своїми розмірами Арабський халіфат перевищував Римську імперію за часів її розквіту або державу Александра Македонського.

У 750 р. Омейядів скинула іранська та іракська знать, невдоволена засиллям сирійсько-арабських можновладців. Халіфом став **Абул-Аббас Кривавий**, за наказом якого було знищено всіх Омейядів. Він заснував нову династію **Аббасидів**, що правила в 750—1055 рр. Столицю халіфату було перенесено до Багдада в Іраку. Багдадський період історії халіфату називали «золотим віком Аббасидів», часом небаченої розкоші халіфів.

■ Вдова Мухаммеда Аїша у «Верблюжій битві»

■ Битва при Кадесії. Із рукопису шах-наме

■ Гарун аль-Рашид приймає послів

■ Університет Аль Мустансірія в Багдаді

Столиця Аббасидів вражала сучасників своїми розмірами, численними палацами, парками халіфа та його приближених. На величезних ринках Багдада можна було зустріти купців із найвіддаленіших країн світу — візантійців, китайців, індійців, малайців. Тут продавали шовкові тканини з Китаю, екзотичні пахощі з Індії, хутра з далеких слов'янських країн. Купці й мореплавці розповідали про дивовижні далекі землі. Недивно, що і ті часи, і сам багдадський халіф Гарун аль-Рашид стали прототипами героїв казок «Тисяча і одна ніч».

5 Суспільний лад халіфату. За перших чотирьох халіфів державою керувала вища релігійна особа, яку обирали з друзів і родичів Мухаммеда. Після приходу до влади Омейядів посада халіфа стала спадковою. Халіфат перетворився на теократичну монархію, що набула рис **східної деспотії** — форми державного устрою, за якої монарх має необмежену законодавчу і судову владу, ні перед ким не відповідає за свої вчинки, і яка тримається на насильстві й терорі.

Арабський халіфат був державою, заснованою внаслідок завоювань різних народів. Утримувати їх у покорі можна було лише силою. Для цього халіфи створили величезну постійну армію — до 160 000 воїнів, а для власного захисту — палацову гвардію.

Величезна кількість чиновників стежила за сплатою податків до скарбниці халіфа. Існували три основні види податків: **харадж** — земельний податок; **джизія** — подушне, що сплачували немусульмани; **закят** — десятина, що надходила в розпорядження халіфа.

Судочинство здійснювалося на основі **Корану** і **Сунни** — книги доповнень до Корану.

Проте не всі араби вважали Сунну священною книгою, рівною за значенням Корану. За часів Омейядів мусульманський світ розколовся на суннітів, які визнавали Сунну і підтримували халіфа, та шіїтів, які не визнавали Сунни і не підтримували Омейядів.

Як і всі попередні імперії, створені в результаті завоювань, Арабський халіфат запевняв і розпався. Причин розпаду Арабського халіфату було декілька. По-перше, халіфат силою об'єднав народи, які мали різну історію та культуру. Відтоді, як вони опинилися під владою арабів, їхня боротьба за незалежність не припинялася. По-друге, влада халіфів, що жили в розкоші, а управління державою доручали своїм приближеним, все більше слабшала. Еміри (намісники халіфів), які управляли на місцях, намагалися зробити свої володіння і владу спадковими, щоб бути незалежними від халіфа.

Усе це призвело до того, що від кінця VIII ст. до початку XI ст. халіфи втратили більшість своїх володінь. У 1055 р. Багдад завоювали турки-сельджуки і халіфат припинив своє існування.

6

Культура халіфату. Доба Арабського халіфату збагатила світ визначними культурними досягненнями. Хоча ми й називаємо цю культуру арабською, це не зовсім правильно, оскільки вона увібрала в себе культури народів, підкорених арабами.

Араби проявили рідкісну здатність засвоювати знання і традиції підкорених народів. Вільше того, вони змогли поєднати культурні досягнення різних країн в одне ціле на основі ісламу та арабської мови. Арабська мова стала офіційною: нею складали документи, вели переговори і правила

■ Мечеть Купол Скелі

■ Мавзолей Мухаммеда

■ Абу Али Хусейн ибн Абдаллах ибн Сина

■ Відбиток стопи пророка Мухаммеда, на камені. Зберігається в Тюрбе — мавзолеї в Єюпе (Стамбул)

■ Алі Баба. Художник М. Періш

молитви. Крім того, вона стала мовою науки і культури всього мусульманського Сходу.

Найвагоміший внесок зробили араби в розвиток природничих, точних наук, філософії та медицини. Вони вивчали й перекладали арабською мовою праці Арістотеля, Гіпократа, Евкліда, Птолемея. У Багдаді, Кордові, Каїрі існували вищі школи, у яких поряд із Кораном вивчали світські науки. Ці вищі школи стали зразками для майбутніх західноєвропейських університетів. У Каїрі, Кордові та інших містах існували величезні бібліотеки, що налічували сотні тисяч книг. Швидкому поширенню книг сприяло те, що у VIII ст. араби запозичили з Китаю мистецтво виготовлення паперу. У Багдаді, Дамаску, Самарканді діяли великі обсерваторії. Арабські астрономи відкрили багато зірок і склали карти зоряного неба, визначили округливість Землі.

Арабські математики створили алгебру; саме вони стали широко використовувати цифри, що були винайдені в Індії, але відомі нам як арабські.

Араби першими стали робити вівісекцію — розтини живих тварин із метою дослідження функцій частин організму і причин захворювань. У галузі медицини особливо уславився Ібн Сіна (980—1037 рр.), відомий у Європі під ім'ям Авіценна. У своїй головній праці «Канон медичної науки» він використав досвід античних, індійських і середньоазійських лікарів. Ця праця протягом багатьох століть була настільною книгою лікарів Сходу і Заходу.

Арабські мандрівники Ібн Фадлан, Аль-Масуді, Ібн Русте та інші першими відвідали країни, що не були навіть відомі у Європі. Залишили вони й унікальні описи життя східних слов'ян у IX—X ст.

Арабським мандрівникам був відомий значно більший світ, ніж європейцям. Для морських мандрівок араби створили зручний і надійний корабель — дау, точні карти і навігаційні прилади.

Нарешті, для всіх часів і народів неперевершеною пам'яткою арабської літератури залишається збірка казок «Тисяча і одна ніч», що увібрала в себе казки різних народів арабо-мусульманського світу.

Швидко розвивалися різноманітні жанри поезії. Одним із найвідоміших поетів був Фірдоусі, який створив величезний епос «Шах-наме» («Книга царів»), де описував діяння персидських шахів.

Розквіт Арабського халіфату відзначився грандіозним будівництвом. Зводилися величні мечеті, палаци халіфів, мавзолеї-гробниці, фортеці.

Араби вміли організувати свій побут. Поснавши традиції античності, Візантії, Персії, вони створили витончену східну розкіш — найтонші тканини, кераміку, скло, прикраси, зброю. Великих успіхів арабська культура досягла в прикрашанні палаців і вирощуванні садів. Уміли араби організувати й дозвілля: полювання й застілля, шахи й нарди, музика й танці. Арабам належить винахід такого популярного тепер музичного інструмента, як гітара.

Значне поширення в арабів мали лазні, що були не тільки місцем, де милися, а і своєрідними клубами, де зустрічалися друзі. За столом араби запровадили переміну страв, миття рук, користування зубочистками.

Арабська культура мала великий вплив на Західну Європу. Захоплена арабами Іспанія стала джерелом, звідки в європейські країни поширювалися наукові знання. Європейці-християни приїздили вчитися до Кордови, яку вони називали «світлою красою світу, юним дивним містом, сяючим у блиску своїх багатств». Звідси вони привозили до Європи перекладені арабською мовою праці вчених давнини. У європейських монастирях існували центри перекладу праць з арабської мови латиною. Так, завдяки арабам середньовічна Європа дізнавалася про наукові досягнення різних часів і народів.

570—632 рр.	Роки життя пророка Мухаммеда
Друга половина VII ст.	Арабські завоювання
637 р.	Вступ арабів до Єрусалима
711 р.	Завоювання арабами Іспанії

Запитання і завдання

1. Хто вважається засновником Ісламу і чому? 2. Де розташована головна святиня арабів? Як вона називається? 3. Як називається священна книга мусульман? 4. Куди були спрямовані військові походи арабів? Які території їм вдалося завоювати? 5. За якого халіфа були здійснені найбільші завоювання арабів? 6. Які битви поклали край просуванню арабів у Європу? 7. Коли припинив своє існування Арабський халіфат? 8. Якими культурними досягненнями араби збагатили світ? 9. Визначте причини появи Ісламу. Чого навчає мусульманська релігія? Якими є основні положення ісламу? 10. Що зумовило розпад і занепад Арабського халіфату?
- ★ 11. Порівняйте Іслам і християнство. Визначте спільні та відмінні риси.
12. Поясніть, чому Іслам досить швидко поширився серед арабських племен?
- ★ 13. Як ви вважаєте, чому саме Аравія стала колыскою нової світової релігії?

Практичне заняття «Вплив перших середньовічних імперій на європейську історію»

Мета: визначити вплив перших середньовічних імперій на європейську історію.

Хід роботи

1. Робота в групах. Розгляньте карти «Франське королівство», «Імперія Карла Великого», «Візантійська імперія», «Виникнення ісламу. Арабський халіфат» в атласі і визначте:
  - 1) які регіони світу охопили своїм впливом три найбільші держави Раннього Середньовіччя (Візантійська імперія, імперія Карла Великого, Арабський халіфат);
  - 2) які регіони були перетином їх інтересів (впливу);
  - 3) яка з імперій проіснувала найдовше.
2. Чи можна вважати конфлікт між імперіями релігійним? Свою думку обґрунтуйте.
3. Які архітектурні пам'ятки можна вважати символом Візантійської імперії, імперії Карла Великого, Арабського халіфату?
4. Як вплинули три великі держави Раннього Середньовіччя на подальший розвиток: 1) релігії; 2) державотворення; 3) соціальних відносин.
5. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 7. Середньовічне європейське суспільство

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як народилося феодалне суспільство; які стани існували в Середні віки; чому селяни змушені були виконувати повинності; що таке селянська громада.

Феодалізм. Наприкінці VII — на початку VIII ст. завершилося об'єднання багатих і знатних людей варварського і римського суспільств. Вони перетворилися на могутній прошарок землевласників, серед яких було чимало представників верхівки церкви, а також багатих членів германських родів. Саме ці великі землевласники і стали основою для формування панівного прошарку суспільства, на який спиралася королівська влада.

Найбільш яскраво це проявилось на землях колишньої імперії Карла Великого у Західному Франкському королівстві — майбутній Франції, як її почали називати з X—XI ст.

Столицею нової держави стало місто Париж, розташоване на річці Сена. Влада останніх Каролінгів утрималася тут найдовше — до кінця X ст. Проте вона поступово слабшала, і королі втрачали контроль над своїми володіннями. Прискорила цей процес зовнішня небезпека. Від кінця VIII ст. країни Європи стали зазнавати нападів норманів, які на кораблях перетинали море і грабували прибережні країни, нагайючи жах на місцевих жителів. До цього додалися спустошливі набіги арабів та угорців.

Представники місцевої влади зобов'язували великих землевласників протистояти цим нападам. Водночас дрібні землевласники самі стали шукати порятунку від набігів і переходити під захист сильних покровителів. Таких людей називали **васалами**. За надання захисту вони складали клятву вірності своєму покровителю — **сеньйору** (від латин. *senior* — старший) і зобов'язувалися служити йому, перебуваючи озброєними в будь-який час.

Щоб мати у своєму розпорядженні загін важкоозброєних вершників (рицарів), землевласник міг частину своєї землі роздати воїнам

Васал — особа, яка отримала від сеньйора у володіння феод за несення служби.

Ієрархія — система суворого підпорядкування нижчих сходинок влади вищим.

■ Карл Лисий на престолі вітає монахів, що принесли йому рукопис

■ Вшанування в Клермоні

за службу, які, у свою чергу, якщо дозволяв розмір володіння, могли передати його за службу своїм васалам. Таким чином склалися відносини між сеньйорами і васалами. Історики називають такий порядок **«феодальною драбиною»** або **«феодальною ієрархією»**.

Коли напади норманів почастішали, Карл II Лисий у 847 р. зобов'язав «кожну вільну людину обрати собі сеньйора». Права сеньйора над своїми васалами привілювалися до влади короля над своїми підданими. А ще через 30 років було визнано спадковість бенефіціїв і графських титулів. Тепер бенефіції перетворилися на спадкові володіння — **феоди**. Слово «феод», від якого походять слова «феодал», «феодалізм», означає **земельне володіння, надане (подароване) господарем — сеньйором своєму васалові (підвладній людині), який за це мав служити господареві**. Володіння феодем, подібно до бенефіція, вимагало служби, переважно військової. Володарів феодин стали називати **феодалами**.

Кожен феодал мав велику владу, останні ж Каролінги були безсилим: вони не мали ані авторитету серед феодалів, ані війська для боротьби проти зовнішніх ворогів. Почали утворюватися графства, що нагадували маленькі королівства. Настав час феодальної роздробленості. Король уже був лише «першим серед рівних». Поступово такий лад поширився на всі країни Західної, Центральної і частини Східної Європи.

2 Три стани середньовічного суспільства.

Протягом X—XIII ст. у Західній Європі остаточно сформувалися основні стани середньовічного суспільства. Кожна з цих соціальних груп мала свої права, обов'язки, погляди, спосіб життя.

Найбільшого поширення набула теорія про поділ суспільства на три стани: «тих, хто молиться» (священники і монахи), «тих, хто воює» (рицарі) і «тих, хто працює» (селяни, ремісники та ін.). Соціальний статус успадковувався від батька до сина.

Кожен стан мав свої обов'язки і був необхідним для інших. Вони не могли існувати один без одного. Так, духовенство піклувалося про душі, рицарі захищали країну, а селяни всіх годували. Існуюча система поділу суспільства і відносини між станами не витримали випробування часом.

Насправді кожна з трьох верств суспільства поділялася на більш дрібні групи, які також мали свої права, привілеї та обов'язки. Із появою міст та зростанням їхньої ролі в житті середньовічної Європи система відносин між соціальними групами ще більше ускладнилася. Значною мірою на поділ суспільства на соціальні верстви почали впливати земельні володіння і гроші. Усі, хто мав багатства і статус у суспільстві, стали належати до аристократії. Так з'являється сільська і міська аристократія.

■ Три стани середньовічного суспільства. Ілюстрація з Манускрипту

Феод — спадкове земельне володіння, яке сеньйор дарував васалові як плату за службу.

Стани — великі групи людей, які відрізняються своїми спадковими правами та обов'язками, місцем у суспільстві.

Єпископ Адальберт Ланський про три стани (XI ст.)

Перший стан — воїни, захисники церкви і народу, усіх без винятку, як сильних, так і слабких... Другий стан — селяни; ці нещасні люди мають щось лише ціною важкої праці. Усім — грошима, одягом, харчами — забезпечують вони весь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян... Селянин годує господаря, який стверджує, що це він годує селянина... Так, дім Божий (суспільство) поділяється на три частини: одні моляться, інші воюють, ще якісь працюють. Три... частини не потерпають від своєї відокремленості: послуги, надані однією з них, створюють умови для праці двох інших; відповідно кожна частина піклується про ціле. Так, цей троїстий союз залишається єдиним, завдяки чому панує закон, а люди насолоджуються миром.

- ? 1. Чим єпископ Адальберт пояснював такий поділ суспільства? 2. Що було покладено в основу цього поділу? 3. Що, на думку єпископа, забезпечувало єдність суспільства? 4. Чим така структура суспільства відрізняється від римської чи германської?

3

Духовенство. На першому місці серед трьох станів суспільства стояли ченці та священники. Їхнім головним завданням було піклуватися про спасіння християнських душ. Це заняття в уявленні людей того часу було важливішим за будь-які земні справи.

Єпископ — духовний глава адміністративно-територіальної церковної одиниці — єпархії.

Монах — член релігійної громади, який дав обітницю вести аскетичне життя.

Середньовічне суспільство протягом століть залишалося бідним, люди часто голодували. Проте, не рахуючись із витратами, силою і часом, європейці будували величезні собори і численні церкви, віддавали духовенству десятину — десяту частину

врожаю та інших прибутків. Вважаючи врятувати свої душі, багаті та бідні дарували церкві своє майно і земельні володіння. Перший стан був єдиним, який поповнювався вихідцями з різних станів суспільства. Майже всі відомі вчені й мислителі, як і значна частина поетів, художників, музикантів, належали до духовенства.

У містах і країнах, відлучених від церкви, зачинялися храми, заборонялося здійснювати християнські обряди — хрещення, вінчання, похорон тощо. До таких країн церква згодом почала організовувати збройні експедиції — хрестові походи.

Для боротьби проти своїх ворогів церква використовувала *відлучення* та *інтердикт*. Для середньовічної людини відлучення від церкви було страшною карою. Фактично це означало втрату всіх прав члена суспільства. Людина не мала можливості брати участь у християнських обрядах, обіймати будь-які посади, ніхто не мав права їй допомагати, її могли навіть убити. Якщо церква вважала, що в непокорі винні не тільки окремі люди, вона могла відлучити цілі села, міста або навіть країни. Таке відлучення називалося інтердиктом.

Церква була величезною політичною, економічною і духовною силою. Спираючись на це, римські папи в X—XIII ст. розпочали боротьбу за об'єднання всього християнського світу під своїм верховенством.

Поступово церква стала найбільшим землевласником у Європі, а життя верхівки церкви нічим не відрізнялося від життя світських феодалів. Духовенство вже не обмежувалося у своїй діяльності лише церковною службою та молитвами. Його представники здійснювали правосуддя, брали участь в управлінні держа-

Хрестові походи — війни європейських феодалів, підтримані католицькою церквою під гаслом визволення від мусульман християнських святинь у Палестині.

Хрестоносці — учасники хрестових походів. Зазвичай нашивали на одяг зображення хреста як знак своїх добрих намірів.

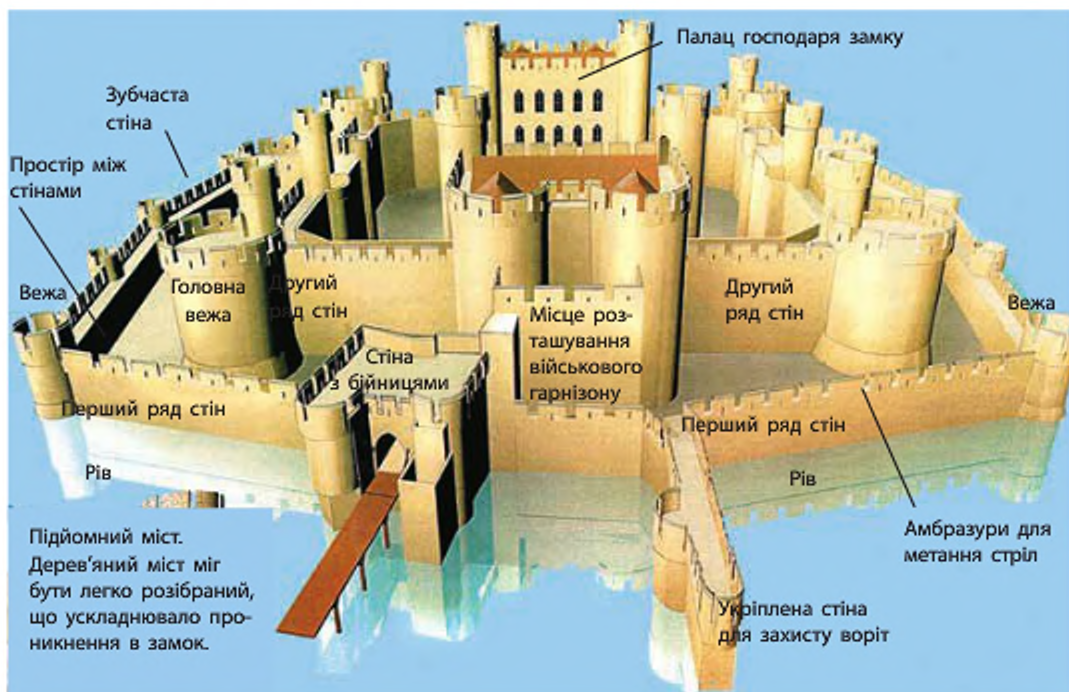

вою, виконували феодалні функції, навчали в школах та університетах, фінансували королівські заходи тощо. Для багатьох молитва стала лише другорядним заняттям.

4 Феодали. Замки. Усіх великих землевласників, які жили завдяки праці залежних селян, називали **феодалами**. Вони становили 2—5 % населення, посідаючи панівне становище в суспільстві. Між феодалами склалася система відносин, яка отримала назву **васалітет**. Між сеньйором і васалом існувала своєрідна усна угода: васал зобов'язувався віддано служити господарю, а той, у свою чергу, обіцяв васалові підтримку і захист. Цей договір укладався при свідках і вважався непорушним.

Як уже зазначалося, система васалітету (залежності) нагадувала драбину чи піраміду, вершиною якої був король. Прямими васалами короля найчастіше були герцоги, васалами герцогів — маркізи, васалами маркізів — графи, далі барони і рицарі. У походах рицарів

- Замок Беаумаріс, біля Англессі, у Великій Британії, височів недалеко від моря, що дозволяло заповнювати захисний рів морською водою. Другий ряд стін захищав, коли ворогу вже вдалося подолати перше укріплення.

■ Замок Марієнбург у Польщі — найбільший у світі середньовічний цегляний замок

■ Фортеця Каркасон

зазвичай супроводжували зброєносці-юнаки з рицарських сімей, які ще не здобули цього звання. Хоча вважалося, що король є сеньйором для всіх, проте у Франції існувало правило: «Васал мого васала — не мій васал». Тобто король не повинен був втручатися у відносини між герцогами і маркізами та іншими.

Васалітет — система взаємин між феодалами; особиста залежність одних феодалів від інших.

У IX—XI ст. напади арабів, угорців, норманів привели до появи

в Європі нового виду оборонних споруд — замків. Замок був одночасно і фортецею, і помешканням феодала.

Замки будувалися переважно на пагорбі, який височів над місцевістю. Оточений ровом із водою, високими стінами і вежами, замок був досить надійним сховищем. Над усіма будівлями замку височіла головна вежа — донжон. Вона була призначена як для повсякденного життя феодала, так і для оборони. Її підвали пристосовували для зберігання припасів. Також там часто викопували криницю або влаштовувалися в'язниці. На верхніх поверхах розміщувалися зали, де мешкав феодал зі своєю родиною та слугами. Важливим елементом вежі був потаємний хід, що дозволяв господареві в разі необхідності втекти в безпечне місце. Сама вежа могла оборонятися самостійно навіть тоді, коли інші укріплення замку захоплював ворог.

Разом із замками у Європі з'явилися і важкоозброєні професійні воїни — рицарі. Рицар був не просто вершником, а самостійною бойовою одиницею. Спершу він був одягнений у кольчугу — сорочку зі скріплених між собою металевих кілець. Згодом її змінили ковані лати, що захищали рицаря з ніг до голови. Крім того, воїн прикривався в бою щитом, на якому було зобра-

жено герб — розпізнавальний знак його роду і девіз — стислий вислів, що пояснював зміст герба. Озброєння рицаря складалося з довгого важкого списа і меча (рідше бойової сокири або палиці). Бойовий кінь вершника теж споряджався обладунками. Отже, рицар на коні ставав своєрідною рухомою фортецею.

Славу непереможного воїна можна було здобути на війні або під час рицарських турнірів — військових змагань у силі та вправності. Їх влаштовували королі або знатні феодалі. На турніри з'їжджалися як ті, хто бажав узяти в них участь, так і ті, хто хотів побачити видовище.

Щоб стати рицарем, потрібно було пройти спеціальну процедуру посвячення. Посвячений у рицарі давав клятву вірності, зобов'язувався захищати вдів, сиріт і тих, хто служить Богові.

■ Турнір. Ілюстрація. XIV в.

Релігійний обряд посвячення в рицарі (XI ст.)

Спершу єпископ благословляє прапор (рицаря). Молитва: «Боже вічний і всемогутній... Освяти небесним благословенням цей прапор, готовий до бою, щоб він був сильним у боротьбі проти невірних та бунтівних народів, і щоб за твого заступництва він навіював жах на ворогів люду християнського...»

З'єднані рицарем спис і прапор єпископ освячує святою водою. Далі він благословляє меч: «Дозволь благословити цей меч на поясі раба твого, щоб він міг охороняти і захищати церкву, удів, сиріт і всіх тих, хто служить Богові, проти жорстокості ворога, і щоб він навіював жах на всіх тих, хто виступив проти нього...»

- ? 1. Хто оголошувався головним ворогом рицаря і церкви? 2. Із якою метою церква проводила обряд посвячення в рицарі?

5

Селяни і сеньйорія. Господарство селянина. Селянство було найчисленнішою верствою середньовічного суспільства. Селяни перебували поза «феодальною драбиною», вони були не васалами, а підданими.

Життя в середньовічній Європі було сповнене небезпеки, і селянинові доводилося шукати захисту в могутнього сеньйора. В обмін сеньйор присвоював право на землю селянина і примушував його відбувати повинності: відробляти панщину чи сплачувати оброк. Панщиною називалися всі дармові роботи селян у господарстві сеньйора.

Селяни обробляли панські поля, будували і лагодили його будинок, комори і мости, чистили ставки, ловили рибу тощо. **Оброк** — частина продуктів селянського господарства (зерно, худоба, птиця тощо), яку селянин був зобов'язаний сплачувати своєму сеньйору. Оброк міг бути і в грошовій формі. Крім того, сеньйор судив селянина своїм судом. Селянин не мав права переселятися до іншої місцевості без дозволу тощо.

Якщо селянин справно виконував повинності, сеньйор не міг відмовити йому в користуванні земельною ділянкою, на якій працювали його пращури. Дещо більше прав мали особисто вільні селяни — **віллани** (від латин. *villa* — вілла, маєток).

Повинності — обов'язкові примусові роботи селян на свого феодала — оброк, панщина тощо.

Оброк — плата залежних селян феодалам; буває продуктовою або грошовою.

Панщина — обов'язкові роботи селянина на землі феодала.

Вони, як правило, сплачували лише оброк. Такий селянин навіть міг продати свій земельний наділ, але новий господар однаково сплачував сеньйору оброк. Усі права, що мав сеньйор стосовно селян, складають загальне поняття **сеньйорія**. **Сеньйорія** — це і земля, яку селяни отримували у володіння від сеньйора, і самі залежні селяни, і влада сеньйора над ними, і повинності селянина на користь сеньйора. Сеньйорія є важливою ознакою середньовічного європейського суспільства.

Із «Поеми про версонських вілланів» Естуле Гоца (XII ст.)

Із «Поеми про версонських вілланів» Естуле Гоца (XII ст.)

Перша праця в році — до Іванового дня (24 липня). Віллани (особисто вільні селяни — *Авт.*) повинні косити луки, згрібати і збирати сіно в копиці і складати їх у стіг..., а потім везти на барський двір, коли скажуть...

Однак настає серпень, і з ним нова робота... Вони пов'язані панщиною, і про неї не слід забувати. Віллани повинні жати хліб, збирати і зв'язувати його в снопи, складати скиртами посеред поля і відвозити негайно до амбару. Цю службу вони несуть із дитинства, як несли її предки. Так працюють вони на сеньйора...

Потім вони знову повинні відробити панщину. Коли вони розорали землю, то йдуть за зерном до амбару, сіють і боронують...

До Різдва потрібно здати курей...

На Великодень знову панщина...

Після цього потрібно їхати в кузню підкувати коней...

- ?** 1. Про що розповідається в цьому уривку? 2. Про які повинності селян згадується в документі?

Господарство селянина за своїм характером було натуральним, тобто все необхідне для життя вироблялося на місці: від продук-

тів харчування до ремісничих виробів. Тільки за деякими товарами, зокрема, за сіллю чи залізом, доводилося вирушати до місць, де вони вироблялися, і там обмінювати їх на продукти своєї праці. Гроші в селян були рідкістю. Проте з часом усе змінювалося. У XV ст. відбувалося руйнування натурального і становлення товарного господарства, коли те, що було вироблено або вирошено, йшло переважно на продаж.

6 Селянська община. Шлюб і сім'я селянина.

Жити поодинокі в ті часи було складно, тому селяни в середньовічній Європі об'єднувалися в общини. Так легше було вести господарство, обстоювати свої інтереси перед сеньйором, зберігати побутові й культурні традиції.

Община вирішувала спільні господарські справи. Щоб усі члени общини мали однакові умови для ведення господарства, ниву розбивали на ділянки з різною якістю ґрунту, і кожному виділялися смужки землі на різних ділянках. Із цих смужок і складався наділ селянина. Періодично відбувався перерозподіл ділянок. Ліси, пасовища, сіножаті, річки, озера були в спільному користуванні всієї общини.

Община допомагала бідним, вдовам, сиротам, захищала тих, кого образили чужинці. Також община обирала свого старосту, будувала церкви, утримувала священників, доглядала за дорогами, мостами, порядком на своїх землях. Сільські свята в більшості випадків улаштовувалися за рахунок общини. У весіллях, похоронах брали участь усі члени общини.

Найстрашнішим покаранням було вигнання з общини. Таку людину позбавляли всіх прав і підтримки. В общину об'єднувалися мешканці одного або декількох сіл. Спочатку села були невеликими і складалися з 10—15 дворів. Кожне село мало своїх ремісників, насамперед ковалів і мірошників. Були свої майстри з гончарства, ткацтва тощо.

■ Липень (фреска з Орлінової вежі, Тренто)

■ Зображення юрби в масках та з музичними інструментами під час свята (з роману де Фавуель)

7 **Світ селянина.** Селянин рідко виїжджав за межі свого села. Тому його уявлення про світ часто поширювалися лише на відстань кількох днів переходу від рідної околиці.

Новини в селі обмежувалися місцевими подіями. Подекуди проїжджі купці, паломники, бурлаки розповідали про чудеса, які начебто бачили в інших краях. З усього села письменними, крім священика, були декілька людей. Особливої потреби в ній не відчувалося, до того ж Біблія була написана латиною, яку не розуміли. Усе життя селянина залежало від урожаю, приплоду худоби, а тому все оберталось навколо цього, навіть християнські свята. Нерозуміння багатьох природних явищ посилювало віру селянина в усіляких духів, добрих і злих. Іноді селяни вдавалися до магії сподіваючись, що це вбереже їх від посухи, неврожаю, хвороби тощо.

Громада — об'єднання людей, які спільно володіють знаряддями праці та іншим майном. Особливістю цього об'єднання є часткове чи повне самоврядування.

Не менше за злих відьом у Західній Європі боялися вовкулаків (у германських народів їх називали «вервольфами» — людиновками). Для захисту від нечисті селяни теж користувалися чаклунствами й різними оберегами. Одним із найпоширеніших оберегів у Європі й досі залишається підкова, прикріплена над входом у будинок.

Усіляка нечисть часто згадується в казках — одному з найпоширеніших видів народної творчості (фольклору). Крім казок, серед селян були поширені пісні (святкові, обрядові, трудові, героїчні), перекази, розповіді, приказки тощо. У розповідях про звірів простежуються риси людської поведінки.

Улюбленими героями селянських розповідей, казок були бідняки — справедливі та добрі; веселі дурні — Жак Простак, Телепень Ганс, Великий Дурень; благородні розбійники — Робін Гуд тощо.

Улюбленими героями селянських розповідей, казок були бідняки — справедливі та добрі; веселі дурні — Жак Простак, Телепень Ганс, Великий Дурень; благородні розбійники — Робін Гуд тощо.

? **Запитання і завдання**

1. На які стани поділялося середньовічне суспільство? 2. Хто такі рицарі? Яким було озброєння рицаря? Як він поводити себе в бою? 3. Яким було господарство селянина? 4. Що таке повинності? Які повинності виконували селяни? 5. Якою була селянська сім'я? 6. Чому середньовічні мислителі ставили духовенство на перше місце в суспільстві? Яку роль у житті суспільства відігравала церква?

★ 7. Складіть схему середньовічного суспільства. 8. Визначте риси натурального господарства. 9. Підготуйте письмову розповідь за темою «Життя селянина в Середні віки».

★ 10. Чи можна назвати соціальний устрій у Середні віки справедливим? Свою думку обґрунтуйте.

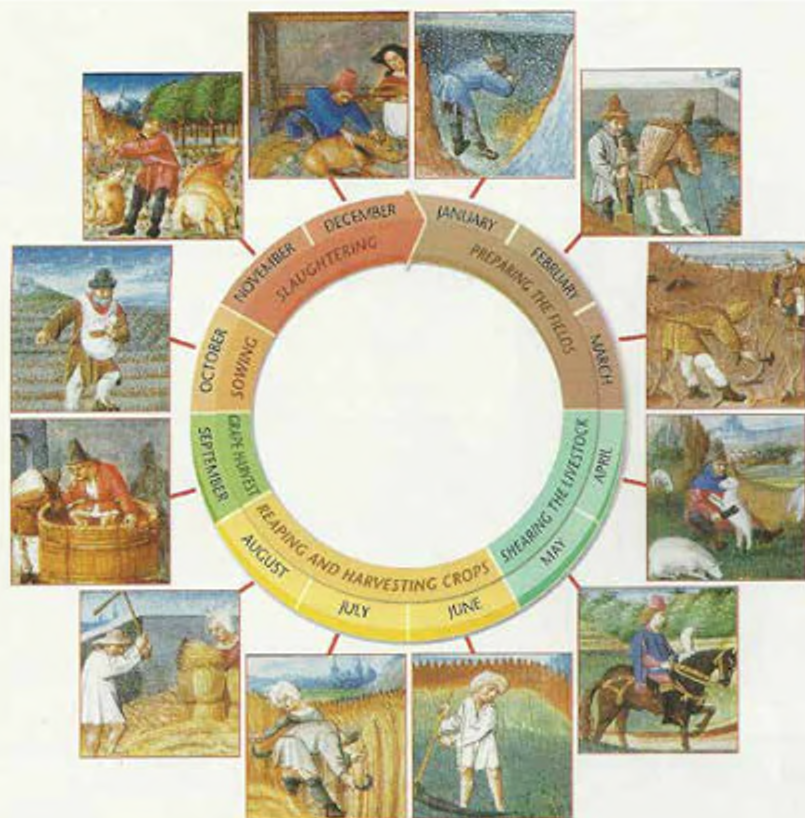

Практичне заняття «Рицарські традиції. Замки. Життя селян»

- ✓ **Мета:** визначити основні риси життя феодалів і селян.

Хід роботи

1. Уважно розгляньте ілюстрацію.
2. Проаналізуйте цикли селянського життя у Середні віки за малюнком. Дайте відповіді на запитання.
  - 1) Визначте заняття, зображені на середньовічних малюнках.
  - 2) Які знаряддя праці використовують селяни?
  - 3) Згрупуйте ці заняття за сезонами.
  - 4) Як природа впливала на життя селянина?

§ 8. Християнська церква в V—XI ст.

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь:** яким було уявлення людини про Бога в Середні віки; що собою являла християнська церква в Ранньому Середньовіччі; як відбувалася християнізація Європи; чому єдина християнська церква розкололася на західну (католицьку) і східну (православну).

1 **Середньовічна людина і Бог.** Релігія і церква в Середні віки відігравали величезну роль. Усе життя людини, її свідомість були пройняті вірою. Уявлення жителя середньовічної Європи про Бога, світ і людину впродовж багатьох віків формувалися на основі християнства. Згідно з християнською традицією, людину створив Бог, наділивши її особливими якостями: душею, розумом, мовою, почуттями, красою, силою. Сама природа, живі істоти були створені Богом заради людини. Проте перші люди — Адам і Єва — ослушалися Бога, вчинивши гріх — перший, або первородний. За це вони були вигнані з раю. Людина стала смертною, слабкою, нещасною. Душа будь-якої людини страждає, бо ув'язнена в гріховному тілі.

Добрі якості, почуття, вчинки людей називали чеснотами, погані — гріхами.

Ворогами людини були сім її «смертних гріхів»: гордіня, заздрість, гнів, лінощі, жадібність, марнотратство, пенажерливість. Ці гріхи штовхали людину на брехню та злочини.

■ Сад земних насолод (фрагмент).
Ієронім Босх

Усі віруючі повинні були приходити до священика на сповідь. Ідеалом середньовічної людини був аскет. Так називали людей, які заради любові до Бога відмовлялися від рідних, усіх задовольнень і багатств. Люди вірили, що після смерті душа може потрапити або в пекло, або в рай. Усі дуже боялися пекла. На Заході поступово склалося уявлення про чистилище — місце, де душа може очиститися від дрібних гріхів і потрапити в рай.

Середньовічна людина вважала, що час створений Богом, і тому все життя проходило за дзвоном церкви. Сам відлік часу вівся від народження Христа.

Аскетизм — форма поведінки, яка передбачає придушення бажань, відмову від розкоші й навіть більшості зручностей, обмеження в їжі та сні, завдання собі фізичних страждань із метою спокутування гріхів.

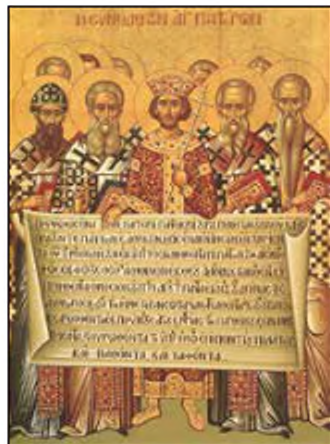
2 **Християнська церква в IV—VI ст.** Відтоді, як 313 р. імператор Константин I Великий дозволив християнам відкрито сповідувати свою віру, і до того моменту, коли припинила своє існування Римська імперія, християнська церква перетворилася на могутню організацію, яку не змогла знищити навіть варварська навала. Авторитет римського єпископа поступово зростає. Це пояснювалося тим, що для тогочасних людей Рим був одним із центрів світу. Римського єпископа стали називати, як і верховного жерця Стародавнього Риму, великим понтифіком або «батьком церкви» (папою).

Папа Римський — глава католицької церкви.

Першим римським єпископом вважали одного з найближчих учнів Ісуса Христа — апостола Петра, тому всі папи римські вважали себе наступниками цього апостола. Перехрещені золотий і срібний ключі апостола Петра стали першим символом папської влади. Другим символом є тіара — головний убір, який папа одягає під час урочистостей. Основою папської тіари є митра — особлива висока шапка. Символами влади єпископів також є перстень й особливий посох.

На першому церковному соборі 325 р. в місті Нікеї римського єпископа було визнано єдиним патріархом (головою) церкви на Заході. На Сході християнську церкву очолювали чотири патріархи: константинопольський, александрійський, антиохійський і єрусалимський. На Нікейському соборі аріанство було визнано ересю — «помилковими поглядами», відступом від християнського вчення, а тих, хто підтримував єретичні погляди, називали єретиками.

- Алгоритичне зображення на Першому Вселенському Соборі в Нікеї в 325 р.

На Нікейському соборі розпочали, а на Константинопольському (381 р.) закінчили складати основні положення (догмати) християнства — Символ віри. Серед різних описів життя Ісуса Христа правильними (канонічними) були визнані лише чотири — Євангелія від Матвія, Марка, Луки та Іоанна. Ці Євангелія разом із Діяннями Святих апостолів, Посланнями Святих апостолів та Об'явленням Святого апостола Іоанна Богослова склали Новий Заповіт. Він став продовженням Старого Заповіту — зібрання стародавніх священних текстів, спільних для християн та іудеїв. Старий і Новий Заповіти разом склали християнську Віблію, або Святе Письмо.

Християнське духовенство поділялося на дві великі групи: біле і чорне. До білого духовенства, яке мало нести службу серед людей, належали диякони, священники, єпископи і патріархи. Диякони допомагали здійснювати церковні служби священникам. Священники несли християнську віру членам парафії, до якої входило кілька сіл або кварталів міста. Парафіяни сплачували особливий податок на утримання церкви — десятину.

Кілька церковних парафій об'єднувалися в єпископство, очолюване єпископом. Єпископства об'єднувалися в архієпископства. На Сході архієпископства називали митрополіями, а їхніх голів — митрополитами. На Заході єпископи підпорядковувалися папі римському — єпископу Риму.

Чорне духовенство (чернецтво) зародилося на Сході, у Єгипті. Його засновник, Святий Антоній, 21 рік провів самотником у єгипетській пустелі. До нього приходили люди, які чули про його святість,

і селилися поряд. Так виникла одна з перших чернечьких громад. Засновником західного чернецтва вважають Святого Бенедикта, який жив у першій половині VI ст. Він, за прикладом східних ченців, склав для західних ченців устав — правила життя, основою якого світського були праця і молитва.

Абат — настоятель католицького монастиря.

Монастир — місце проживання ченців, відділене стінами від зовнішнього світу.

Ченці відмовлялися від мирського життя, яке заважало зосереджуватися на молитвах, і жили окремо від інших людей — у горах, пустелях або лісах. Якщо ченці селилися поряд із людськими оселями, наприклад, у містах, то вони відокремлювалися від інших людей високими мурами й утворювали свою громаду — **монастир**. На Заході великі монастирі стали називати **абатствами** (а їхніх керівників — **абатами**); на Сході — **лаврами**. За Ранняго Середньовіччя монастирі стали центрами християнської культури й освіти. У IV—VI ст., християнська церква поступово перетворювалася на впливову силу, що заклала підвалини для формування нової європейської цивілізації.

3 Християнізація Європи. На момент падіння Західної Римської імперії більшість її населення були християнами. Проповідування християнства мало успіх і серед варварських племен. Так, християнство прийняли вестготи, остготи, вандали та інші народи, але у формі аrianства.

Лише франки хрестилися за західноримським зразком. Завдяки підтримці франкських королів саме римська церква зміцніла й остаточно затвердилася на Заході.

Велику роль у християнізації Європи також відіграли мандрівні ірландські ченці. Своє призначення вони вбачали в тому, щоб не лише зберігати, а й поширювати знання. Вони створювали дивовижні за красою рукописні книги релігійного і світського змісту. На невеликих човнах із дорогоцінними книжками вони плили до далеких берегів Європи, несли Слово Боже до варварів, засновували монастирі.

Після завоювання Британії ірландські ченці стали навертати в християнство англосаксів. Саме вони охрестили північну частину країни і прагнули поширити свою діяльність на інші території, але їм бракувало сил, щоб охопити всю Британію. Зрештою папа римський узняв на себе всю місіонерську діяльність серед варварських племен.

Із новою силою християнізація Європи почалася у VIII ст. і тривала наступні два століття. До християнізації долучився і Константинополь. Так, завдяки діяльності проповідників Кирила і Мефодія, у IX ст.

■ Єпископ у літургійному вбранні.

■ Брат домініканець

- Леринське абатство (засноване на початку V ст. святим Гоноратом Арелатським)

християнство поширилося серед болгар, сербів у Великоморавській державі, а згодом і на Русі. У свою чергу, Рим поширив свій вплив на поляків, чехів, угорців, скандинавські народи.

- 4 **Клюнійський рух. Схизма 1054 р.** Церква залежала від світських володарів. Оскільки церковні посади забезпечували чималі прибутки, герцоги і графи надавали їх своїм родичам і друзям. Духовенство, за свідченнями сучасників, набагато більше уваги приділяло примноженню своїх багатств, ніж порятунку душ віруючих. У середовищі церкви було чимало невдоволених таким станом речей. Найсвідомішими серед них були ченці абатства Клюні, що розташовувалося на сході Франції. Вони здобули повагу своїм аскетизмом і прагненням змінити церковне життя.

Реформи — зміни, перетворення якихось сторін життя.

Схизма — розкол християнської церкви.

Католицизм (католицька церква) — всесвітня церква; утворилася внаслідок поділу єдиної християнської церкви на західну і східну. Богослужіння здійснюється латиною; церкву очолює папа Римський.

не життя. Клюнійці, зокрема, вимагали звільнити церкву від підпорядкування світській владі, установити сувору дисципліну для всього духовенства — від ченців до папи римського.

Клюнійський рух, як його назвали, поступово поширювався. Деякі з клюнійських ченців ставали єпископами, абатами і почали наводити лад у церковному житті. Нарешті один із них став папою Григорієм VII. Він розгорнув боротьбу за втілення в життя ідей клюнійців. Упродовж 1073—1085 рр. ним були проведені реформи.

У своєму прагненні зміцнити владу папства Григорій VII зустрів протидію світської влади. В історію увійшло протистояння

У своєму прагненні зміцнити владу папства Григорій VII зустрів протидію світської влади. В історію увійшло протистояння

Григорія VII та німецького імператора Генріха IV. І хоча ця тривала і виснажлива боротьба завершилася смертю папи, але реформи, здійснені Григорієм VII, заклали підвалини могутності папства в наступні століття.

Ще одна важлива подія в житті християнської церкви припала на XI ст. Суперечки між християнством Заходу і Сходу в 1054 р. призвели до розколу — схизми. Папа римський і константинопольський патріарх прокляли один одного. Відтоді єдина християнська церква розділилася на римо-католицьку і православну. Слово «католицька» означає всесвітня, а «православна» — істинна, справжня. Католицька і православна церкви мали певні відмінності. По-перше, у догматах віри. Православна церква не визнає вчення про головування папи і його непогрішимість, відкидає використання індульгенцій (звільнення від гріхів за плату). Православ'я визнає існування лише пекла і раю, а католицизм також проголошує існування чистилища.

По-друге, в обрядах. Католики здійснюють хрещення обливанням, а православні — зануренням у воду; миропомазання в католиків здійснює лише єпископ і тільки над дорослими. Також у католиків у суботу піст. У православних церквах використовують ікони, а в католицьких — живопис.

По-третє, в управлінні церквою. Католицька церква забороняє мирянам читати Біблію. Також у католиків існує посада кардинала; із IX ст. запроваджений цілібат (заборона одружуватися). У православних священники поділяються на біле (можуть одружуватися) і чорне (шлюб забороняється) духовенство.

По-четверте, у звичаях. У католиків богослужіння здійснюється лише латинською мовою, використовуються дзвоники для привертання уваги до найважливіших місць проповіді. До того ж усі місця в католицькій церкві сидять на відміну від православної церкви.

■ Григорій VII

■ Ходіння в Каноссу — епізод із історії середньовічної Європи, пов'язаний із боротьбою римських пап з імператором Священної Римської імперії. Епізод ознаменував перемогу папи Григорія VII над імператором Генріхом IV.

Запитання і завдання

1. Яку роль відігравала церква в житті середньовічного суспільства? 2. Яким було становище християнської церкви в Ранньому Середньовіччі? 3. Коли і де були затверджені догмати (Символ віри, християнської церкви)? 4. Як було створено Новий Заповіт? Назвіть чотирьох євангелістів. 5. Хто очолював християнську церкву на Заході? 6. За що виступали представники клонійського руху? 7. Чим 1054 р. відзначився в церковному житті Європи? 8. Якими були відносини людини і Бога в Середні віки? 9. Чому між християнськими церквами на Заході та Сході від самого початку існували відмінності?
- ★ 10. Складіть розповідь за темою «Християнізація Європи». 11. Визначте причини розколу єдиної християнської церкви на католицьку і православну.
- ★ 12. Якою була роль ченців у християнізації Європи та зміцненні християнства?

§ 9. Виникнення середньовічного міста. Ремесло і торгівля в середньовічному місті

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: чому в Середні віки відроджуються міста; як розвивалися ремесло і торгівля; чому виникають цехи і гільдії, яка їхня роль у житті міст; що таке міста-комуні і чому міста боролися за самоврядування.

Виникнення середньовічного міста. У X—XI ст. у Західній Європі почалося відродження деяких старих і виникнення нових міст. Що ж зумовило відродження міського життя у Європі? Насамперед, процеси в економіці, розвиток сільського господарства. Так, у X—XI ст. збільшилося виробництво зерна, розвивалося садівництво, виноградарство, городництво тощо. У селян поступово виникає надлишок сільськогосподарських продуктів, які можна було обміняти на ремісничі вироби. У свою чергу, зросла майстерність сільських ремісників. Вони вже не встигали займатися сільським господарством, це тільки відволікало їх від основної роботи. Зрештою ремісництво відокремилася від сільського господарства. Для збуту своєї продукції ремісники зосереджувалися в тих місцях, де були значні скупчення людей: на перехресті важливих шляхів, річкових переправах, під стінами замків та резиденцій єпископів і королів. Поступово в цих місцях мали формуватися постійні поселення ремісників.

■ Брюгге. Ринкова площа

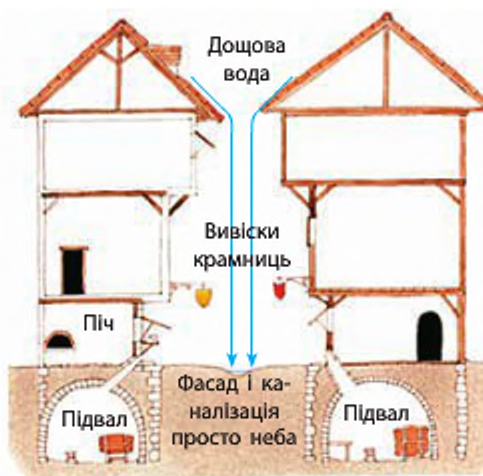
Із розповіді про виникнення міста Брюгге (IX ст.)

...для потреб мешканців замку почали сходитися до воріт його моста торговці або продавці цінних речей, згодом крамарі, потім власники заїжджих дворів для харчування і притулку тих, хто вів торговельні справи в присутності володаря, який часто там бував, почали зводити будинки й готелі, де розміщувалися ті, хто не міг мешкати всередині замку. І стало їхнім звичаєм говорити: «Ідемо до мосту». Тут поселення настільки розрослося, що скоро утворилося велике місто, яке дотепер у простій мові має назву «Міст», бо їхньою говіркою «Брюгге» означало «міст».

- ? 1. Як виникло місто Брюгге? 2. Якими були головні причини виникнення цього міста?

Отже, завдяки розвитку сільсько-го господарства, розвитку ремесла і його відокремленню від сільського господарства і виникло європейське середньовічне місто.

Найбільша кількість міст була в Італії на Фландрії. Середньовічні міста зазвичай були невеликими — 1–3 тисячі жителів. Лише кілька міст у Європі мали населення понад 100 тисяч жителів. Це Кордова, Париж, Лондон та інші. Міста розбудовувалися концентричними колами від центру фортеці або ринкової площі. Вулиці були вузькими, неосвітлювалися, тривалий час не мали бруківки і каналізації. Будинки стояли досить тісно і мали два-три поверхи. Нерідко

верхній поверх нависав над нижнім, оскільки через дорожнечу землі фундаменти будували вузькими.

Тривалий час міста зберігали сільський вигляд: біля будинків розташовувалися сади і городи, у дворі тримали худобу і птицю. За стінами міста мешканці мали земельні ділянки і виноградники.

2

Населення міст. Основну масу городян складали **бюргери** (від нім. *Burg* — фортеця). Вони були повноправними жителями міста, займалися торгівлею і ремеслом. Одні виробляли і торгували

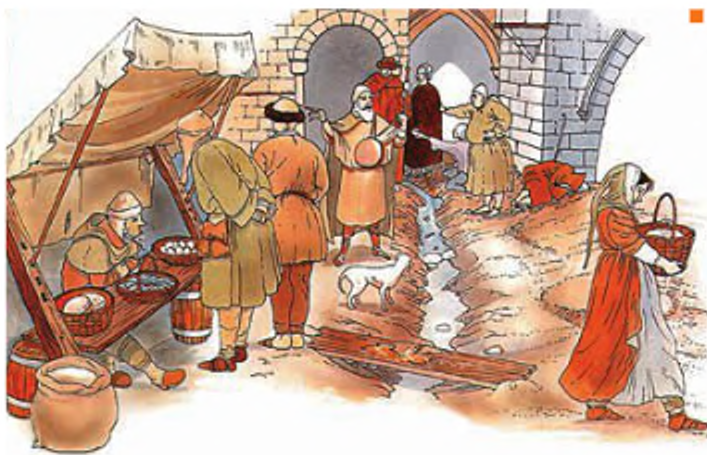
дрібницями, необхідними городянам і селянам з околиць. Інші, багатші, вели торгівлю з областями або країнами, закупаючи і продаючи великі партії товарів. Крім названих груп, значну частину населення складали

Бюргерство — повноправні жителі західноєвропейського середньовічного міста.

Патриціат — міська верхівка.

вантажники, водоноси, вугільники, м'ясники, пекарі, тобто ті, що були зайняті у сфері обслуговування. Сенйорам та їхньому оточенню, представникам світської та духовної влади, тобто знатним людям, належали найкращі будинки в місті, вони мали доступ до міської влади і разом із заможними бюргерами утворювали **патриціат** — правлячу верхівку міста. Найбідніші прошарки міського населення називалися **плебеями**. У різних містах плебеї складали від 20 до 70 % населення.

Як правило, населення міст поповнювалося за рахунок вихідців із сіл, які тікали від своїх сенйорів. Якщо такий утікач прожив у місті рік і один день, то він ставав вільним. У деяких міських документах навіть писалося: «Міське повітря робить вільним».

■ Вулиця середньовічного міста.

3 Цехи. Майстерня ремісника. Середньовічні міста розвивалися, насамперед, як центри ремісничого виробництва. На відміну від селян, ремісники виготовляли продукцію на продаж. Виробництво товарів розташовувалося в майстерні на першому поверсі помешкання ремісника. Усе виготовлялося вручну, за допомогою простих знарядь праці, одним майстром від початку і до кінця. Зазвичай майстерня була й крамницею, де ремісник продавав вироблені ним речі, будучи, таким чином, і основним робітником і власником.

Члени цеху допомагали один одному опановувати нові способи ремесла, але при цьому вони охороняли свої таємниці від інших цехів. Виборна цехова верхівка пильно стежила за тим, щоб усі члени цеху перебували приблизно в однакових умовах, щоб ніхто не багатів за рахунок іншого, не переманював замовників. Із цією метою вводилися суворі правила, де чітко вказувалося: скільки годин можна працювати, скільки верстатів і помічників мати. Порушників виключали з цеху, а це означало втрату засобів до існування. Також існував суворий контроль за якістю товару.

Для вирішення деяких основних проблем ремісники почали об'єднувати свої зусилля, організовуючи цехи — замкнуті організації (корпорації) ремісників однієї спеціальності в межах одного міста, створені з метою усунення конкуренції (захисту виробництва і прибутків) і взаємодопомоги.

31 Статут цеху паризьких ткачів вовни (XIII ст.)

§ 1. Ніхто в Парижі не може бути ткачем, якщо не купив таке право в короля.

§ 3. Кожен ткач може мати у своєму будинку два широкі верстати й один вузький.

§ 8. Кожен ткач вовни може мати лише одного учня, до того ж не менше ніж на чотири роки служби. Плата за навчання має дорівнювати 4 паризьким ліврам... Або на сім років безоплатно.

§ 26. Тканина будь-якого гатунку може мати ширину 7 чвертей, інакше майстер заплатить 5 су.

§ 31. Ніхто при виготовленні сукна не може примішувати до справжньої вовни вовну ягнят під загрозою штрафу в 10 су за кожен шматок.

§ 47. Ніхто не може починати роботу раніше, ніж зійде сонце. Штраф 12 деньє.

- ?** 1. Які основні положення щодо праці ткачів містяться в Статуті? 2. Які вимоги Статуту до знарядь праці? 3. Як регулюється якість продукції? 4. Чому Статут не дозволяв починати працю раніше, ніж зійде сонце?

■ Схема: Цехова ієрархія

■ Слюсар за роботою, 1451 р.

■ Традиційний кований знак

Крім виробництва, цехи організовували і побут ремісників. Члени цеху будували власну церкву, школу, разом відзначали свята. На утриманні цеху були вдови, сироти, інваліди. У разі облоги міста члени цеху під власним прапором утворювали окремий бойовий підрозділ, який мав обороняти певну ділянку стіни чи вежі.

До цеху входили лише **майстри**. Вони обирали голову і раду цеху. **Підмайстри** — помічники майстрів — членами цеху не вважалися, а отже, не користувалися привілеями і не мали права відкривати власну справу. Щоб стати майстром, підмайстер повинен був оволодіти секретами своєї спеціальності, потім пройти випробування і створити виріб, який би засвідчував його майстерність. У Франції цей виріб називався **шедевром** — «роботою рук». Нижче від підмайстра за ієрархічною драбиною були **учні**, яких ще в дитинстві віддавали майстрам на навчання. Спершу вони виконували роль слуги. Якщо навчання йшло успішно (майстри не поспішали розкривати свої секрети), учень міг стати підмайстром. Із часом цехи стали гальмувати розвиток ремесла.

4 Торгівля. Лихварі та банкіри. Розвиток торгівлі, як і ремесла, став однією з передумов виникнення міст. Торгівля в басейні Середземного моря ніколи не припинялася навіть після загибелі Західної Римської імперії. Престижні товари користувалися попитом, особливо серед верхівки варварських королівств. Дорогі тканини, посуд, зброя, прянощі — це те, на чому ґрунтувалася європейська торгівля перших століть Середньовіччя. Основні торговельні шляхи пролягали Середземним морем і річками. Невидно, що перші міста виникали на узбережжі або вздовж судноплавних річок.

Для ведення міжнародної торгівлі потрібні були не тільки великі кошти, а й сміливість. Далекі подорожі були небезпечними: пірати на

морях чи розбійники на суходолі грабували купців. Також на товар і гроші претендували й деякі сеньйори, володіннями яких пролягали торговельні шляхи. Нерідко мито за провозення товару сягало половини його вартості.

Для захисту своїх інтересів купці, подібно до ремісників, об'єднувалися в **гільдії**. Згодом вони утворили **торговельні компанії** — об'єднання купців із різних міст зі своїми представництвами.

У Середні віки міжнародну торгівлю в Середземному морі контролювали купці з італійських міст Венеція та Генуя, де вони конкурували з візантійськими купцями. У Північній Європі в басейні Балтійського і Північного морів торгівлю контролював торговельний союз багатих міст, який дістав назву **Ганза**.

Основні торговельні операції здійснювалися на ринках міст або на сезонних ярмарках. **Ярмарки** — великі щорічні торги, у яких брали участь купці з різних країн. На ярмарки місцевого значення з найближчих містечок і сіл звозили зерно, вино, тканини та інші товари. У XIII ст. найвідомішими були міжнародні ярмарки в чотирьох містах Шампанського графства на північному сході Франції.

Наприкінці XIII ст. в напрямках основних торговельних шляхів відбулися зміни. Генуезці відкрили морський шлях на північ Європи через Гібралтар. Це дозволило здешевити перевезення товарів і залучити до активної торгівлі північноєвропейські міста.

Будь-які значні фінансові операції неможливі без системи позичок. Людей, які позичали гроші під відсотки, називали **лихварями**. Лихварство було досить поширеним явищем від моменту появи грошей.

У Середні віки основна маса платежів здійснювалася готівкою. Ураховуючи те, що тоді в грошовому обігу було чимало різних золотих і срібних монет, які карбувалися в різних містах Європи та Азії, актуальною стала професія **мінйял**. Крім обміну монет, вони також контролювали і їхню якість.

У XIV ст. лихварі та мінйяли стали засновниками **банків**. Перші банки надавали дві основні послуги: зберігали гроші й надавали кредити, тобто позичали гроші за винагороду (під відсотки). Розвинулася нова система розрахунків — **векселями**.

Цехи — союзи ремісників однієї або споріднених спеціальностей.

Гільдія — міський купецький союз.

Лихвар — людина, яка позичає гроші під відсотки.

Мінйяло — людина, яка за певну платню обмінює гроші.

Так, наприклад, якщо купець із Любека хотів придбати товар у Венеції, то йому не було потреби їхати з готівкою до того міста, а достатньо було внести необхідну суму в контору, що представляла інтереси його венеціанського торговельного партнера, отримати вексель, який разом із замовленням відправляли до Венеції, і отримати товар. Гроші, що залишилися в Любеку, могли використовувати венеціанці для закупівлі товарів у цьому місті.

Банки і векселі дали могутній поштовх розвитку торгівлі та промисловості. У купців зникла необхідність возити із собою значну кількість готівки.

Найбільш авторитетними банкірами Європи були Медічі та Строцці в Італії, Фугери і Вельзери у Священній Римській імперії, Жак Кер у Франції.

5

Міське самоврядування. Міста-комуни. Із виникненням міст з'явилася й система управління ними. Місто очолювала особа чи група осіб, призначена сеньйором, на землі якого розташовувалося місто, або обрана самими жителями міста.

Виникаючи на землях феодала, міста залежали від нього та були зобов'язані сплачувати або, подібно до селянської громади, відробляти податок. Ремісники віддавали частину своїх виробів, купці сплачували товаром або грошима, інші працювали на панщині або виконували іншу роботу. Жителів міст обтяжувала така залежність, і вони прагнули звільнитися від неї.

Комунальний рух — боротьба городян за самоврядування міст.

Боротьба міст за свободу і привілеї розгорнулася в XI—XIII ст. Для протистояння сеньйорам жителі міста об'єднувалися в союзи — **комуни**. Через повстання, подарунки королів, які боролися проти посилення влади сеньйорів, або завдяки викупу міста домагалися права самоврядування: мати власні виборні органи влади, суди, поліцію, ополчення, податки, скарбницю, закони тощо. Ті міста, які здобули самоврядування, називалися **комунами**.

Перші комуни постали в Північній Італії в XI ст. Жителі міст, скориставшись боротьбою між папами та імператорами, проголошували своє самоврядування. Усі спроби Фрідріха I Барбаросси придушити цей рух успіху не мали. Так, комунальний рух став поширюватися Європою. Проте не всі міста зуміли домогтися права самоврядування. Там, де була сильнішою влада сеньйора, успіхи комун були лише тимчасовими. Символом самоврядування була міська ратуша — приміщення, де розташовувалися органи управління.

6 **Городянин — людина нового типу.** Поява і розвиток міст підірвали засади Середньовіччя. Так, розвиток ремесла, торгівлі, банківської справи сприяли підризу натурального господарства і розвитку нового — товарного господарства. Міста змінювали життя людини Середньовіччя. Жителі міст помітно відрізнялися від сільських не тільки заняттями. Вони інакше сприймали світ, були більш енергійними, поклалися переважно на свої сили і пиналися своїми успіхами. Вони значно більше знали про навколишній світ, були в курсі головних новин. Темп їхнього життя був значно вищим від сільського і не таким спокійним. Жителі міст прагнули до успіху, намагалися розбагатіти, примножити те, що вони отримали в спадок. У містах зустрічалося чимало проїдисвітів, шахраїв, тобто таких людей, які за будь-яку ціну були готові здобути багатство. У їхньому розумінні багатство давало свободу, а свобода — найбільша цінність міста. Із часом нащадки жителів середньовічних міст змінили Європу і весь світ.

■ Утворення союзу між Любеком і Гамбургом

? **Запитання і завдання**

1. Назвіть найбільші міста Європи. 2. Назвіть основні прошарки міського населення і охарактеризуйте їх. 3. Що таке цех? Хто в ньому працював? 4. Як називався витвір, що виготовлявся ремісником, який прагнув стати майстром? 5. Що було символом міського самоуправління? 6. У європейських мовах назви багатьох міст мають однакові частини: «бург» (нім. — фортеця, «хафен» (нім. — гавань), «честер» (латин. — табір), «фурт» (нім. — брід), «брідж» (англ. — міст) тощо. Знайдіть на карті атласу міста, які у своїх назвах містять ці частини. Поясніть, як виникли ці назви. Зробіть висновок. 7. Якою була структура населення середньовічного міста? 8. Що штовхало ремісників об'єднуватися в цехи? Якою була їхня роль у житті міста? 9. Охарактеризуйте торгівлю у період Середніх віків.
- ★ 12. Використовуючи додаткову літературу, складіть розповідь за темами «Життя в середньовічному місті», «Вигляд середньовічного міста». 13. Складіть план відповіді за темою «Цех у середньовічному місті».
- ★ 14. Яка роль комунального руху в історії середньовічної Європи? Обґрунтуйте свою відповідь.

Практичне заняття «Розвиток техніки та повсякденне життя людини у Середні віки . Житло, одяг, сім'я».

Мета: скласти уявлення про розвиток техніки і повсякденне життя людей у Середні віки.

Хід роботи

1. Ознайомтеся з наданим матеріалом.
2. Обговоріть у групах питання, зазначені в наведеному матеріалі.
3. Підбийте підсумки уроку, виходячи з його мети.

- А) нижньобійне
Б) середньобійне
В) верхньобійне

1 Розвиток техніки. У період від V до XIV ст. винахідництво розвивалося слабо. До XIII ст. не існувало жодної книги про технічні винаходи, вдосконалення. Основною енергією для приведення в дію існуючих пристроїв була м'язова сила людини і тварин. Попри це Середні віки залишили нам декілька суттєвих вдосконалень уже відомих пристроїв і нові винаходи. Найбільш революційним було винайдення верхньобійного колеса, яке використовувало енергію води для приведення в дію механізмів. Порівняно з іншими видами коліс, воно максимально використовувало енергію падаючої води, що дозволяло встановлювати конструкції навіть на рівнинній місцевості, де течія річок була повільною.

Ще одним важливим винаходом стало винайдення хомути — нової системи упряжі для коней, яка дозволяла використовувати тварину для довготривалої оранки землі. Кінь замінив волів в обробці земель. Це сприяло прискоренню внутрішньої колонізації Європи. Суть винаходу полягала в тому, що головні зусилля переносилися на ший коня, де нього найбільш розвинуті та витривалі м'язи.

Наступним важливим винаходом Середньовіччя став механічний годинник. Хто був його винахідником достеменно невідомо. Уперше механічний годинник згадується у візантійських книгах VI ст. Деякі історики приписують його винахід Пацифікусу з Верони (початок IX ст.), інші — ченцеві Герберту. У 996 р. він створив баштовий годинник міста Магдебурга.

Запитання і завдання

1. Запропонуйте можливі варіанти використання водяного колеса в Середні віки. Які сили воно могло замінити? 2. Визначте наслідки вдосконалення водяного колеса. 3. Як вплинуло використання коня на внутрішню колонізацію Європи? 4. Як ви вважаєте, що спонукало людство до винайдення годинника? 5. Як ви вважаєте, чому наприкінці Середніх віків годинник стає персональним?

Житло. У більшій частині Європи селянські будинки споруджували з дерева; на півдні, де цього матеріалу не вистачало, перевагу віддавали каменю. Дах укривали соломою чи очеретом. У будинку була одна велика кімната, де готували їжу, їли й спали. Лише з XI—XIII ст. заможні городяни й селяни почали відокремлювати спальні від кухонь та їдалень. У палацах та замках представників знаті з'явилося багато кімнат. Однак кімнати розташовувалися одна за одною, і для того щоб потрапити з однієї частини палацу до іншої, потрібно було пройти всі приміщення. Для опалення приміщення та приготування їжі люди використовували відкрите вогнище, яке поступово змінила піч. Печі з'явилися лише на початку XIV ст., їх запозичили в північних народів і слов'ян. Освітлювали житло сальними свічками й масляними лампами. Дорогі воскові свічки могли придбати лише заможні люди. Коли розводили вогонь, дим виходив крізь отвір у стелі. Пізніше з'явилися димарі. Маленькі віконця не мали ґибок, затуляли їх дерев'яними віконцями, шкірою або міхуром. У холодну пору року селянська родина часто жила в одному приміщенні з худобою.

Уся обстановка оселі складалася із грубо збитого столу, кількох лав уздовж стін, скрині для зберігання святкового одягу, який наживали роками й передавали в спадок. Спали на широкому ліжку або лавах. Постілью був матрац, напханий соломою. Заможні люди замовляли меблі різьблені, інкрустовані коштовними металами й камінням.

Запитання і завдання

Опишіть вигляд оселі пересічної людини Середньовіччя.

Їжа та напої. Переважна більшість європейців харчувалася досить скромно. Їли зазвичай двічі на день — уранці та ввечері. Повсякденною їжею були житній хліб, каші, боби, ріпа, капуста, зернова юшка з часником або цибулею. М'яса споживали мало. Значно більше в раціоні було риби. Із солодощів знали лише мед. Цукор потрапив до Європи зі Сходу в XIII ст. і був дуже дорогим. Фруктів та овочів споживали мало.

Харчовий раціон знаті й бідноти відрізнявся. У замках їли більше м'яса, причому було багато дичини, оскільки полювання вважалося привілеєм знаті.

На півдні середньовічної Європи пили вино, на півночі — пиво. Замість чаю заварювали трави.

Посуд більшості європейців — миски, кухлі — був дуже простим, виготовленим із глини чи олова. Виробами зі срібла чи золота користувалася лише знать. Виделок не було, за столом їли ложками. Шматки м'яса відрізали ножем і їли руками. Селяни споживали їжу з однієї миски всією сім'єю. На бенкетах знаті ставили одну миску на двох та кубок для вина. Кістки вони кидали під стіл, а руки витирали скатертиною.

Запитання і завдання

1. Що їли люди в Середні віки? Складіть перелік основних продуктів. 2. Чим їжа та напої людей тих часів відрізнялися від сучасних? У чому особливості харчування середньовічної людини?

Одяг і прикраси. Тривалий час жіночий і чоловічий одяг був схожим: довга, до колін, сорочка, короткі штани, верхня сорочка, плащ. У XII ст. він почав дедалі більше розрізнятися, з'явилися перші ознаки моди. Зміни стилів одягу відбивали тогочасні суспільні вподобання.

Одяг відображав місце людини в суспільстві. У вбранні можних переважали яскраві кольори, бавовняні й шовкові тканини. Відносно задовольнялася темним одягом із грубого домотканого полотна. Взуттям чоловіків і жінок були шкіряні гостроносі черевики без твердої підшви. Більшість незаможних людей носили дерев'яні черевики або взагалі ходили босоніж.

Знать полюбляла додавати до свого одягу різноманітні прикраси. Чоловіки й жінки носили каблучки, браслети, пояси, ланцюжки.

З одягу селянин звичайно носив лляну сорочку-камизу і штани до колін чи навіть до кісточок. Поверх камизи вдягали ще одну довгу сорочку з широкими і довгими рукавами (блузу). Верхнім одягом був плащ, стягнутий на плечах застібкою (фібулою). Узимку носили або грубо вичесаний овечий кожух, або теплу накидку з цупкої тканини чи хутра.

Запитання і завдання

1. Який одяг носили люди Середньовіччя? 2. Чому представники незаможних верств населення одягалися досить скромно та неяскраво? 3. Визначте основні риси моди Середньовіччя. Про що міг розповісти одяг середньовічної людини?

РОЗДІЛ III. ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X—XV СТ.

§ 10. Північна Європа у VIII—XI ст.

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь:** хто такі нормани, вікінги, варяги; чому наприкінці VIII — в XI ст. нормани навели жах на Європу; як виникли і розвивалися країни Північної Європи в Середні віки; яким був духовний світ народів Північної Європи.

1 **Нормани, вікінги, варяги.** Початок IX — першу половину XI ст. в історії Європи називають «епохою норманів». У той час германські племена, які жили на півночі Європи, на Ютландському, Скандинавському півостровах і деяких островах Балтики, рушили на завоювання нових земель. У країнах Європи їх називали **норманами** — «північними людьми». Звичною молитвою тоді було прохання до Бога врятувати від люті норманів, коли зненацька біля берегів з'являлися їхні довгі безпалубні кораблі — **дракари** — зі страхітливими різьбленими головами драконів на носсах.

Вікінги — скандинавські воїни. На Русі були відомі як варяги; на Заході — як нормани, «північні люди».

■ Повседневная жизнь викингов

■ Реконструкція данського житла часів вікінгів

■ Корабель вікінгів (реконструкція)

У Скандинавії тих, хто не хотів працювати вдома, а віддавав перевагу життю, сповненому небезпек і пригод, називали **вікінгами**. Вікінги плавали не лише на захід, а й на схід. Балтійським морем і далі Західною Двіною діставалися вони земель, де жили східні слов'яни, які називали чужинців **варягами**. Тут вони торгували з місцевим населенням, засновуючи свої факторії, або рухалися шляхом «із варягів у греки» далі, до Константинополя. Варязькі дружини наймалися до візантійських імператорів, які високо цінували хоробрість і військову майстерність норманів. Походи вікінгів були останньою хвилею Великого переселення народів.

Перша хвиля Великого переселення народів в V—VI ст. зруйнувала давню Римську імперію і призвела до появи у Європі нових держав — варварських королівств. Друга хвиля у IX—XI ст. докотилася до нової Європи. Вікінги не змогли зруйнувати її, тому змушені були пристосуватися до неї, запозичуючи традиції та порядки феодальної Європи.

2

Походи вікінгів. До кінця VIII ст. європейці нічого не знали про норманів — предків сучасних норвежців, шведів, данців та ісландців. У 793 р. загін норманів уперше напав на монастир північно-східного узбережжя Англії, пограбував і спалив його. Відтоді поселення приморських земель Англії, Франції, Німеччини перетворилися на об'єкти постійних нападів морських розбійників. Хоробрі та безжальні нормани сіяли смерть, грабували, спалювали будинки.

Після походу нормани поверталися з награбованим на батьківщину, але з часом вони почали захоплювати і підкоряти своїй владі величезні території в різних частинах Європи й оселятися на них.

Найбільше постраждали від норманських завойовників Британські острови, оскільки вони були дуже близько розташовані від батьківщини норманів. Згодом вони розселилися на північно-східному узбережжі Англії. Землі, що опинилися під владою норманів, які були вихідцями з Данії, стали називати «Областю данського права», або Денло. Із цієї частини Англії вони почали просуватися далі. Становище англосакських королівств на острові стало загрозливим. Боротьбу проти загарбників очолило королівство Уссекс. Переломним моментом у боротьбі англосаксів проти данців стало правління уссекського короля **Альфреда** (871—900). Завдяки реформам йому вдалося мобілізувати на боротьбу проти ворога всі сили, проте вигнати норманів з Англії йому так і не вдалося.

По смерті короля Альфреда Великого боротьба проти данців розгорнулася з новою силою. Наприкінці X ст. до єдиного Англійського королівства було приєднано землі Денло. Однак у 1013 р. армія данського короля висадила на узбережжі й швидко захопила всю Англію. Так острів опинився в складі величезної Північної держави данського короля **Канута Могутнього** (1017—1035), до якої входили Данія, Норвегія, Швеція і Шотландія. По смерті Канута його держава швидко розпалася, і в Англії відновилася влада англосаксів, але знову на нетривалий час. При слабких нащадках Карла Великого нормани почали постійно вторгатися у французькі володіння.

Вікінги тричі — у 845, 857, 865 рр. — спустошували Париж. У 885—886 рр. вони протягом десяти місяців тримали його в облозі, але цього разу захопити місто їм не вдалося.

Нормани (французи називали їх нормандцями) прийняли християнство, засвоїли французьку мову і зробили свої володіння найсильнішим герцогством на півночі Франції. У 1030—1091 рр. нормани завоювали Північну Італію та Сицилію, а в 1066 р. — Англію.

Крім завойовницьких походів нормани здійснили багато географічних відкриттів. У 870-х рр. нормани з Норвегії відкрили й почали заселяти Ісландію — «Крижану країну», як назвали нові землі перші поселенці. У IX—X ст. нормани почали заселяти острови північної частини Атлантичного океану. Вікінг Ейрік Рудий, за скоєний злочин приречений на вигнання з Ісландії, відплив на північний захід і неочікувано відкрив Гренландію — «Зелену землю».

Сміливий мореплавець Лейв Щасливий та його супутники близько 1000 р. досягли островів, розташованих поблизу узбережжя

■ Загибель короля Олафа в битві при Стіклястаді

■ Похорони вікінгів. Художник Френк Діксі

Північної Америки. У сагах ці місця називають «Лісовою країною», «Країною плоских каменів» та «Країною дикого винограду».

Якщо норвежці та данці здійснювали свої походи переважно на захід, то шведські вікінги — на схід. У VIII ст. вони почали проникати на землі фінно-угорських, балтських і слов'янських племен. Однак походи в ці землі, як правило, мали мирний торговий характер. Вони намагалися опанувати торговельними шляхами, що пролягали Волгою до Каспійського моря та Дніпром до Чорного моря в землі Арабського халіфату та Візантії. Загони варягів мали велике значення для формування державності у східних слов'ян.

3 Виникнення скандинавських держав. Походи норманів дали могутній поштовх до утворення держав Північної Європи. Завдяки їм посилилася влада племінних вождів — **конунгів**.

Найшвидше процес утворення держави відбувався в Данії (із VIII ст.). Тут завдяки більш сприятливим природним умовам швидше відбувалося зміцнення влади знаті й вождів. З'явилася велика земельна власність і залежні прошарки суспільства. У другій половині X ст. **Гаральд Синьозубий** (бл. 950—986) остаточно об'єднав Данію під своєю владою. Наприкінці IX ст. конунгу **Гарольду Прекрасному** вдалося підкорити своїй владі більшість племен Норвегії. Остаточне об'єднання країни відбулося лише на початку XI ст. Проте королівська влада виявилася нетривалою, і Норвегія тимчасово увійшла до складу володінь данського короля **Канута Могутнього**. Однак після смерті сина останнього норвезького короля корону отримав **Гаральд Гардрад** (1046—1066), відомий як «Суворий правитель».

У Швеції об'єднання країни відбулося під час правління **Олафа Ськотконунга** (бл. 995—1020), але влада короля тривалий час за-

лишалася слабкою. Щоб зміцнити свою владу, усі скандинавські правителі прагнули підтримки християнської церкви. Проте утвердження християнства в Скандинавії тривало на досить довго.

4 Країни Скандинавії у XII—XV ст. Найбільш розвинутою з-поміж скандинавських країн була Данія. Тут протягом XII—XIII ст. сформувалися феодальні відносини й завершився процес християнізації населення. У середині XIV ст. розпочався процес швидкого піднесення Данії. Значну роль у цьому процесі відіграв **Вальдемар IV Аттердаг (1340—1375)**. Проте його плани були перервані поразкою у війні проти Ганзи — могутнього торговельного об'єднання північнонімецьких міст, що не бажало втрачати контроль над Балтійським морем.

Його донька і наступниця **Маргарита (1387—1412)** продовжила політику батька, спрямовану на об'єднання Скандинавії під його владою. Будучи дружиною короля Норвегії Ганона VI, Маргарита домоглася обрання на данський престол свого сина Олафа, який після смерті Ганона VI в 1380 р. успадкував і норвезький престол. Таким чином, Данію і Норвегію було об'єднано в єдину державу. По смерті Олафа в 1387 р. Маргарита стала королевою Данії та Норвегії. У 1397 р., використовуючи міжусобну боротьбу у Швеції, вона спромоглася долучити до унії Данії з Норвегією ще й Швецію. Формально королем Данії, Норвегії та Швеції було проголошено онука Маргарити **Еріка II**, але по суті управління зберігалося в її руках аж до 1412 р.

Так завдяки унії 1397 р., яка була укладена у шведському місті Кальмар, через що й дістала назву **Кальмарська**, на півночі Європи стало могутнє утворення, яке почало висувати свої вимоги на панування в басейні Балтійського моря. Проте це об'єднання виявилось досить штучним. Швеція весь час намагалася позбутися данського панування. У 1453 р. вона домоглася

■ Ейрік Рудий

■ Датські воїни.
Мініатюра XII ст.

автономії, а 1523 р. — незалежності. Національний рух у Швеції, започаткований боротьбою проти Данії, настільки мобілізував сили країни, що вона згодом сама стала претендувати на провідну роль у басейні Балтійського моря.

5 **Духовний світ народів Північної Європи.** Острів Ісландія, заселений вікінгами у IX—X ст., — місце унікальних пам'яток культури германських племен Північної Європи. Із давніх часів ісландці зберегли саги про подвиги вікінгів та їхніх давніх богів. Співцями цих саг були **скальди** — поети і воїни одночасно. У XIII ст. ці легенди були записані в книгах, за якими ми можемо відтворити побут, духовний світ та образи героїв давніх германців.

і Скандинавські народи тривалий час залишалися язичниками. Їхнім головним богом був **Одін** (давні германці називали його Вотаном). Саме до його володінь, у Валгаллу, небесні діви — **валькірії** — приводять душі загиблих у бою воїнів. Тут, в очікуванні вирішальної битви проти сил зла, вони відпочивають і бенкетують. З інших богів найвідомішим був **Тор** (давньогерманський Донар). Він кидав свій важкий молот у хмари і викресував блискавки. Дружиною Одіна була **Фрейя** — богиня добрих урожаїв і родючості, покровителька родини і шлюбу. Сили зла уособлювали богиня смерті й потойбічного світу **Хель**, жадливий дракон **Фафнір** і вовк **Фенрір**. Кривдили людей також маленькі злі тролі, які стерегли багатства земних надр.

Германці й скандинави ставилися до своїх богів дещо незвично. Вони приносили їм у жертву тварин, а інколи навіть людей, але при цьому не просили в богів захисту й допомоги, а вимагали. Якщо боги не виконували того, що від них вимагалось, то нормани могли полишити цих богів і звернутися до інших. Пісні про давніх богів і героїв увійшли до збірника «Едда», в основу якого покладена легенда про скаרב нібелунгів — підземних карликів-ковалів. За переказами, той, хто володів цим скарбом, мав величезну владу й талан у всіх справах. На підставі цих легенд у XIII ст. в Німеччині з'явилася «Пісня про Нібелунгів».

Скандинавська міфологія сповнена похмурих образів, у яких відбилися суворі картини реального життя.

Ісландські саги містять також описи реальних історичних подій. Саме з них історики дізналися про відкриття Північної Америки Лейвом Щасливим, про давніх правителів Норвегії, про завоювання норманами Англії та інші відомості.

Запитання і завдання

1. Хто такі нормани, вікінги й варяги? 2. Назвіть держави, що найбільше постраждали від походів норманів. 3. Коли і як виникли скандинавські держави? Яка скандинавська держава виникла першою? 4. Що таке саги? Чи можна їх використовувати як історичне джерело? Які відомості вони дали для істориків? 5. Які боги були найбільш шанованими в народів Скандинавії? 6. Якими були причини походів норманів? 7. Чому народи Скандинавії досить пізно прийняли християнство? 8. Які країни і з якою метою уклали Кальмарську унію?
- ★ 9. Складіть план розповіді за темою «Близькі й далекі походи норманів».
- ★ 10. Чи можна стверджувати, що походи норманів сприяли утвердженню феодалного ладу у Європі? Свою думку обґрунтуйте. 11. Чому проникнення норманів у Східну Європу було відносно мирним?

Практичне заняття «Походи вікінгів та норманські завоювання»

Мета: визначити мету, хід і наслідки походів вікінгів і норманських завоювань.

Хід

1. Ознайомтеся з картою атласу.
2. Дайте відповіді на запитання.
3. Складіть розповідь про напад вікінгів на одне з прибережних поселень.
4. Зробіть висновок згідно з метою роботи.
5. *Випереджальне завдання.* Підготуйте презентацію за темою «Завоювання Англії норманами 1066 р. Вільгельм Завойовник». Використайте для презентації фрагменти gobelena з Войе.
  - 1) Що зображено на карті?
  - 2) Чому, на вашу думку, походи на карті зображені двома видами стрілок?
  - 3) Де розташована батьківщина вікінгів?
  - 4) Які регіони були колонізовані вікінгами (норманами)?
  - 5) Чому протягом кількох століть вікінги наводили жах на континентальну Європу?
  - 6) Назвіть держави, які були утворені вікінгами.
  - 7) Якими були наслідки епохи вікінгів для Європи?

§ 11. Епоха хрестових походів

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: що змусило Європу вирушити в хрестові походи до Палестини; чому з часом хрестоносці змінили напрямок своїх походів; яке значення мали хрестові походи для історичного розвитку Європи

■ Папа Урбан II головує на Клермонському соборі. Книжковий мініатюра XV ст.

■ Від'їзд хрестоносців у Святу Землю. Мініатюра XIII ст.

1 **Причини хрестових походів.** Хрестові походи — це військові експедиції, які організовував західний християнський світ проти мусульман. Їх метою було завоювання Єрусалима і Палестини. Усього з 1095 до 1291 рр. було здійснено вісім хрестових походів до Святої Землі. Для того щоб зрозуміти, чому розпочалися хрестові походи, необхідно подивитися, яким був християнський світ наприкінці XI ст. Завдяки реформам папи Григорія VII католицька церква мала великий вплив на європейські справи. Заклик, що лунав із Риму від папи, вважався обов'язковим для всіх католиків.

Європейське рицарство перебувало в досить складній ситуації. Право майорату (першості в успадкуванні) спричиняло те, що маєток феодала успадковував лише його старший син, а молодші змушені були самі шукати засоби до існування. Безземельні рицарі, що грабували та влаштовували криваві війни зі слабшими сусідами, перетворилися на справжнє лихо. Вільних земель на цей час у Європі вже не було, а працювати чи торгувати вважалося для рицаря ганьбою.

Протягом семи років європейські країни потерпали від голоду, епідемій чуми та інших хвороб. До цього додалися незвично суворі зими і повені 1089—1094 рр. Серед людей стали поширюватися чутки про наближення кінця світу. Усі чекали Вожої кари за свої гріхи та були готові спокутувати їх паломництвом до Святої Землі або отримати спасіння іншим подвигом за віру. Паломники, що поверталися з Єрусалима,

віддавши Гроб Господній (місце поховання Ісуса Христа), розповідали про переслідування християн турками-сельджуками. Із цих повідомлень народилася ідея особливого паломництва — війни за Христа і визволення Гробу Господнього з-під влади невірних.

Ситуація, що склалася на Сході наприкінці XI ст., була сприятливою для втручання правителів Західної Європи. Візантійська імперія переживала скрутні часи. Унаслідок нападів турків-сельджуків вона втрачала свої володіння в Малій Азії. Постійні напади сельджуків зробили небезпечними шляхи, якими пересувалися християнські паломники до Святої Землі. Візантійський імператор Олексій I Комнін звернувся з проханням про допомогу до папи римського.

Заклик імператора було почуто. 27 листопада 1095 р. в південнофранцузькому місті Клермон відбувся великий церковний собор. Після його завершення папа Урбан II звернувся з промовою до великого натовпу селян, міщан і рицарів, які зібралися на майдані.

Він закликав усіх до походу на Схід заради визволення Палестини з-під влади невірних і повернення християнам Гробу Господнього. Усім визволителям Святої Землі папа пообіцяв спокутування гріхів. «Нехай стануть віднині війнами Христа, — промовив Урбан II, — ті, хто раніше були грабіжниками. Нехай справедливо б'ються з варварами ті, хто раніше воював проти братів і родичів». До того ж папа згадав про багату здобич, що чекає на Сході.

«Так хоче Бог!» — повторював натовп папські слова, які проповідники поширили всією Європою. У Франції, Німеччині, Італії люди напивали на свій одяг хрести, називаючи себе паломниками, а свій похід — паломництвом, або священим шляхом. Лише набагато пізніше ці походи до Святої Землі дістали назву хрестових, а їхніх учасників почали називати хрестоносцями.

Паломництво — мандрівка віруючих до місць, що відзначаються особливою святістю. Назва виникла від звичаю паломників привозити з Палестини пальмові гілки.

2 **Перший хрестовий похід.** Перший хрестовий похід тривав протягом 1096—1099 рр.

Основні сили хрестоносців склалися з чотирьох рицарських армій загальною кількістю близько 4 тис. рицарів і 25 тис. піхотинців. Хоча у хрестоносців не було єдиного керівництва, проте рицарі мали добре озброєння та вміли воювати. Для того щоб підготуватися до походу, багато з них продали або позакладали своє майно.

Навесні 1097 р. війська хрестоносців зібралися біля стін Константинополя. За наказом Олексія I Комніна, їх усіх було переправлено до

■ Символічне уявлення про захоплення Єрусалима

Малой Азії. У червні вони захопили Нікею і рушили далі. Вирішальна битва відбулася 4 липня 1097 р. поблизу долини Дорилей, де турки-сельджуки зазнали цілковитої поразки. Шлях на Схід було відкрито.

Після важкого переходу через гірське плато під палючим сонцем хрестоносці підійшли до Антіохії. Сім місяців тривала облога неприступної фортеці. Хрестоносці потерпали від голоду і хвороб та майже втратили надію захопити місто. Лише завдяки зраді їм вдалося взяти Антіохію. Оскаженілі від голоду хрестоносці грабували місто, аж раптом самі опинилися в облозі.

Антіохію оточила велика армія турків-сельджуків. Надії на порятунок не було, і всі занепали духом. Лише диво могло врятувати хрестоносців, і воно сталося. Один із воїнів заявив про своє видіння під час сну, ніби апостол Андрій сказав йому, що хрестоносці врятуються, коли знайдуть наконечник списа, яким римський воїн простромив тіло розп'ятого Ісуса, і вказав місце, де сховано цю реліквію. Наконечник було знайдено, і патхнені цим дивом хрестоносці розбили величезну армію сельджуків. Щоправда, дехто запідозрив ошуканство, оскільки наконечник виглядав занадто новим...

Пройшовши узбережжям і захопивши приморські міста, червеневого ранку 1099 р. хрестоносці побачили Єрусалим. Після тривалої підготовки і кількох невдалих штурмів 15 липня 1099 р. місто було взяте. На Заході, у Європі, загарбання Єрусалима викликало небачену радість, а мусульмани та іудеї надовго запам'ятали єрусалимську різанину, влаштовану християнами.

3 **Держави хрестоносців. Духовно-рицарські ордени.** Завойовані землі на Сході хрестоносці вважали своєю власністю і заснували на них свої держави: Єрусалимське королівство, князівство Антіохійське, графство Едеське і графство Триполі. Головним вважалось Єрусалимське королівство, а його монарх — захисником Гробу Господнього.

Для захисту християнських володінь від мусульман хрестоносці утворили **духовно-рицарські ордени**, які головною справою своєї діяльності вважали не молитву, а війну. Вступаючи до ордену, рицарі давали три обітниця (покорі, бідності, безшлюбності) і, на відміну від звичних ченців, зобов'язувалися зі зброєю в руках захищати християнську віру.

Хрестоносці організували на Сході три ордени. Найдавніший — **Орден госпітальєрів, або іоаннітів**. У Єрусалимі ще до хрестових походів існував будинок для відпочинку паломників — госпіталь (притулок), який мав ім'я Святого Іоанна, патріарха Александрійського (VII ст.). Ченці спершу доглядали поранених, а потім самі почали воювати проти невірних. У 1113 р. папа офіційно визнав існування госпітальєрів і затвердив устав ордену, згідно з яким вони були зобов'язані боротися проти ворогів християнства. Після відвоювання мусульманами в 1309 р. Палестини госпітальєри заволоділи островом Родос, а коли турки-османи в 1522 р. захопили і його, орден перебрався на Мальту. Відтоді орден називається Мальтійським, він існує й дотепер, а зовнішнім проявом його діяльності є доброчинність.

На початку XII ст. виник **Орден тамплієрів, або храмовників** (від франц. temple — храм). Його заснували в 1118—1119 рр. дев'ять французьких рицарів. Резиденція ордену розташовувалася в Єрусалимі, на місці храму Соломона. Історія виникнення Ордену тамплієрів сповнена таємниць. Протягом десяти років засновники приховували його створення. Лише 1128 р. папа затвердив його устав. Метою ордену було проголошено захист шляхів до Святої Землі та самих паломників. Тамплієри, на відміну від інших орденів, мали значний вплив у Європі.

У 1190 р. німецькі хрестоносці заснували в Палестині **Тевтонський, або Німецький, орден Святої Діви Марії**. На відміну від інших орденів, до нього вступили переважно німецькі рицарі. У Палестині орден залишався недовго. Потому тевтони захищали угорські землі від половців, а згодом на запрошення польських панів переселилися до Східної Прибалтики. Спочатку метою тевтонів був захист польських земель від нападів племен прусів, але приблизно за півстоліття орден завоював усі пруські землі й утворив на них свою державу. Ордени хрестоносців підпорядковувалися безпосередньо папі.

Духовно-рицарські ордени — об'єднання рицарів, головною справою яких була боротьба проти ворогів християнської віри; присягалися не одружуватися та жити в бідності.

■ Вступ хрестоносців у Константинополь. Художник Є. Делакруа

■ Облога Ієрусалиму. Малюнок з рукопису

Поверх обладунків «брати-рицарі» носили дуже довгі плащі — мантиї. Іоанітї мали чорний плащ із білим восьмиконечним хрестом, тамплієри — білий плащ із червоним восьмиконечним хрестом, тевтони — білий плащ із простим чорним хрестом.

4

Другий і Третій хрестові походи. Незважаючи на постійне перебування в бойовій готовності, становище хрестоносців на Сході не було міцним. У середині XII ст. сельджуки перейшли в наступ. Вони проголосили **джихад** — священну війну ісламу проти християн. Єрусалимський король, втрапивши більшу частину своїх володінь, звернувся по допомогу до папи, який у відповідь оголосив **Другий хрестовий похід** (1147—1149 рр.). Незважаючи на значні військові сили (50 тис. воїнів), що вели із собою німецький імператор Конрад III і французький король Людовік VII, похід закінчився повною поразкою. Місто Дамаск — мета походу — витримало облогу хрестоносців.

У другій половині XII ст. становище хрестоносців на Сході ще більше погіршилося через походи єгипетського султана Салах ад-Діна, або Саладіна, як його називали європейці. Саладін очолив боротьбу мусульман проти хрестоносців. Він захопив Єрусалим і взяв за життя його мешканців величезний викуп.

У відповідь Захід організував **Третій хрестовий похід** (1189—1192 рр.). Очолили похід троє європейських королів: французький, англійський і німецький. Та від самого початку учасникам походу не таланило. Під час переправи через гірську річку в Сирії потопнув німецький імператор Фрідріх I Барбаросса, після чого більшість німецьких рицарів повернулася додому. Французький король Філіп II Август і англійський король

Річард I Левове Серце були давніми ворогами і замість того, щоб діяти разом, лише чинили перешкоди один одному.

Висадившись 1191 р. в Сирії, англійські та французькі війська оточили фортецю Акра і після тривалої облоги захопили її. Однак Філіп II Август і Річард I Левове Серце посварилися остаточно, і французи, залишивши англійців напризволяще, повернулися додому.

Річард I Левове Серце тричі намагався взяти Єрусалим, але не зміг. Він лише уклав 1192 р. угоду із Саладіном, за якою султан гарантував християнським паломникам безперешкодне відвідування святих міст — Єрусалима, Назарета і Віфлеєма протягом трьох років.

Другий і Третій хрестові походи засвідчили, що західний християнський світ уже не мав того релігійного піднесення, як раніше. Католицька церква вже була неспроможна подолати суперечки між державами Європи за допомогою величної ідеї служіння християнству.

5 Четвертий хрестовий похід. На початку XIII ст. стало зрозумілим, що вирішальне значення для долі Святої Землі має Єгипет, султан якого постійно загрожував володінням хрестоносців. Папа Інокентій III почав готуватися до нового хрестового походу.

Щоб потрапити до Єгипту, керівники походу звернулися до Венеції, яка мала найкращий флот, із проханням переправити їхні війська. Дож Венеціанської республіки Енріко Дандоло погодився перевезти хрестоносців за велику суму грошей — 85 тис. марок сріблом. У червні 1202 р., коли кораблі були вже готові, на острові Лідо зібралася тільки третина хрестоносців. Керівники походу змогли зібрати лише частину необхідної суми. Тоді дож запропонував відкласти платіж за умови, що хрестоносці допоможуть йому знищити торговельного суперника — місто Задар на східному узбережжі Адріатичного моря. Незважаючи на заборону папи воювати проти християн, керівники походу погодилися на таку пропозицію. У листопаді 1202 р. вони захопили і пограбували Задар. Папа Інокентій III відлучив Венецію і хрестоносців від церкви, але, бажаючи знищити єгиптян, пообіцяв зняти відлучення, якщо похід відбудеться.

Дож — глава Венеціанської чи Генуезької республіки; обирався довічно.

Однак дож Венеції намовив хрестоносців на похід проти ще одного свого суперника — християнського Константинополя (Візантії), пообіцявши їм щедрі винагороди. Приводом до війни стало бажання сина імператора Ісака II Ангела відібрати в дядька Олексія престол, який той захопив, осліпивши брата. Імператорський син пообіцяв

за це щедрю винагороду, вкрай необхідну хрестоносцям, — 200 тис. марок сріблом.

Улітку 1203 р. хрестоносці розпочали облогу Константинополя. Невдовзі вони захопили місто і повернули престол Ісаку II. Далі належало розрахуватися з «визволителями», але в імператорській скарбниці не знайшлося такої кількості грошей. Коли їх почали силою стягувати з населення, вибухнуло повстання. Ісак II спробував захистити місто від «визволителів». Хрестоносці розпочали новий штурм Константинополя і 13 квітня 1204 р. взяли місто, поварварськи його пограбували і повбивали тисячі жителів.

Після перемоги хрестоносці поділили між собою землі імперії. Латиняни (так називали хрестоносців візантійці) утворили на руїнах імперії свої володіння, які на Заході називали Латинською Романією, а історики згодом назвали Латинською імперією. Про продовження походу, певна річ, годі було й казати.

Четвертий хрестовий похід і, зокрема, знищення центру східного християнства — Візантійської імперії — засвідчили глибоку кризу руху хрестоносців. Усі наступні чотири хрестові походи вже не спрямовувалися в Палестину.

Після припинення хрестових походів держави хрестоносців були приречені. Одне за одним були знищені міста-фортеці хрестоносців — Триполі, Тір, Сідон. У 1291 р. єгиптяни завоювали Акру — останню столицю Єрусалимського королівства. Епоха хрестових походів завершилася.

6 **Значення і наслідки хрестових походів.** Хрестові походи як військові експедиції з метою визволення Святої Землі зазнали краху. Вони спричинили значні людські втрати як серед населення країн Сходу, так і серед їхніх учасників. Під час походів було знищено багато пам'яток культури, бібліотек, палаців. Унаслідок Четвертого хрестового походу зазнав значних руйнувань Константинополь — центр східної християнської культури. Хрестові походи спричинили погіршення відносин між Європою і країнами Сходу, християнським та ісламським світами.

Проте епоха хрестових походів не минула безслідно для Європи. Значно поживилася торгівля на Середземному морі. Особливо великі переваги отримали італійські міста-держави — Венеція, Генуя, Піза, до яких перейшла першість у торгівлі з країнами Сходу. Візантія як торговельний суперник італійських міст-держав після Четвертого хрестового походу зникла. Торговельні зв'язки Сходу і Заходу за час хрестових походів набули регулярного характеру.

■ Битва на Кривавому полі. Середньовічна мініатюра

■ Прибуття у Святу Землю. Фрагмент мініатюри

Кількість товарів, які привозили європейські купці зі Сходу, збільшилася в десятки разів.

Європейці познайомилися з виробництвом цукру, шовкових тканин і скляних дзеркал, запозичили зі Сходу голубину пошту і вітряки. Знайомство зі Сходом справило великий вплив і на побут європейців. Рицарі засвоїли східні манери, придворну ввічливість. Саме відтоді на Заході призвичаїлися мити руки перед їдою, приймати ванни і митися в гарячих лазнях. У рицарських замках з'явилася нова захоплююча гра — шахи.

1095 р.	Виступ папи Урбана II на соборі в Клермоні
1096—1291 рр.	Хрестові походи
1099 р.	Узяття Єрусалима хрестоносцями
1204 р.	Узяття Константинополя хрестоносцями

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте становище християнського світу напередодні хрестових походів. 2. Коли відбувся Перший хрестовий похід? Якими були його результати? 3. Назвіть духовно-рицарські ордени, утворені хрестоносцями в Палестині. 4. Із якою метою вони створювалися? Якими були результати Другого хрестового походу? 5. Хто такий Саладін? Чим він уславився? 6. У якому році хрестоносці остаточно втратили Єрусалим? 7. Коли держави хрестоносців припинили своє існування на Близькому Сході? 8. Якими були причини і мета хрестових походів, організованих католицькою церквою?

- ✦ 9. Складіть хронологію ключових подій хрестових походів.
- ✦ 10. Чи вдалося хрестоносцям завдяки хрестовим походам досягти своєї мети? Свою думку обґрунтуйте.

§ 12. Держава в середньовічній Європі

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: хто такі королі, як вони з'явилися у Європі; чому виникають представницькі органи влади — парламенти; як здійснювалося правосуддя в Середні віки

Ранньосередньовічне королівство. Початок Середніх віків відзначився тим, що у Європі постали принципово нові форми держави.

Свій початок вони беруть із союзів германських племен, що рушили в межі Західної Римської імперії. Проте зруйнувавши імперію та підкоривши її територію і населення,

Монархія — одноосібна вища державна влада, що передається переважно спадково.

вожді племен управляти цими територіями. Римська система влади фактично була знищена і відродитися вже не могла. До того ж вожді зустрічали опір одноплемінників, які не могли зрозуміти, чому руйнуються старі традиції племінної влади.

Зрештою окремим вождям вдавалося приборкувати опір, а свою владу зміцнити настільки, що її вже ніхто не міг заперечувати. Спочатку, як і раніше, така могутня влада трималася на силі (воєнній дружині) та авторитеті. Особливо яскраво це видно на прикладі вождя франків Хлодвіга. Проте, як вам уже відомо, він знайшов для своєї влади й інші опори: закони, гроші (скарбниця), апарат управління і церкву, яка стверджувала, що «влада від Бога». Фактично Хлодвіг створив державу, у якій він був не просто вождем племені, а монархом, королем, який правив одноособово і передавав свою владу у спадок.

Деяко подібне відбувалося і в інших варварських королівствах. Хоча створена система влади виявилася слабкою, залежною від особистості монарха, вона все ж заклала перші підвалини середньовічних королівств.

Створивши державу, творці мало замислювалися про її подальшу долю. У їхніх очах вона була таким самим майном, як і все інше.

■ Хрещення Хлодвіга.
Картина анонімного художника, відомого як Майстер Святого Егидея

А з майном, на їхню думку, треба вчинити справедливо — розділити між синами (нащадками), що й було зроблено. Проте така справедливість оберталася боротьбою за владу між нащадками, унаслідок якої загинула більшість варварських королівств.

На Раннє Середньовіччя припадає поява ще однієї форми держави, яка претендувала на всеосяжність й універсальність. Під владою Карла Великого, якого проголосили імператором, було об'єднано більшість земель західного християнського світу. Було заявлено про відродження «Римської імперії». На відміну від своєї попередниці, вона не мала жорсткої влади, розгалуженої системи управління та єдиної системи податків. Як і варварські королівства, вона базувалася на принципі особистої відданості: могутній правитель — віддані піддані, слабкий правитель — менше відданих слуг.

У Середні віки Римська імперія скоріше була мрією, ніж реальністю, якої прагнув не один правитель Європи. Таким чином, ані варварські королівства, ані імперія Карла Великого так і не створили стійкої системи влади.

2 Феодальна роздробленість. Після розпаду імперії Карла Великого королівська влада починає занепадати. Це було пов'язано з багатьма чинниками. Головною причиною цього процесу стало те, що в попередні століття сформувалося велике землеволодіння. Його володарі, крім головного багатства Середньовіччя — землі, мали владу над нею та її мешканцями. «Немає землі без господаря!» — казали тоді. Це давало їм змогу вільно себе почувати у відносинах із королем, оскільки вони були пов'язані з ним лише васальною клятвою. Володіння великих феодалів іноді були більшими за володіння самого короля. Фактично король більш-менш вільно міг себе почувати лише у власному домені — спадковому земельному володінні. Фактично

- Етапи розвитку монархії у Європі

- Генріх I зустрічається з герцогом норманів. мініатюра XIV ст.

єдиної влади в країні не існувало, а стосунки між феодалами будувалися на системі васалітету. Ніякого державного апарату управління, єдиних податків, єдиної армії не існувало. Кордони держав були умовними і часто змінювалися. Такий порядок називають **феодалною роздробленістю**. Кожен феодал у своїх володіннях počував себе королем. Королі були лише «першими серед рівних».

Феодална роздробленість — розпад держави на незалежні князівства.

ня, єдиних податків, єдиної армії не існувало. Кордони держав були умовними і часто змінювалися. Такий порядок називають **феодалною роздробленістю**. Кожен феодал у своїх володіннях počував себе королем. Королі були лише «першими серед рівних».

Із листа французького короля Генріха (середина XI ст.)

Кожен день нові неприємності. Ніхто не хоче подумати про бідну Францію, усі вважають, що в першу чергу їм треба збільшити свої володіння. Так, знову граф Рауль викрав у Верденського єпископа 18 корів і не бажає їх повертати. Я, король, був змушений виконати прохання єпископа і доручив сказати Раулю, що неприпустимо ображати церковних пастирів, навіть вимагав, щоб той повернув худобу. Граф відповів посланцю, що не боїться ні короля, ні гromу церкви. Цей нахаба знає, що в мене не вистачить сил покарати всіх порушників божих і людських законів, але ж від цього королівське ім'я зазнає приниження.

1. Чим можна пояснити таку зухвалу поведінку графа Рауля? 2. Які засоби впливу мав король на своїх підданих за часів роздробленості?

Дещо іншою була ситуація в Німецькому (Східнофранкському) королівстві. У цей період воно складалося з чотирьох родових герцогств — Швабії, Баварії, Франконії та Саксонії. Тут існувала виборна монархія: короля обирала вища знать. Поряд із цим певну силу мало так зване «право походження». Новий король мав бути родичем попереднього, хоча в історії Німеччини цей принцип багато разів порушувався. Столиці королівство не мало. Король правив державою, роз'їжджаючи своїми маєтностями. Не існувало ніяких загальнодержавних податків, король жив насамперед на прибутки зі своїх маєтків.

Станова монархія. У період феодалної роздробленості з'явилася важлива особливість влади в країнах Європи. Влада чітко поділилася на центральну (здійснювана монархом) і місцеву (здійснювана земельними власниками). Крім того, міста й окремі соціальні групи також частково домоглися здійснення місцевої влади.

Такий стан речей не міг існувати завжди, суспільство потребувало стабільності, а стабільність базується на сильній владі. У тих умовах під сильною владою розумілася одноосібна влада монарха. Європейські королі розпочали боротьбу за зміцнення своєї влади й об'єднання своїх володінь.

На початку боротьби король мав небагато переваг над усіма іншими феодалами. Він був на вершині феодалної піраміди і фактично верховним суддею. Його влада передавалася за династичним принципом, супроводжувалася церемонією коронації, помазанням на царство та врученням королівських символів. Король, у свою чергу, приймав захищати церкву, забезпечувати мир і справедливо чинити правосуддя. Важливим для королівської влади стало те, що деякі королі були канонізовані церквою як святі.

У боротьбі за зміцнення своєї влади королі знайшли союзників. Це були міста, зацікавлені в розвитку ремесла і торгівлі, дрібні феодали, що страждали від утисків великих феодалів, селяни і церква. Як правило, монархам доводилося вступати в діалог із містами, провідними соціальними станами. Це спричинило появу нових органів влади — станово-представницьких органів (у різних країнах вони мали різні назви) — **парламентів**, а також органів місцевого самоврядування. В окремих країнах ці органи влади розв'язували важливі державні питання, але далеко не завжди діяли на користь короля. Проте найчастіше вони ставали слухняним знаряддям у руках королівської влади.

Так у Європі виникла **становая монархія** — форма правління, за якої король здійснював свою владу в погодженні з основними станами суспільства через станово-представницькі органи.

Спираючись на таку могутню підтримку, у XIII—XIV ст. королі значно зміцнили свою владу. Особливо це видно на прикладі Франції, де королі стали видавати загальнодержавні закони, збирати податки, здійснювати реальну загальнодержавну вищу судову владу. З'явився розгалужений державний апарат, до якого, як правило, набирали не за знатністю походження, а за діловими якостями.

Станова монархія — державний устрій, за якого влада правителя обмежується станово-представницькими органами (парламентом, рейхстагом, кортесами, сеймами тощо).

Парламент — вищий законодавчий орган влади в деяких державах.

Хроніка... про жах Генріха I Англійського

Спершу він побачив натовп озброєних селян, що оточили його ложе. Вони скреготали зубами і, погрожуючи королю, вигукували свої скарги. Потім багато рицарів в обладунках, озброєних списами, дротиками і стрілами, погрожували його вбити. І наостанок натовп архієпископів, єпископів, абатів, деканів і пріорів обступили його ложе, піднісши над ним свої посохи.

- ? 1. Які жахи ввижалися королю? 2. Про що вони свідчили? 3. Хто зазіхав на владу королів?

■ Середньовічне суспільство. Ікона XV ст.

■ Салічний закон. Французька мініатюра XIV ст.

4 Право і суд. Із виникненням держав здійснення правосуддя стає важливою функцією її влади. Після завоювання варварами Західної Римської імперії знать продовжувала дотримуватися свого звичаєвого права, а римське населення — римських законів. Такий стан речей не сприяв об'єднанню суспільства. Уже перші королі намагаються створити писані закони, які б поєднали норми права різних верств суспільства, усували ті звичаї, які є руйнівними для нього (особливо кровна помста), і зміцнювали владу правителів. Найвідомішим таким документом є «Салічна правда». Проте юристи Середньовіччя на цьому не зупинилися. Вони створили безліч законів. У XII ст. європейці вдруге для себе відкрили римське право, яке стверджувало: «Правосуддя — це постійне і неослабне бажання наділити кожного своїми правами». Оскільки середньовічне суспільство поділялося на стани, то і правосуддя було становим.

Церква мала свій окремий суд. Лише селяни судили власні сенйори і прагнули контролювати справи щодо шлюбу і сім'ї.

Поступово верховна судова влада закріпилася за королями, оскільки королівська влада вважалася єдиною справедливою, а судити потрібно було чесно і неупереджено. Проте король не міг розглянути всі судові справи. Для цього призначалися спеціальні судді.

Якщо справа була надто заплутаною, а її учасники мали аристократичне походження, то справедливість визначалася «Божим судом», коли обидві сторони сходилися у двобій. Вважалося, що в поєдинку Бог не допустить поразки невинного. На двобій замість себе можна було виставити гарного воїна.

Таким чином, судова система в Середні віки була недосконалою і заплутаною, але незважаючи на це, вона забезпечувала стабільність у суспільстві.

Запитання і завдання

1. Що таке феодальна роздробленість? Чому вона виникає? 2. Де у Європі вперше утворився станово-представницький орган? 3. Чи було правосуддя в Середні віки однаковим для всіх? 4. Хто чинив правосуддя в Середні віки?
- ★ 5. Що нового з'явилося в організації влади в період феодальної роздробленості? 6. Які переваги мав король над іншими феодалами? Чому в період феодальної роздробленості королів називали «першими серед рівних»? 7. Чому виникли станово-представницькі органи? Яку роль вони виконували?
- ★ 8. Визначте відмінності між Римською імперією та Імперією Карла Великого. 9. Підготуйте розповідь за темою «Правосуддя в Середні віки».
- ★ 10. Як у європейських країнах у системі управління відобразився принцип: «Що стосується всіх, має бути схвалено всіма»?

§ 13. Франція

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як і чому почалася боротьба за об'єднання Франції під владою короля; про видатних королів Франції з династії Капетингів; чому почалася Столітня війна між Францією та Англією і чим вона закінчилася; коли було завершено об'єднання Франції

Причини і передумови посилення королівської влади й об'єднання країни. Наприкінці X ст. у Франції відбулася зміна династії. Засновником нової династії став один із нащадків графа паризького Еда — **Гуго Капет**. Так у Франції розпочалося правління нової династії **Капетингів (987—1328)**.

У ці часи Франція переживала часи феодальної роздробленості. Перші Капетинги не мали майже ніякої влади і були лише «першими серед рівних».

Представники нової династії не бажали визнавати такий стан речей, і в першій половині XII ст. королі почали поступово посилювати свою владу, спираючись на підтримку різних верств населення Франції.

Період правління Капетингів припав на часи, коли Франція, як і вся Європа, переживала господарське піднесення. Успішно розвивалися сільське

■ Гуго Капет

■ Коронація Людовіка VI в Орлеані.
Художник Ж. Фуке

■ Філіпп Август вирушає у Третій
хрестовий похід. Мініатюра 1490 р.

господарство, ремесла, зростали міста. Проте розвиток стримували міжусобні війни і свавілля феодалів. Тому селяни, ремісники й купці були зацікавлені в сильній королівській владі, яка б об'єднала країну. Королі вмів використовувати такі ситуації та підтримували міста, захищали їх у боротьбі проти феодалів. Міста, у свою чергу, допомагали королю приборкувати непокірних васалів.

Із розвитком господарства відносини між феодалами і селянами швидко змінювалися. Одні феодали намагалися примусити селян платити більше, і невдоволені селяни тікали до міст, інші — звільняли селян від залежності й вимагали лише регулярної сплати грошей. Для того щоб утримати в покорі вільних селян і відшукати втікачів, дрібним і середнім феодалам була потрібна сильна центральна влада, тому вони почали підтримувати короля. Дехто з дрібних рицарів, невдоволених своїми сеньйорами, також шукав справедливості в короля.

Церква, що засуджувала безглузді міжусобні війни, під час яких гинули тисячі людей, також стала на бік короля. Спираючись на підтримку міщан, дрібних і середніх феодалів та церкви, французькі королі розпочали боротьбу за об'єднання країни.

2 Початок боротьби за об'єднання Франції. Початок XII ст. став часом зміцнення королівської влади. Король Людовік VI Товстий (1108—1137) навів лад у королівському домені. Замки бунтівних баронів були зруйновані або в них розмістилися королівські гарнізони.

Боротьба Людовіка VI за об'єднання країни поступово почала приносити результати. Свідченням цього стали наступні події.

У 1124 р. король Англії Генріх I разом із німецьким імператором Генріхом V розпочали війну проти короля Франції. Проте, незважаючи на об'єднані війська двох могутніх держав, Франція здобула перемогу завдяки васалам Північної Франції, які вперше за історію країни, об'єднали сили навколо свого короля.

Наприкінці життя Людовік VI зумів досягти значного зміцнення королівської влади, оженивши свого сина Людовіка VII (1137—1180) з Елеонорою Аквітанською. Після смерті батька Елеонора стала єдиною спадкоємицею Аквітанії — величезного герцогства на півдні країни. Однак Людовік VII мав необережність розлучитися з Елеонорою, і вона вийшла заміж за Генріха II Плантагенета, приєднавши свої спадкоємні землі до його володінь. У 1154 р. Генріх II став королем Англії.

Небезпечним суперником у боротьбі Капетингів за об'єднання Франції стали англійські Плантагенети. На середину XII ст. під їхньою владою була майже половина Франції. Володіння Плантагенетів, які вважалися васалами французького короля, у декілька разів перевищували домен останнього. Французьким королям довелося розпочати тривалу і виснажливу боротьбу проти Плантагенетів за об'єднання Франції.

Значних успіхів у цій боротьбі досяг син Людовіка VII король Філіп II Август (1180—1223). Він звинувачував короля Англії Генріха II в порушенні васальних зобов'язань (адже Плантагенети були його васалами).

Боротьба проти Плантагенетів завершилася повною перемогою Філіпа II. Протягом 1202—1214 рр. він захопив більшість французьких володінь Плантагенетів. Вирішальна битва відбулася при Бувіне (1214 р.). Відтак територія королівського домену збільшилася в кілька разів. Згодом син Філіпа II Людовік VIII Лев (1223—1226) приєднав землі багатого Півдня Франції й Тулузьке герцогство.

Правління Людовіка IX Святого. За часів правління онука Філіпа II короля Людовіка IX Святого (1226—1270 рр.) великих війн не велося, але були запроваджені зміни в управлінні державою, посилено авторитет королівської влади.

Незвичними для сучасників були величезна доброта і побожність короля. Він влаштовував притулки для калік та бідних людей. У королівському палаці в кімнати для королівських трапез щоденно накривали стіл для жебраків і калік. Король особисто стежив за тим, щоб вони отримували такі самі страви, як і він.

У своїй країні Людовік IX намагався досягти панування закону. Розповідали, що нібито кожного дня у визначений час король виходив зі свого палацу, сідав під деревом, вислуховував і розбирав скарги будь-якої людини.

За часів правління Людовіка IX у Франції було створено малу королівську раду — постійну раду короля і його найближчих прибічників. На території королівського домену було заборонено поєдинки як засіб вирішення судових суперечок. Якщо людина не погоджувалася з рішенням сеньйоріального або міського суду, вона могла звернутися до королівського суду — Паризького парламенту судових справ. Він став вищим судом Франції. Найважливіші справи (підпал, карбування фальшивих грошей, викрадення жінок та ін.) розглядалися винятково в королівському суді. До нього могли звернутися й ті, хто жив на землях, не приєднаних до королівського домену.

Людовік IX започаткував у Франції створення єдиної грошової системи. Король не заборонив сеньйорам карбувати власні монети (право карбування монет тоді мали 40 сеньйорів), але примусив їх, як своїх васалів, допускати у свої володіння королівську монету нарівні зі своєю. Поступово королівська монета, яка вирізнялася високою якістю, витіснила з обігу місцеві гроші. Запровадження єдиної грошової системи сприяло посиленню економічної єдності країни.

Великих територіальних придбань за роки правління Людовіка IX здійснено не було, хоча королівські володіння збільшилися. Людовік IX підписав корисну для себе угоду з англійським королем, за якою той остаточно відмовлявся від претензій на втрачені раніше провінції, залишив за собою тільки Аквітанію. Заради цього йому довелося визнати себе васалом французького короля.

Людовік IX неодноразово говорив, що метою його правління є мир і справедливість у країні та за її межами. Діяльність короля стала свідченням його прагнення реалізувати ці задуми: за часів правління Людовіка IX Франція зміцніла як єдина держава і досягла свого економічного розквіту. Недарма сучасники називали добу Людовіка IX «золотим віком» в історії країни.

Перемоги і поразки Філіпа IV Красивого. Онук Людовіка IX Філіп

IV Красивий (1284—1314 рр.) став четвертим видатним представником династії Капетингів, за якого завершилося об'єднання Франції. Філіп IV був енергійною, рішучою людиною, проте, на відміну від свого діда, не дуже переймався такими речами, як закон і мораль, коли хотів досягти своєї мети. Він, як і його попередники, вів наполегливу боротьбу за збільшення своїх володінь.

Філіп IV розгорнув тривалу боротьбу за приєднання Фландрії, головного центру вовняного виробництва у Європі. Короля вабили багаті фландрські міста Гент, Брюгге, Іпр та ін. Проте його спіткала невдача. У битві під Куртре 11 липня 1302 р. французькі рицарі зазнали нищівної поразки від ополчення ремісників і селян Фландрії. Незважаючи на поразку, Філіп IV все таки приєднав до своїх володінь частину Західної Фландрії.

Значні видатки на війну у Фландрії та величезне марнотратство королівського двору призвели до повного фінансового розорення. Для поповнення своєї скарбниці Філіп IV не гребував нічим. Він позичав гроші міст та не повертав їх; виганяв із країни банкірів, конфісковуючи при цьому їхні гроші, а потім знову брав із них гроші за повернення до країни тощо.

У пошуках джерел поповнення скарбниці Філіп IV не міг обійти й католицьку церкву. Він став вимагати від духовенства сплати королю постійного податку. Проти короля виступив Папа Римський Боніфатій VIII, який заборонив духовенству сплачувати податки. Однак часи змінилися. У відповідь на втручання папи Філіп IV скликав у 1302 р. збори представників трьох станів королівства — духовенства, дворян і міщан і запропонував їм розглянути його суперечку з папою. Таке зібрання було скликано вперше в історії країни й дістало назву Генеральні штати.

Зібрані вперше Філіпом IV Генеральні штати одноставно висловилися проти втручання папи у внутрішні справи королівства.

Спираючись на підтримку своєї політики більшістю населення країни, Філіп IV розпочав переможну боротьбу проти папи Боніфатія VIII. Під тиском Філіпа IV новим папою було обрано французького архієпископа Климента V. За наполяганням Філіпа IV новий папа римський переніс свою резиденцію до міста Авіньйон

■ Оммаж Едуард I присягає королю Філіппу IV

■ Страта тамплієрів. Фрагмент середньовічної мініатюри

у Франції. Ця подія розпочала 70-річний період (1309—1377 рр.) Авіньйонського полону пап, які опинилися під контролем французьких королів.

Удруге підтримкою Генеральних штатів Філіп IV скористався в 1308 р., коли вирішив прибрати до своїх рук величезні багатства Ордену тамплієрів.

Заборгувавши гроші тамплієрам, Філіп IV вирішив вступити до ордену, згодом очолити його і привласнити багатства. У 1307 р. за рішенням Філіпа IV протягом одного дня було заарештовано всіх тамплієрів Франції. Їх звинуватили у чаклунстві та служінні дияволу.

Сім років тривало слідство. Під тортурами тамплієри визнали всі звинувачення, але під час суду відмовилися від них. Тамплієрів було визнано винними, орден розпущено, а більшу частину їхнього майна віддано королю. Однак Філіпа IV чекало велике розчарування: більшість скарбів ордену таємничо зникла.

Великого магістра ордену тамплієрів Жана де Моле 18 березня 1314 р. спалили на вогнищі. Перед своєю смертю він прокляв папу, короля і його нащадків, проголосивши: «Папо Клименте! Королю Філіпе! Не мине й року, як я покличу вас на Суд Божий!» Тисячі жителів Парижа із жахом слухали останні слова Великого магістра. І не даремно: прокляття справдилося. Першим помер Климент VI. Восени — король Філіп IV. Пізніше померли і всі чотири дорослі сини Філіпа, а королівський престол перейшов через 14 років до бічної гілки Капетингів — династії Валуа.

Від часів Людовіка VI Товстого, що правив на початку XII ст., до часів Філіпа IV (перша третина XIV ст.) тривав процес об'єднання держави у Франції і на початку XIV ст. встановилася **становна монархія** — централізована держава, у якій король правив, спираючись на збори представників станів. Одночасно Франція стала однією з перших національних держав.

5

Столітня війна. У XIV ст. на політичній арені Європи постали національні держави. Двома найзначнішими національними

королівствами в Західній Європі були Франція та Англія. Суперництво між ними вилилося в тривалий конфлікт, який дістав назву **Столітньої війни** (1337—1453 рр.). У ній брали участь

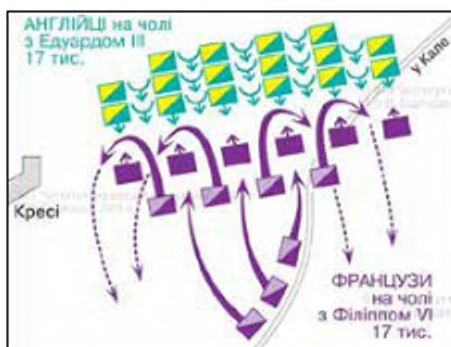
не тільки Франція та Англія, а й Шотландія, Кастилія, Арагон, Португалія, Анжу, Бургундія.

Столітня війна — тривалий військово-політичний конфлікт між Англією та Францією.

■ Спасіння Прекрасної Дами. Середньовічний малюнок

■ Схема битви при Кресі

Одна з причин конфлікту ховалася у феодальній системі правління. Англійські королі, будучи васалами французького короля, але маючи значні володіння у Франції, стояли на заваді створенню єдиної французької держави. Другою вагомою причиною війни стало суперництво між Англією та Францією за Фландрію. Французькі королі прагнули підкорити собі васальне, але по суті незалежне графство. Англія, маючи тісні економічні зв'язки, у свою чергу підтримувала боротьбу фландрських міст проти французького короля.

Приводом до війни стала суперечка щодо спадковості французького престолу.

Після смерті синів Філіпа IV королем Франції було проголошено його небожа **Філіпа VI Довгого** (1328—1350) з династії Валуа. Проте англійський король за порадою фландрських міст заявив свої претензії на французький трон. Як рідний онук Філіпа IV, він вважав, що має більше прав на престол Франції, ніж будь-хто з родини Валуа.

У 1337 р. французький король заявив, що забирає в англійського короля його володіння на південному заході Франції. У відповідь Едуард III оголосив війну.

Війна почалася з морських набігів французів та англійців на узбережжя одне одного. Нарешті, 1340 р. два флоти зішлись в морській битві біля містечка Слейсе, розташованого в гирлі Шельди. Французький флот було повністю знищено. Після цієї битви англійці жартували: «Якби риби вміли говорити, вони розмовляли б французькою».

Від 1341 р. війна перемістилася на територію Франції. Лише в 1346 р. сталася перша серйозна битва біля Кресі, у якій французьку армію було щент розгромлено.

Згодом англійський король перейшов до тактики загарбання важливих міст і здійснення рейдів углиб території Франції з пограбуваннями і захопленням великої здобичі. Війна набула характеру битви на виснаження.

Французький король Іоанн II Добрий вирішив покласти край рейдам Чорного принца (так називали Едуарда, сина англійського короля). У 1356 р. 25-тисячне французьке військо наздогнало біля містечка Пуатьє 6-тисячний загін англійців. Принц Едуард, усвідомлюючи своє становище, в обмін на свою свободу був готовий віддати всю здобич. Проте французький король забажав, щоб той здався. Тоді англійці вишикувалися в бойовий порядок і приготувалися до останньої битви, яка завершилася для них перемогою. Король Франції потрапив у полон.

Після поразки під Пуатьє Франція опинилася на межі втрати державності. За полоненого короля англійці забажали величезний викуп — 3 млн золотих марок, що становило майже три річні прибутки Франції. Дофін Карл, який правив країною, розумів, що без згоди підданих такі кошти не зібрати. Було скликано Генеральні штати. У відповідь на прохання про гроші депутати, особливо представники третього стану, висунули вимогу засудити тих, хто винен у негараздах Франції, та встановити контроль із їхнього боку за збиранням і витрачанням податків. Спроба дофіна протидіяти реформам викликала повстання парижан у 1357 р. на чолі з прево — головою міської адміністрації Парижа — Етьеном Марселем. Повсталі захопили королівський палац і вбили кількох приближених Карла. Прево, по суті, став господарем Франції. Проте дофін зміг утекти, і у Франції стало два правителі — у політичну боротьбу втрутився родич французького короля, король Наварри Карл Злий, який удавано підтримував Етьєна Марселя, маючи намір захопити французький трон. Ситуація в країні вкрай загострилася.

Увесь тягар війни і негаразди лягли на плечі селян. Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння, стала вимога до них здійснювати роботи з укріплення замків. У травні 1358 р. на північ від Парижа спалахнуло повстання, яке швидко поширилося на Північно-Східну Францію. Воно дістало назву «жакерія» (французькі сеньйори презирливо називали всіх селян жаками). Селяни нападали на замки, знищували записи повинностей, податкові документи,

жорстоко розправлялися з феодалами та їх сім'ями. Тільки після підступного вбивства керівників, повстання було придушено.

Після всіх цих негараздів Франція з великими труднощами відновила свої сили. Дофін Карл хоч і був фізично слабким і боязким, але виявився неабияким державним діячем, за яким у 1360 р. він уклав мир з Англією майже третина території Франції відходила під англійське управління, підтверджувалося зобов'язання виплати викупу за короля, а за це англійський король відмовився від претензій на французький престол.

Франція за часів Столітньої війни (Хроніка Сен-Дені, 1415 р.)

Жителі передмість і сіл уважали за краще ховатися в містах або тікати в ліси із дружинами, дітьми і всім скарбом, ніж зустрічатися з людьми короля (збирачами податків), яких вони боялися більше, ніж ворога. Невдовзі вони справді відчули на собі, що не було ніякої різниці між цими людьми й англійцями, або що ці люди грабували й чинили розбій лютіше. Силою вони забирали золото, гроші та все найцінніше. Їхня жорстокість наганяла такий жах, що священники забирали з церков і ховали в надійних місцях скарби, які належали Богові та святим, тому що грабіжники забирали все, що могли знайти за міськими мурами, і робили це без докорів сумління.

- ?** 1. Як війна вплинула на життя Франції? 2. Яких страждань завдала війна простому народові? 3. Чим можна пояснити поведінку королівських збирачів податків?

Дофін Карл, а тепер король Франції Карл V Мудрий (1364—1380), докладав чимало зусиль, щоб виправдати дане йому прізвисько. Він впорядкував систему збирання податків, почав формування апарату управління, упорядкував і переозброїв армію. Наслідки розумних рішень не забарилися.

Після відновлення бойових дій у 1369 р. французька армія під командуванням талановитого полководця Дюдеклена майже повністю визволила територію Франції.

Після смерті Карла V Мудрого ситуація у Франції знову загострилася. Різні угруповання намагалися посадити на престол свого ставленика. Цією боротьбою вирішили скористатися англійці, які поновили війну.

Восени 1415 р. англійська армія на чолі з королем Генріхом V висадилася в Нормандії та біля села Азенкур знову розгромила французів. Англійці вступили до Парижа. За новим мирним договором 1420 р. Франція та Англія ставали єдиним королівством. Здавалося, що війна скінчилася.

■ Вступ Карла в Париж 2 серпня 1358 р.

■ Жанна д'Арк під час облоги Орлеана

Король Генріх V проголошувався регентом і наступником французького престолу і взяв шлюб із донькою Карла VI. Син Карла VI Карл позбавлявся права успадковувати престол. Проте дофін не визнав договору і втік на південь Франції, де ще залишилися його прихильники. У той час померли Генріх V і Карл VI. Знову спалахнула війна. Перешкодою на шляху англійців до повного підкорення країни стала фортеця Орлеан, яку вони взяли в облогу 1428 р. Хоча захисників фортеці було значно більше, ніж англійців, вони мало вірили в перемогу.

6 **Жанна д'Арк. Завершення Столітньої війни.** У березні 1429 р. до двору дофіна Карла, проголошеного Карлом VII, прибула по-чоловічому вбрана дівчина і сказала, що вона прийшла визволити Орлеан, вигнати англійців із Франції та коронувати дофіна.

Тим часом Жанна на чолі армії насправді чинила диво. За 17 днів французька армія зняла облогу з Орлеана і здійснила рейд до Реймса — міста, де відбувалася коронація французьких королів. Коронація Карла в Реймсі перетворила дофіна в очак французів на «законного» короля, а боротьба за короля у свідомості тодішніх людей — це боротьба за країну.

Після коронації король Карл VII та його оточення із підозрою поставився до популярності «Орлеанської дівки», й намагалися якось її позбутися. Жанні доручали незначні, але ризиковані воєнні операції; під час однієї з них (оборони міста Комп'єнь) вона потрапила в полон до бургундців, що були союзниками англійців. Карл VII нічого не зробив, щоб урятувати Жанну. Вона постанала перед англійським судом, за рішенням якого її спалили на площі в Руані як відьму, а попел кинули у воду.

Хоча Жанна й загинула, розпочата нею справа мала позитивні наслідки. У 1436 р. Карл VII вступив у Париж, а до 1453 р. всю територію Франції, крім міста Кале, було визволено від англійців. Столітня війна скінчилася, хоч і не було підписано ніякого миру.

Карл VII, щоб остаточно вирішити питання зі звинуваченням у тому, що його на престол звела єретичка і відьма, організував процес, який переглянув справу Жанни, під час якого з неї було знято всі обвинувачення й виправдано помертв.

Столітня війна мала далекосяжні наслідки. Головним було об'єднання Франції та створення сильної централізованої держави. Єдина армія та єдиний податок стали її головними ознаками. Так, якщо раніше рицар ішов на війну тому, що присягнув сеньйорові на вірність, то солдат — з обов'язку перед державою. Раніше побори на загальнодержавні потреби відбувалися за згодою тих, хто платив; тепер податки належало платити за підданство, і ніхто згоди вже не питав. Отже, Франція вийшла з війни зовсім іншою державою, що й визначило її подальшу долю.

Завершення об'єднання Франції. Після закінчення Столітньої війни деякі французькі володіння залишалися за межами влади французького короля. Головну роль у завершенні об'єднання Франції відіграв Людовік XI (1461—1483).

Людовік XI був видатним політиком і дипломатом свого часу, а ще — першим із королів Франції, влада якого була необмеженою, тобто абсолютною. Своєю зовнішністю він мало нагадував могутнього короля: худий, згорблений, одягнений у потертий довгий камзол, постійно стурбований і заклопотаний справами. Саме ця людина наводила жах на своїх ворогів і суперників. Війна, інтриги, підкупи, союзи, зради стали його зброєю. Крім збирання земель він опікувався їхнім економічним розвитком. Промисли і торгівля були його пристрастю.

Головною перешкодою на шляху Людовіка XI до об'єднання країни був герцог бургундський Карл Сміливий, який мав значні володіння на сході Франції та в Нідерландах. На відміну від інших великих феодалів, які чинили опір Людовіку XI, Карл Сміливий у своїх володіннях проводив таку саму політику, що і його суперник. Фактично конфлікт між Людовіком і Карлом був конфліктом між двома подібними державами. У цій боротьбі перемогу здобув Людовік XI. Вирішальна битва відбулася в 1477 р. біля Нансі. Бур-

■ Облога Орлеана в 1429 р.

■ Людовік XI навколiшки перед святим Франциском із Паоли

гундці зазнали поразки, а Карл загинув. Людовік XI дуже зрадів смерті свого головного противника і відразу наказав захопити його володіння. Бургундська держава припинила своє існування. Крім Бургундії, Людовік зміг приєднати до своїх володінь Пікардію на півночі, Беррі в центрі та Прованс на півдні Франції.

Син Людовіка XI Карл VIII (1483—1498) приєднав останнє володіння, що зберігало самостійність, — герцогство Бретань (1491 р.). Так завершився тривалий процес політичної централізації Франції, що розпочався за Капетингів, а завершився за правління династії Валуа. У XVI ст. Франція стала однією з найбільш могутніх і централізованих держав Європи.

987 р.	Обрання Гуго Капета королем. Початок правління династії Капетингів у Франції
1285—1314 рр.	Правління французького короля Філіппа IV Красивого
1337—1453 рр.	Столітня війна
1358 р.	Постання «Жакерія»
1461—1483 рр.	Правління французького короля Людовіка XI

Запитання і завдання

1. Хто був засновником династії Капетингів? Назвіть чотирьох видатних представників королівської династії Капетингів. 2. Які верстви населення і чому підтримували об'єднання Франції? 3. Коли і з ким Франція вела Столітню війну? 4. Назвіть причини селянських повстань (жакерії) у Франції під час Столітньої війни. 5. Кого називали «Орлеанською дівочою»? 6. Коли було

завершено об'єднання Франції? 7. Охарактеризуйте становище Франції за часів правління перших Капетингів. 8. Якими були причини і привід до Столітньої війни між Англією та Францією? 9. Якою була роль Генеральних штатів у подіях війни? Що таке Генеральні штати? Із якою метою їх було скликано? 10. Оцініть роль Жанни д'Арк у перемозі над англійцями.

- ✦ 11. Простежте, як відбувалося посилення королівської влади у Франції від початку XII до початку XIV ст., визначивши основні віхи цього процесу.
- 12. Складіть хронологічну таблицю «Столітня війна».
- ★ 13. Чим була зумовлена більш ніж столітня тривалість війни?

§ 14. Англія

 Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як Британія стала Англією; які зміни відбулись в Англії після завоювання її норманами; що таке парламент і як він виник; чому спалахнула і які мала наслідки війна Троянд

1 **Англо-саксонські королівства.** Від кінця I до кінця IV ст. острів Британія був провінцією Римської імперії (крім північної частини сучасної Шотландії).

Від середини V ст. розпочалося масове вторгнення на територію Британії англосаксонських завойовників. Англи та юти походили з Ютландського півострова (сучасна Данія), а сакси — із земель між Ельбою та Рейном (сучасна Німеччина).

Захопивши Британію, завойовники утворили сім королівств. Королівствами англів були Останглія, Мерсія і Нортумбрія; саксів — Ессекс, Уессекс, Сассекс; ютів — Кент. Усі германські племена розмовляли різними говірками, але поступово поширювався і почав переважати діалект англів із Мерсі. Мову, якою розмовляли завойовники, стали називати **англійською**, а саму країну — **Англією**. Залишки підкореного населення і завойовники поступово об'єдналися в один народ, який дістав назву **англосакси**.

Англосакси принесли із собою традиції правління германських племен. Після завоювання германські вожді стали королями. Король оточувала дружина, що захищала його, отримуючи у винагороду зброю, коней, коштовності й землю. Обов'язковою частиною винагороди були бенкети, розкіш яких сприяла зростанню популярності короля. Водночас віддавна при королі існувала «рада мудрих», або «тих, хто знає звичаї», які обмежувала королівську владу. Ця рада складалася з представників знаті, затверджувала нові закони і,

■ Реконструкція шолома похованого в Сатон-ху короля Східної Англії (близько 625 р.)

■ Срібна монета з Елдріу (687—705 рр.)

у разі необхідності, могла усунути старого та обрати нового короля.

Унаслідок англосаксонського завоювання Британія перетворилася на Англію: кельтів було знищено або поневолено; римська культура і звичаї зникли.

В англосаксонських королівствах також почало поширюватися християнство. В Англії було створено церковну організацію, що підпорядковувалася Риму, у селах створювалися парафії, до яких призначали постійних священиків.

Унаслідок діяльності ірландських і римських проповідників в Англії утвердилося християнство.

2 Англія і вікінги. Англосаксонське завоювання Британії стало для неї не останнім. Англія першою зазнала руйнівних нападів вікінгів і постраждала від них найбільше. Перший такий напад датується 793 роком.

На початку правління короля **Альфреда** становище Англії було дуже тяжким. Данці захопили Лондон, і король був змушений утекти від них на південь, де почав збирати сили для боротьби. У 879 р. король Альфред, відкинувши данців за Темзу, підписав із ними мирну угоду.

У війні проти данців Альфред замість звичного англосакського народного ополчення створив армію з професійних воїнів-рицарів. За рішенням короля кожен п'ять англосаксів повинні були озброювати і забезпечувати всім необхідним одного воїна, який служив в армії. Це дало можливість Альфреду вести тривалу війну і не дати занепасти господарству.

Поява професійних воїнів-рицарів започаткувала далекосяжні зміни в англійському суспільстві, що почало набувати рис феодального.

Окрім створення рицарства, за наказом короля Альфреда стали будувати **бурги** — фортеці з вартювими загонами — і кораблі для захисту морського узбережжя від загарбників. Для ведення успішної боротьби королю були потрібні значні кошти. Альфред запровадив перший постійний податок із населення — «данські гроші».

Багато уваги Альфред приділяв розвитку освіти і науки. При своєму дворі король Альфред створив школу, де інколи сам викладав, а також школи в центрах єпископств. За наказом короля латинські книги перекладалися англосаксонською мовою.

Велике значення для посилення єдності країни мало створення збірки законів «Правди короля Альфреда». Король наказав зібрати давні англосаксонські закони — **правди** — у єдину збірку, додав деякі нові та вимагав від усіх користуватися ними.

Витяги із «Правди короля Альфреда»

Я, король Альфред, зібрав ці закони й наказав записати більшість із тих, яких дотримувалися наші попередники, і наказав виконувати; не наважився я передати до запису більшість моїх власних постанов, бо не впевнений, що сподобаються вони нашим наступникам...

4. Якщо хтось особисто замислює зло проти життя короля або надає притулок вигнанцеві чи його спільникові, то він відповідатиме своїм життям і всім, чим володіє...

4.2. Хто готує замах на свого пана, той відповість за це своїм життям і всім, чим він володіє, або здійснить очищення клятвою.

5. Також установлюємо ми для кожної церкви, освяченої єпископом, такий захист миру: якщо її досягне піша або кінна людина, яка рятується від помсти, то ніхто не може вивести її звідти протягом семи ночей. Коли хтось це все-таки зробить, то відповість за порушення королівського захисту церковного миру...

5.3. Якщо він сам захоче віддати зброю своїм переслідувачам, то вони повинні берегти його 30 ночей і сповістити про це його родичів.

5.4. Далі про церковний привілей: якщо той, хто вчинив злочин, про який раніше не було відомо, сховається в церкві й там покається перед Богом, то нехай простять половину його провини...

Якщо хтось украде щось у церкві, то нехай заплатить за це одноразове відшкодування і штраф, відповідний цьому відшкодуванню, і нехай йому буде відрубано руку, якою він здійснив цю крадіжку...

- ?** 1. Як король Альфред уклав збірку законів? 2. Що було спільного у створенні його збірки і «Салічної правди» Хлодвіга? 3. Яке значення мала християнська церква в Англії за часів короля Альфреда?

3 Нормандське завоювання Англії. У боротьбі проти данців англосаксам допомагало герцогство Нормандія, що існувало на узбережжі Північної Франції. Воно було засноване 911 р. на землях, захоплених у Французькому королівстві норманським ватажком герцогом Ролланом. У 1066 р., скориставшись смертю короля Англії, герцог Нормандії Вільгельм вирішив захопити англійський престол. Восени 1066 р. велика армія герцога вторглася до Англії.

■ Пам'ятник Альфреду Великому у Вантейджі

■ Вежа короля Артура

14 жовтня 1066 р. Вільгельм розбив англійську армію на чолі з королем Гарольдом у битві під Гастінгсом. Король Гарольд загинув у бою. Армія нормандського герцога вступила до Лондона, де 25 грудня 1066 р. він став королем Англії під іменем **Вільгельма I Завойовника (1066—1087)**.

Англосаксонська знать, що не визнала владу нового короля, втратила свої володіння. Їх отримали французько-нормандські загарбники. Сам король став найбільшим землевласником у країні та надавав землі своїм прибічникам — баронам. На своїх прибічників він замінив і єпископат англійської церкви.

Король і барони вкрили всю Англію кам'яними замками. У самому Лондоні, на березі Темзи, було побудовано похмурий королівський замок Тауер, що став символом влади нових володарів країни.

Величезне значення для Англії мав проведений за наказом короля в 1086 р. перепис населення. Складені списки дістали назву «Книги Страшного суду», оскільки деякі вважали, що, коли прийде Христос, він судитиме людей за такою самою книгою. Насправді мета перепису полягала в тому, щоб з'ясувати, скільки платників податків існує в країні. Багатьох селян, які до нормандського завоювання були вільними, записали до «Книги Страшного суду» як залежних. Епоху Вільгельма I Завойовника англійські селяни стали називати «нормандським рабством».

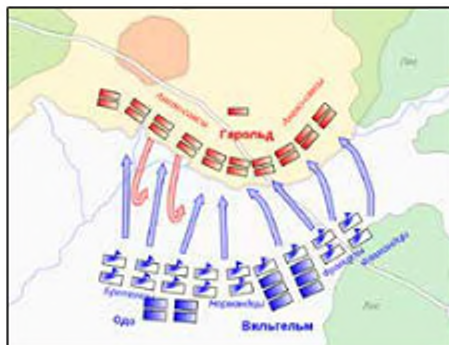
Із часом у країні запанував мир: припинилися данські набіги та усобиці знаті. Зміцненню королівської влади сприяло те, що Вільгельм I установив порядок, за яким усі васали підкорялися не лише своїм сеньйорам, а й королю. На вимогу короля кожен рицар, незалежно від того, чийм васалом він був, мав нести службу в королівському війську. Перетворення, які розпочав Вільгельм I, посилили королівську владу і перетворили Англію на централізовану державу.

Вільгельм I створив міцний апарат управління своєю державою. Країна була поділена на графства, на чолі яких стояли шерифи, призначені королем. Шерифи відповідали за збір податків до королів-

■ Битва при Гастінгсі. Фрагмент гобелену із Бойе

■ Схема битви при Гастінгсі

ської скарбниці, провадили судочинство й управляли графствами від імені короля.

Зміцнення королівської влади і припинення усобиць у країні сприяло зростанню міст, розвитку торгівлі. Лондон перетворився на великий торговельний центр Англії. Англійські купці продавали вовну, яка поступово ставала головним предметом англійської зовнішньої торгівлі.

Політику, започатковану Вільгельмом I, продовжив його молодший син **Генріх I** (1100—1135). За його правління велику роль в управлінні країною стала відігравати постійна **Королівська рада**. До неї входили вищі посадові особи держави — королівський скарбник, керівник канцелярії, судді та вірні королю представники знаті. Вищою судовою інстанцією в країні став постійно діючий **Суд королівської лави**. За дорученням короля судді їздили графствами і розбирали там судові справи. Було створено й казначейство, що називалося **Палатою шахової дошки**. Воно відповідало за надходження податків.

Таку чудернацьку назву англійське казначейство дістало завдяки системі підрахунку грошей. Великі столи в палаті було переділено лініями на смуги. На них в особливому порядку розкладалися й пересувалися стовпчики монет. Така система нагадувала гру в шахи, звідки і виникла назва палати.

Отже, унаслідок нормандського завоювання в Англії посилилася королівська влада і почалося становлення централізованої держави.

■ Генріх I приймає французьких послів біля Жизора

4 Перші Плантагенети. Після смерті Генріха I, який не залишив нащадка престолу, розпочалася міжусобиця, яка тривала двадцять років. Із допомогою церкви період безвладдя в Англії було припинено. Престол посів онук Генріха I молодий граф анжуйський Генріх, що започаткував династію Плантагенетів, яка правила країною до кінця XIV ст. Він правив під ім'ям Генріх II Плантагенет (1154—1189).

Генріх II Плантагенет відіграв велику роль в історії Англії. Його мати, донька Генріха I, була дружиною графа анжуйського Жофруа Плантагенета (це прізвище він отримав від назви рослини «планта генеста», якою прикрашав свій шолом). За свідченнями сучасників, Генріх II був людиною міцної статури з товстою шиєю і руками силача. Він мав неврівноважений і вибуховий характер. Генріх II міг бути добрим, щедрим, відвертим, але коли йому щось не подобалося — перетворювався на розлюченого тирана. Його гнів, щоправда, швидко минав, і король знову ставав доброзичливою поступливою людиною. Генріх II мав добру освіту (володів шістьма мовами) і чудову пам'ять. До вишуканої їжі чи розкішного вбрання король був абсолютно байдужим, натомість у справах виявляв наполегливість і рішучість. Генріх II був правителем величезних володінь. До їх складу, крім Англії та Нормандії, входили його спадкові володіння у Франції — Анжу, Пуату, Турень та ін. Після одруження з Елеонорою Аквітанською він отримав і її володіння. Державу Генріха II історики називали «Анжуйською імперією».

Усі свої сили невтомний Генріх II поклав на те, щоб відновити в державі міцну королівську владу. Він наказав зруйнувати замки феодалів, які брали активну участь у міжусобній боротьбі. У цей самий час Генріх II розпочав у країні реформи.

Початок їм поклала **судова реформа**. Кожна вільна людина в Англії отримала право за певну плату звертатися до королівського суду, оминаючи суд баронів. Королівські судді, що їздили країною,

для розгляду справ на місцях залучали особливих присяжних. Ними ставали 12 місцевих жителів, які складали присягу на Біблії, що чесно вестимуть справу. Завершивши розслідування, присяжні доповідали королівському судді, який призначав кару винному або звільняв невинного. Так було започатковано виникнення суду присяжних, що діє й зараз.

Завдяки судовій реформі Генріх II здобув підтримку дрібних рицарів, селян, міщан, які вбачали в ньому свого захисника. До того ж діяльність королівських судів стала джерелом великих прибутків скарбниці короля.

Генріх II здійснив також військову реформу. Служба рицарів у війську як васалів короля обмежувалася певною кількістю днів на рік. Генріх II дозволяв деяким рицарям не служити у війську; за це вони мали сплачувати королю «щитові гроші», на які утримувалося наймане рицарське військо, що значно зменшило залежність короля від місцевих феодалів. Водночас було зміцнено народне ополчення: кожна вільна людина була зобов'язана мати зброю і з'являтися з нею для участі в королівських походах.

Генріх II намагався поставити під свій контроль англійську церкву, але зазнав поразки. Архієпископ кентерберійський Томас Бекет, що очолював церкву в Англії, рішуче виступив проти намірів короля. Коли Бекета за таємним наказом короля було вбито, у справу втрутився папа. Під загрозою відлучення від церкви Генріх II змушений був покаятися й відмовитися від своїх планів щодо реформування церкви.

Генріха II Плантагенета вважають одним із найвидатніших королів середньовічної Англії. Однак його величезна англо-французька держава потребувала значних сил для управління і за наступників Генріха II — його синів Річарда I Леове Серце (1189—1199 рр.) та Іоанна Безземельного (1199—1216 рр.) — швидко занепадала.

■ Вільгельм I Завойовник

■ Генріх II і Філіпп Август беруть хрест для Третього хрестового походу

5

«Велика хартія вольностей». Славнозвісний король Річард I Левове Серце був блискучим полководцем, талановитим поетом і музикантом, але за все своє життя в Англії він провів лише кілька місяців.

Бажання здобути славу штовхало його до участі в хрестових походах або війн проти Франції. Усе своє життя боротьбі проти французького короля присвятив і його наступник Іоанн Безземельний. У війні проти

«Велика хартія вольностей» — один із головних законодавчих документів, який надавав право народним представникам контролювати короля.

Філіпа II Августа він зазнавав поразки за поразкою і врешті-решт втратив більшість французьких володінь. Іоанн Безземельний розпочав боротьбу і проти папи, але також її програв. Він був змушений визнати себе васалом папи і щороку сплачувати йому данину в 1000 фунтів стерлінгів.

Постійні збільшення податків, різноманітні побори чиновників та королівські невідаті авантюри викликали невдоволення в країні. Водночас англійські барони, відчувши послаблення королівської влади, розпочали боротьбу за свої права. Приводом до неї стало проголошення Іоанном Безземельним в 1215 р. підготовки чергової війни проти Франції. Рицарі не хотіли брати в ній участь, вважаючи її безнадійною, і влітку 1215 р. розпочали повстання. Керували повстанням великі барони півночі Англії. Повстанці рушили на Лондон і захопили його за підтримки міщан. Іоанн Безземельний, узятий у полон, був змушений прийняти вимоги повстанців і підписати 15 червня 1215 р. складену баронами **«Велику хартію вольностей»**.

Хартія (у перекладі з латинської мови — грамота) містила 63 статті, переважна більшість яких захищала інтереси баронів та обмежувала владу короля.

Іоанн Безземельний одразу після підписання хартії відмовився її виконувати. Обурені барони оголосили про позбавлення короля влади. Розпочалася війна, у розпалі якої Іоанн Безземельний помер.

Велика хартія вольностей убезпечила не тільки знать від свавілля королів, але й рицарів та городян від утисків знаті.

6

Заснування англійського парламенту. Новим королем Англії барони визнали малолітнього сина Іоанна Генріха III (1216—1272).

Слабкий та безхарактерний Генріх III завжди перебував під чимось впливом: спершу неповнолітнім королем керували барони, а після одруження він потрапив під вплив родичів своєї дружини-француженки. Він роздавав іноземцям посади й землі, викликаючи цим обурення англійських баронів. Міщани, рицарі, вільні селяни також

були невдоволені засиллям королівських чиновників і суддів. Навесні 1258 р., попри неврожай і голод у країні, король зажадав від баронів третину їхніх доходів на авантюру із завоювання Сицилійського королівства. Барони категорично відмовили королю в грошах і зібрали «скажену раду», яка, по суті, перейняла владу. Однак панування баронів не влаштувало інші прошарки населення. Рицарі, міщани й селяни почали виступати проти баронів. Англію охопила **громадянська війна** — війна між громадянами однієї держави, які дотримуються протилежних поглядів і яких неможливо примирити. На бік невдоволених пануванням ради перейшла і частина баронів. Очолив рицарів, міщан і баронів, які продовжили боротьбу проти короля і ради, Сімон де Монфор, граф лестерський. Навесні 1264 р. він розбив королівську армію, захопив у полон Генріха III та його старшого сина Едуарда. На деякий час він став правителем країни — лордом-протектором. 20 січня 1265 р. у Вестмінстері Сімон де Монфор уперше зіібрав раду, на яку, окрім представників вищої духовної та світської знаті, запросив по двоє рицарів від кожного графства і по двоє міщан від кожного великого міста. Рицарів обирали всі вільні платники податків графства, а міщан — органи самоврядування міст. Ця рада дістала назву **парламент** (від франц. *parler* — говорити). Так, уперше в середньовічній Західній Європі виник станово-представницький орган влади.

Перемога над королем не припинила громадянської війни: вона, навпаки, спалахнула з новою силою. Селяни громили маєтки прибічників короля, відмовлялися працювати на баронів. Налякана війною більшість баронів перейшла на бік принца Едуарда,

■ Геніалогічне дерево Генріха III

■ Едуард I головує в парламенті. Ілюстрація XVI ст.

який, після втечі з полону, став організатором сил короля. Військо Монфора було розбито, він загинув у бою. Владу короля Генріха III було відновлено. Однак за роки громадянської війни і король, і барони переконалися в необхідності зважати на інтереси інших верств населення. Головним наслідком громадянської війни стало виникнення в Англії парламенту.

Основні права англійського парламенту переважно сформувалися у другій половині XIII — на початку XIV ст. Від 1295 р. парламент в Англії став збиратися систематично. Він мав право затверджувати податки й видавати закони.

У 1343 р. англійський парламент поділився на дві палати. Верхня палата називалася **палатою лордів** і складалася

Парламент — вищий законодавчий орган влади в деяких державах.

з духовних лордів (архієпископів, єпископів та абатів) і світських лордів — баронів. До нижньої палати — **палати громад** — входили рицарі від графств і міщани. Вільні селяни та бідні міщани в парламенті представлені не були, а залежним селянам взагалі було заборонено брати участь у виборах. Англійський парламент став тим органом, де висловлювалися погляди представників різних верств населення, а також місцем мирного узгодження різних конфліктів, що виникали в країні. Отже, у XIII—XIV ст. в Англії сформувалася централізована держава у вигляді станової монархії.

7 Англія в XIV ст. Кінець XIV ст. виявився для Англії насиченим усілякими соціальними рухами й виступами. Попитом з них стали поразки в Столітній війні та політика династії Плантагенетів. У 1377 р. парламент затвердив додатковий податок, який мали сплачувати всі піддані, що досягли 14-річного віку, незалежно від статі. Цей податок став важким тягарем для населення.

Крім того, у 60—70-ті рр. XIV ст. Англію охопив рух за реформування церкви. Його ідеологом був Джон Вікліф (1320—1384), священник і професор Оксфордського університету. У своїх проповідях Вікліф заперечував владу пап, доводячи, що папи не повинні отримувати від Англії ніякої данини. Він закликав до конфіскації володінь церкви, здешевлення церковних обрядів і рекомендував посилити в богослужінні момент проповіді. Заклики Вікліфа знайшли відгук у різних верств суспільства. Під впливом ідей Вікліфа парламент прийняв спеціальний статут, який забороняв звертатися до папи як до вищої інстанції в судово-церковних справах, англійський король відмовився від сплати данини папі тощо. Селянство ж сприйняло ідей Вікліфа як заклик до виступу проти феодалів.

- Священик Джон Болл виступає перед повстанцями. Уот Тайлер у червоному вбранні зображений ліворуч. Мініатюра XV ст.

- Вбивство Уота Тайлера Вільямом Валвортом. Короля зображено двічі: спостерігає за вбивством (ліворуч) і звертається до натовпу (праворуч)

Збурене новими податками і релігійними вченнями англійське суспільство у 1381 р. вибухнуло повстанням під проводом **Вота Тайлера**. Повсталі вступили до Лондона. Вірячи в «доброго короля», вони прагнули розповісти йому про утиски з боку сеньйорів й оголосити свої вимоги. Молодий король Річард II виграв час, майстерно зігравши роль захисника простого люду. Під час чергових переговорів Вота Тайлера було вбито. Селяни, втративши ватажка, були в розпачі, а королівські загони роз'їхалися країною, караючи учасників повстання.

8 Війна Червоної та Білої троянд. Поразка в Столітній війні викликала політичну кризу династії Ланкастерів, що прийшла до влади 1399 р. Опозицію проти них очолив герцог йоркський Річард. У 1455 р. Річарда оголосили регентом королівства, хоч у Генріха VI був син. Такий стан речей не влаштовував родину Ланкастерів, яка не бажала поступатися Йоркам. Зрештою, палацові інтриги переросли у відкриті збройні сутички між прихильниками двох родин і в громадянську війну, що дістала назву **Червоної** (елемент герба Ланкастерів) **та Білої** (елемент герба родини Тюдорів, що започаткувала після війни нову династію) **троянд**. На початку війни успіх був на боці Ланкастерів. У 1480 р. під час однієї з битв військо Річарда було розбите, а сам він загинув. Проте вже наступного року син Річарда за підтримки могутнього графа Ворвіка став королем Едуардом IV (1461—1483).

■ Битва під барнетом у 1471 р. — вирішальна у війні Троянд

■ Замок Ладлоу в Південному Йоркширі

Ставши королем, Едуард IV відібрав усі землі в Ланкастерів та їхніх прихильників. Роздаючи ці володіння, він тим самим заручився підтримкою знаті. Едуард IV також сприяв розвитку торгівлі, особливо міжнародної, проте за це вимагав від купців і банкірів усіляких подарунків і позичок, які не повертав. Із парламентом він не знайшов спільної мови, тому скликав його рідко і з небажанням. Політика Едуарда IV викликала невдоволення навіть у його прихильників. Після смерті Едуарда IV королем мав стати його син Едуард V, але брат покійного короля Генріха VI герцог Річард Глостер наказав ув'язнити молодого короля та його брата (13 і 10 років) у Тауері і сам проголосив себе королем Річардом III (1483—1485).

Особа Річарда III привертала до себе увагу істориків і письменників. Так, йому присвятив драму «Річард III» славетний англійський драматург В. Шекспір. У деяких творах і літописах він постає перед нами як справжнє чудовисько: горбатий сухорукий карлик, позбавлений будь-яких моральних якостей. Йому приписують безпосередню участь у вбивстві Генріха IV тощо. Насправді ж він був невисоким на зріст, розумним і сміливим. Навіть вороги визнавали, що то був тямущий правитель і хоробрий воїн, здібний полководець. Що ж до фізичних вад, то одне плече в нього було дещо вищим за інше, а ліва рука від народження була малорухомою.

Річард III розумів, що війна остаточно зруйнувала старі відносини і що країна прийме будь-якого короля, який забезпечить мир, знизить податки і наведе лад у державі. У цьому напрямку він і діяв, чим здобув прихильність народу. Однак над ним тяжіли чутки про його причетність до смерті двох синів Едуарда IV, які до того ж він не спростовував.

Зрештою, його противники об'єдналися навколо одного з останніх Ланкастерів, який жив

у вигнанні, Генріха Тюдора. Останній зібрав військо і висадився в Англії. Біля містечка Босуарт зішлись дві армії. Річард III був зраджений, його армія розбіглася. Сам він загинув на полі бою. Корона з його голови відразу була покладена Генріху Тюдору, який став правити під ім'ям Генріх VII (1485—1503). Щоб остаточно примирити ворожі сторони, Генріх VII одружився з єдиною представницею Йорків, а у своєму гербі поєднав червону та білу троянди. Війна тривалістю в 30 років нарешті скінчилася.

У парламенті, скликаному Генріхом VII після перемоги, виявилось лише 20 лордів із 50, до того ж частина з тих, що залишалися, стала лордами під час війни. Це свідчило про те, що майже вся родова аристократія Англії полягла на полях битв, і її заступила нова, яка сповідувала нові моральні принципи, була залежною від короля і не обстоювала феодалних звичаїв. Майже зникла система васалітету, а замість неї почала діяти система ліврейних почтів.

Ліврейний почт — це, по суті, загони найманців, що отримували плату від свого лорда і мали з ним письмовий договір про службу.

Отже, в Англії відбувалося руйнування старих феодалних традицій і становлення держави нового типу, що базувалася на необмеженій владі монарха і розгалуженій системі державного апарату. В Англії цей процес відбувався дещо повільніше, ніж у Франції. До того ж в Англії зміцніли традиції парламентаризму, що не давало можливості королю зосередити у своїх руках усю повноту влади.

1086 р.	«Книга Страшного суду»
1154—1189 рр.	Правління англійського короля Генріха II Плантагенета
1215 р.	Велика хартія вільностей
1265 р.	Утворення англійського парламенту
1381 р.	Повстання Уота Тайлера
1455—1485 рр.	Війна Червоної та Білої Троянд в Англії

Запитання і завдання

1. Коли відбулося англосаксонське завоювання Британії?
2. Скільки королівств утворили англосакси?
3. Яку державу утворили вікінги на території Англії?
4. У якому році відбулося нормандське завоювання Англії? Де сталася вирішальна битва?
5. Для чого була створена «Книга Страшного суду»?
6. Які реформи здійснив Генріх II Плантагенет?
7. Хто очолював селянське повстання 1381 р.?
8. Визначте роль короля Альфреда Велико-го в історії Англії.
9. Що стало приводом до нормандського завоювання

Англій? Охарактеризуйте наслідки цього завоювання. **10.** У чому виявилось посилення королівської влади за часів правління Генріха II? **11.** Коли було прийнято «Велику хартію вольностей»? Чому англійці вважають її появу початком затвердження своїх прав і свобод? **12.** Чому в Англії спалахнула війна Червоної і Білої троянд? До яких наслідків вона призвела?

- ✦ **13.** Складіть історичні портрети Генріха II Плантагенета і Вільгельма Завойовника. **14.** Які нові явища в розвитку Англії XIV ст. можна виокремити? Викладіть їх тезами.
- ★ **15.** Підготуйте розповідь від імені англійського барона, невдоволеного королем Іоанном Безземельним. Подумайте, які претензії він міг висунути королю.

Практичне заняття «Велика хартія вольностей»

Мета: ознайомитися з основними положеннями документа, з'ясувати його історичне значення.

Хід

- 1.** Робота у групах. Опрацюйте зміст «Великої хартії вольностей» і дайте відповіді на запитання.
  - 1) За яких обставин був прийнятий цей документ?
  - 2) Які права надавав король хартією різним верствам населення?
  - 3) Які з цих прав ви вважаєте найважливішими і чому?
- 2.** Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Витяг із «Великої хартії вольностей» (1215 р.)

1. По-перше, дали ми перед Богом свою згоду і цією хартією нашою підтвердили, щоб англійська церква була вільною і володіла своїми правами у цілості і своїми вольностями недоторканими... Пожальовали ми також усім вільним людям королівства вічні часи усі нижчеописані вольності, щоб мали їх і володіли ними вони і їх спадкоємці від нас і від наступників наших.

9. Ні ми, ні наші чиновники не будемо захоплювати ні землі, ні доходи з неї за борг, поки рухомого (майна) боржника вистачає для сплати боргу; і поручники власне боржника не змушуватимуться (до сплати боргу), поки сам головний боржник буде спроможним заплатити борг.

12. Ні цитові гроші, ні допомога не повинні стягуватись у королівстві нашим, як тільки за загальною порадою королівства нашо-

го, окрім того, якщо це не для викупу нашого із полону...

13. І місто Лондон може мати всі стародавні вольності і вільні свої звичаї як на суходолі, так і на воді. Окрім того, ми бажаємо і дозволяємо, щоб усі інші міста і бурги, і містечка, і порти мали усі вольності і вільні свої звичаї.

14. А для того щоб мати загальну раду королівства при стягненні допомоги ми накажемо покликати архієпископів, єпископів, абатів, графів і старших баронів нашими листами і за нашими печатками...

15. Ми не дозволимо надалі нікому брати допомогу зі своїх вільних людей, окрім як для викупу його з полону, і для введення у рицарі його найстаршого сина, і для одруження першим шлюбом його найстаршої дочки; для цього потрібно брати лише помірну допомогу.

16. Ніхто не має бути змушений відбувати більшу службу за свій рицарський лен або за інше вільне володіння, ніж та, яка належить.

20. Вільна людина буде оштрафована за малий проступок тільки згідно з проступком, а за більший проступок буде оштрафована згідно з тяжкістю проступка, до того ж має залишатися недоторканим її основне майно...

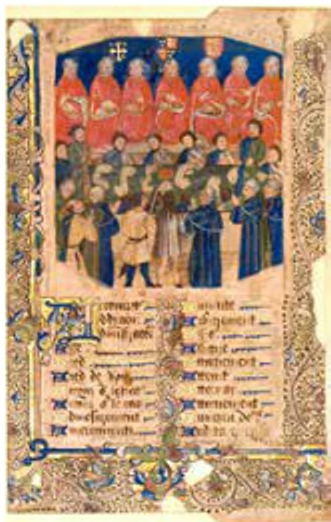
39. Жодна вільна людина не буде оштрафована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або якимось [король] чином знедолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї, тільки як за законним рішенням рівних їй (її перів) і за законом країни.

40. Нікому не будемо продавати права і справедливості, нікому не будемо відмовляти у них або затримувати їх.

41. Усі купці повинні мати право вільно і безпечно виїздити з Англії і в'їздити до Англії, і перебувати, і їздити по Англії як на суходолі, так і на воді, для того, щоб купувати і продавати без усяких протизаконних мит...

■ Іоанн Безземельний підписує «Велику хартію вольностей». Художник М. Кронхайм

■ Суд загальних позовів

45. Ми будемо призначати суддів, констеблів, шерифів і бейлифів (посадських осіб на місцях) тільки із тих, які знають закон королівства і мають бажання його сумлінно виконувати.

61. ...Створюємо і жалуємо гарантію, щоб барони обрали 25 баронів із королівства, кого забажають, які повинні усіма силами і охороняти і змушувати дотримуватися миру і вольностей, які ми їм пожалували і цією Хартією підтвердили... І коли ми не виправимо порушень то... чотири барони доповідають про це решті з 25 баронів, і ті 25 баронів спільно з громадою будуть змушувати нас усіма способами, поки не буде виправлено (порушення) згідно з їхнім рішенням; а коли виправлення буде зроблено, вони знову будуть слухатись нас, як робили раніше.

§ 15. Німеччина

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як виникла Священна Римська імперія німецької нації; якими були наймогутніші імператори; чому розпочалася і які наслідки мала боротьба пап та імператорів; як виникла Швейцарія

Виникнення німецького королівства. За Верденською угодою 843 р. «землі східних франків» отримав Людвіг Німецький. Саме на цих землях згодом постало Німецьке королівство. Спершу воно мало нагадувало єдину державу. Тут існувало п'ять герцогств, володарі яких майже не підкорялися королям із династії Каролінгів. Знатні роди постійно боролися за владу. Це протистояння феодалів, герцогів і королів часто мало збройний характер і тому дістало назву міжусобних війн.

Разом із міжусобними війнами землі Східного Франкського королівства потерпали від нападів чужоземців. Східнофранкські королі та місцеві герцоги змогли захистити свої землі від вікінгів. Однак наприкінці X ст. з'явився новий небезпечний ворог, який прийшов зі сходу, — угорці, або мадяри. Ці племена кочових скотарів осіли на рівнині в середній течії Дунаю і почали нападати на сусідні землі. Першою від угорської навали загинула слов'янська держава Велика Моравія. Потім мадяри почали спустошувати німецькі землі, що спонукало герцогів до об'єднання в єдине королівство.

У 919 р. місцева знать проголосила королем Східного Франкського королівства саксонського герцога Генріха Птахолова. Від цієї

події бере початок історія нової європейської держави — **Німецького королівства**.

Генріх I посилив владу і поклав край постійним чварам і суперечкам німецької знаті. Для боротьби проти угорців і захисту населення він наказав будувати невеликі фортеці — **бурги**. Як і в інших країнах тогочасної Європи, у Німеччині було створено численну важку кінноту — **рицарів**. Саме з її допомогою в 955 р. син Генріха I **Оттон I** (936—973) завдав нищівної поразки угорцям у вирішальній битві на річці **Лех** у Баварії, і вони назавжди припинили напади.

2 Поява нової імперії. Італійська політика німецьких імператорів.

На відміну від свого батька Генріха I, який після обрання королем відмовився від коронації та помазання на царство, його син **Оттон I**, урочисто коронований в Аахені, усіляко підкреслював перевагу короля над усією знаттю. Він уважав себе тією людиною, яка відновить Римську імперію **Карла Великого**, бажав, подібно до **Карла Великого**, коронуватися в Римі та одержати імператорський титул від папи римського.

У 961 р. **Оттон I** здійснив похід до Італії, підтримав папу **Іоанна XII** в боротьбі проти непокірних васалів і повернув йому втрачений престол. 2 лютого 962 р. в соборі Святого Петра в Римі вдячний папа коронував **Оттона I** як римського імператора. Відтоді німецька королівська і римська імператорська корони стали неподільними. Так було вдруге відновлено Римську імперію на Заході. Однак і ця імперія не було зразковою. Вона існувала в інших кордонах та історичних умовах.

Після коронації **Оттон I** подарував **Іоанну XII** документ про підтвердження права папи римського володіти Папською областю, підкресливши цим залежність папи і церкви від імператора. Проте **Іоанн XII** вважав, що його влада вища за імператорську, оскільки вона від Бога,

■ Генріху підносять королівський вінець. Художник Г. Фогель

■ Битва Генріха I з угорцями. Мініатюра із «Саксонської великої хроніки» (Гота, близько 1270 р.)

а імператор, у свою чергу, отримує владу від папи. У майбутньому ці суперечки призвели до жорстокої боротьби між імперією та папством.

Протистояння церковної та імператорської верхівок загострилося в другій половині XI ст., коли папою римським став Григорій VII (1073—1085), який провів низку реформ у католицькій церкві. Серед них було і скасування інвеститури — права імператора чи короля затверджувати духовних осіб на церковні посади.

Саме ця реформа викликала обурення у німецького імператора Генріха IV (1056—1106), який не бажав втрачати свою владу над єпископами. Розпочалася тривала і виснажлива боротьба. Спершу імператор за підтримки німецьких єпископів позбавив сану Григорія VII. Тоді папа відлучив від церкви Генріха IV й звільнив його підданих від присяги імператору. Цим скористалися невдоволені Генріхом IV німецькі феодали й розпочали повстання проти імператора. За такої ситуації Генріху IV не залишилося іншого виходу, як шукати примирення з папою. Холодної зими 1077 р. імператор із невеликим почтом прибув до резиденції папи в замку Каносса на півночі Італії. Протягом трьох днів Генріх IV був змушений стояти босоніж, в одязі грішника, що розкаюється, перед ворітьми замку, доки Григорій VII пробачив свого супротивника. Відтоді слово «Каносса» стало символом підкорення світської влади духовній, а вислів «ходіння в Каносу» означає глибоке приниження переможцем переможеного.

Однак Генріх IV не забув приниження і не підкорився. У 1084 р. він із великою армією рушив на Рим і захопив його. Григорій VII втік на південь Італії, де наступного року помер, заповідаючи своїм наступникам продовжувати боротьбу проти імператорів.

Боротьба проти влади пап призвела до ослаблення Німецької імперії. Німецька знать зміцніла, перетворившись на спадкових володарів земель, кількість герцогств та інших світських і духовних володінь значно збільшилася, адже під час боротьби між імператорами й папством обидві сторони надавали землі й різноманітні привілеї своїм прихильникам. Імператор залишився верховним сеньйором, але характер його влади змінився. Німецька знать закріпила за собою право обирати імператора. Він міг ще за життя примусити обрати своїм наступником сина, але все одно принцип виборності, а не успадкування, був важливим.

Відновити втрачену могутність Німеччини поталанило трьом імператорам із династії Штауфенів: Фрідріху I (1155—1190), його сину Генріху VI (1191—1197) та онукові Фрідріху II (1212—1250).

- Фрідріх I Барбаросса підкоряється владі папи римського Александра III. Фреска в Палаццо Публіко

Імператор Фрідріх I відомий в історії під ім'ям Барбаросса (Рудобородий), яке дали йому італійці. За його часів імперію стали називати Священною. Це, на думку імператора, мало підкреслити його незалежність від папи. Мовляв, його імперія освячена Богом, а не папою. Через боротьбу за папський престол Рим не звертав уваги на дії імператора. Однак, коли ця боротьба завершилася, папська влада знову висунула претензії на вищу владу в християнському світі. У 1157 р. представники папи за його ж дорученням оголосили, що Фрідріх отримав корону лише як «бенефіцій» від папи і має йому підкорятися.

31 звернення Фрідріха I Барбаросси до римлян

Рим більше не в Римі. Хочете знову побачити колишню римську славу, умільний устрій таборів, доблесть і дисципліну? Усе це перейшло до нас разом з імператорською владою. Я ваш законний господар.

- ? Як аргументував імператор свою владу над Римом?

У відповідь Фрідріх I пішов війною на Італію. Він хотів не лише покарати папу, а під цим приводом підкорити заможні італійські міста. Фактично похід 1158 р. був завойовницьким. За допомогою величезної для тих часів 100-тисячної армії Італія була приєднана до володінь імператора. Однак волелюбні жителі міст не бажали коритися Фрідріху I. Для боротьби проти імператора вони об'єдналися в союз 15 міст — Ломбардську лігу.

29 травня 1176 р. в битві під Леньяно війська Ломбардської ліги розбили армію Фрідріха I. Після поразки імператор примирився з італійськими містами, проте італійці змушені були визнати Фрідріха I своїм правителем.

Боротьбу за подальше підкорення Італії продовжив син Фрідріха I Генріх VI. Він підкорив Сицилійське королівство і став володарем одразу чотирьох корон: німецької, італійської, сицилійської

■ Фрідріх I Барбароса — хрестоносець. Мініатюра з рукопису (1188 р.)

і

та імперської. Генріх VI був імператором найвпливовішої європейської країни того часу. Залежність від нього визнавали король Арагону, що на Піренейському півострові, і навіть англійський король Річард I Левове Серце.

Син Генріха VI Фрідріх II був завзятим противником папства. Він визнавав себе світським главою всього християнського світу, тому вважав, що правителі мають визнавати його зверхність. Більше того, він дотримувався думки, що імперія освячена Богом і що сам імператор не тільки наступник давньоримських імператорів, а й намісник Бога на землі. Протистояння між Фрідріхом II і папою тривало. Імператор двічі був відлучений від церкви.

Досить байдуже ставлення Фрідріха II до християнської віри стало ще одним приводом до протистояння. Папа Римський Григорій IX удруге відлучив імператора від церкви. Однак від «ходіння в Каноссу» вже минуло багато часу. Відлучення від церкви нікого не лякало. До кінця життя Фрідріх II був відлученим від церкви і вів боротьбу проти папи, який називав його антихристом і сином диявола. Хоча сам Фрідріх у своїх володіннях жорстоко переслідував усіх еретиків. Раптова смерть імператора в 1250 р. дала можливість церкві зітхнути з полегшенням, адже кожен день життя цього «безбожника» зменшував її авторитет.

Після смерті Фрідріха II Німеччина почала занепадати, імперська влада вже ніколи до кінця Середньовіччя не була такою, як за часів Штауфенів.

3 Німецький «наступ на Схід». Поглинені боротьбою з папами й князями імператори відносно мало уваги приділяли східним кордонам імперії, прагнучи лише до того, щоб Польща, Чехія та Угорщина визнавали свою васальну залежність. На той час у межиріччі Ельби та Одера й на узбережжі Балтійського моря свою незалежність ще зберігали західнослов'янські племена.

У X ст. землі полабських і поморських слов'ян намагалися завоювати Генріх I і Оттон I. Однак по-

■ Генріх VI.

встання слов'ян перекреслило їхні зусилля. Перший «наступ на Схід» зазнав поразки.

Від середини XII ст. церква і німецькі князі знову починають спрямовувати свої погляди на Схід. Під час Другого хрестового походу папа римський дозволив німецьким хрестоносцям під проводом герцога Саксонії і Баварії Генріха Лева здійснити свій похід не в Палестину, а на землі слов'ян в 1147 році. Хрестоносцям легко вдалося захопити землі полабських слов'ян, оскільки їхні сили були нерівними. На завойованих землях постало маркграфство **Бранденбург**, центром якого в XIII ст. стало місто Берлін.

У XIII ст. починається німецька колонізація Прибалтійських земель, що були заселені балтськими племенами. Німецькі купці першими проклали шлях у ці землі, за ними рушили місіонери, а згодом і рицарі. У 1201 р. на землях племен ливів була заснована Рига, яка згодом стала центром нової німецької землі — Лівонії. Непросто склалися й стосунки із сусідніми руськими князівствами — Новгородом, Псковом та Полоцьком. Пік протистояння припадає на 30-ті — початок 40-х рр. XIII ст. Після поразки в битві на Чудському озері («Льодове побоїще», 1242 р.) на тривалий час було укладено мир.

У 1231 р. почалося підкорення слов'янського племені прусів. Головну роль у їх завоюванні відіграв Тевтонський орден, що був запрошений у Прибалтику польським герцогом Конрадом Мазовецьким, володіння якого найбільше страждали від набігів прусів. На місці підкорених земель прусів тевтонці створили сильну державу, яка незабаром стала загрозою як для Польщі, так і для руських князівств. У 1238 р. в битві під Дорогочином Данило Галицький завдав їм першої серйозної поразки. Після цього тевтонці зосередили свою увагу на боротьбі проти литовців. Проте «литовські походи» тевтонського ордену так і не дали бажаного результату. Литовські племена об'єдналися в єдине князівство, і дали відсіч німецькій агресії. Крім того, орден зіпсував відносини і з Польщею, захопивши в неї приморські землі. Згодом у 1410 р. об'єднане військо Польщі та Литви завдало поразки ордену в битві під Грюнвальдом, а землі ордену стали васальними польського короля.

Німецька колонізація відбувалася не лише за допомогою сили зброї. Багато правителів країн Східної Європи запрошували німецьких поселенців у свої володіння, сподіваючись використати їх досвід для освоєння значних територій, заснування міст і розвитку ремесла. Згодом це зумовило існування в містах на сході Європи значного прошарку німецького населення.

■ Імператор Священної Римської імперії Фрідріх II у Палермо.
Художник А. Рамберг

4 Занепад імператорської влади. «Золота булла». У XIII ст. Священну Римську імперію охопила криза, а згодом вона занепадала. У 1254 р. помер останній король із династії Штауфенів. В імперії розпочався період міжцарів'я (1254—1273 рр.). Німеччина розпалася на багато світських і церковних володінь, міст і окремих рицарських володінь. Із цього найбільше скористалися князі, які збільшували свої володіння і зміцнювали владу. Після формального відновлення влада імператора була настільки ослабле-

Булла — особливо важливий документ, скріплений металевою печаткою — буллою.

Курфюрсти — князі Священної Римської імперії, за якими було закріплено право обирати імператора.

ною, що в дійсності він управляв лише своїми родовими володіннями. Князі ревно стежили за посиленням імператорської влади і прагнули обрати імператором слабшого. У період міжцарів'я встановився порядок, коли імператора обирали сім наймогутніших князів імперії, яких називали курфюрстами. На імператорську корону претендували представники з родин Габсбургів і Люксембургів.

У середині XIV ст. політичний центр імперії перемістився в Чехію. Імператор Карл IV (1347—1378 рр.) із династії Люксембургів був одночасно і королем Чехії. У своїй політиці основну увагу він приділяв власним родовим володінням. Карл IV, розуміючи, що утримувати імперію під своєю владою він не зможе, вирішив закріпити існуючий стан речей, за якого імперія лише об'єднувала окремі самостійні князівства, міста та ін. Так, у 1356 р. він оголосив «Золоту буллу», що закріплювала роздробленість Німеччини.

Цей документ підтверджував порядок вибору німецького короля курфюрстами більшістю голосів. Король після коронації папою

- Курфюрсти, що обирають імператора Генріха VII, із гербами родових володінь, зліва направо: архієпископи Кельна, Майнца і Трира, пфальцграф Рейнський, герцог Саксонії, Маркграф Бранденбурга, король Богемії

- Карл IV видає «Золоту буллу»

римським ставав одночасно імператором. Булла закріплювала привілеї князів на вищий суд, розробку копалень, на карбування власної монети, збирання золота. Дозволялося вести «законно оголошені» війни. Проте війни васалів проти сюзерена було заборонено. «Золота булла» стала основою для видання законів імперії аж до її ліквідації 1806 р. Від кінця XV ст. імперія стала називатися Священною Римською імперією німецької нації.

5 Утворення Швейцарського союзу. Ослаблення імперії поклало початок новому політичному утворенню — Швейцарському союзу. У 1291 р. общини трьох альпійських земель (кантонів) — Швіца, Урі та Унтервальдена — об'єдналися проти спроб підкорити їх імператором Рудольфом I Габсбургом (1273—1291 рр.). Імператор та його наступники намагалися об'єднати всі свої володіння в єдине ціле, а вільні селяни стали йому на заваді. Крім того, через ці землі проходив важливий перевал Готхард, який з'єднував Німеччину з Італією. За народними переказами, на боротьбу проти Габсбургів співвітчизників підняв Вільгельм Телль. У 1315 р. селянська піхота вщент розгромила війська Габсбургів біля гори Моргартен. Після цього до союзу приєдналися ще п'ять міських кантонів. Проте знадобилося ще кілька перемог, щоб Союз домогся автономії від імперії (1499 р.).

■ Рудольф оголошує День суспільного спокою. Ілюстрації з Хроніки єпископів

Остаточно міжнародне визнання незалежності Швейцарія здобула лише в 1648 р. Наприкінці XV — на початку XVI ст. до союзу приєдналося ще п'ять кантонів. Населення кантонів розмовляло різними мовами — німецькою, французькою, італійською, але їх об'єднувало спільне прагнення жити у вільній державі.

Тривалий час Союз не мав постійних органів влади. Справи кожного кантона вирішувалися на зібранні чоловіків, а Союзу в цілому — на зібранні кантонів. Кожен кантон міг проводити власну внутрішню і зовнішню політику, але давав обіцянку, що не буде шкодити спільним інтересам.

6 Ганза. Особливою складовою імперії були імперські міста, що підкорялися лише імператору. Відсутність сильної центральної влади в імперії зумовлювала розвиток міського самоуправління, але не захищала міста від зазіхань сусідніх князівств. Таке становище імперських міст спонукало їх до об'єднання з метою захисту своєї незалежності. Найбільшим союзом стала Ганза — об'єднання купецьких міст, що вели посередницьку торгівлю. Союз було започатковано 1241 р., коли міста Гамбург і Любек уклали між собою договір. Остаточно союз сформувався в 1356 р. До нього входило майже 80 міст Північної Німеччини, Прибалтики і нижньорейнських земель. Метою союзу було утримання монопольного права на торгівлю з Англією, Нідерландами, Скандинавськими державами й Руссю. Ганзейські факторії (торговельні поселення) розміщувалися від Лондона до Новгорода.

Хоча Ганза не була політичним об'єднанням, вона відігравала величезну роль у політичному житті сусідніх держав, вела війни, укладала союзи. Так, у 1367 р. Ганза в союзі зі Швецією і герцогством Мекленбурзьким вела війну проти Данії. Перемога у війні дала їй повний контроль над протоками з Північного в Балтійське море і право брати участь у виборі данського короля.

- Вільгельм Телль. Седньовічна мозаїка

Від кінця XV ст. Ганза почала занепадати. Це було зумовлено переміщенням головних торговельних шляхів до Атлантичного океану і зростанням морської могутності Нідерландів та Англії.

919	Обрання королем Генріха I Птахолава. Заснування Німецького королівства
936—973 рр.	Правління Оттона I Великого
962 р.	Коронування Оттона I у Римі імператорською короною
1077 р.	Зустріч у Канносі
1152—1190	Правління німецького імператора Фрідріха I Барбаросси
1356 р.	оголошення «Золотої булли»

Запитання і завдання

1. У результаті яких подій виникло Німецьке королівство?
2. Назвіть імена трьох найвідоміших імператорів із династії Штауфенів.
3. Що таке «Золота булла»? Які її основні положення і наслідки прийняття?
4. На які території здійснювався німецький «наступ на Схід»?
5. У якому році Швейцарія здобула автономію в складі Священної Римської імперії?
6. У чому полягали причини боротьби між римськими папами та німецькими імператорами?
7. Які факти свідчать про відновлення могутності Німецької імперії за часів правління династії Штауфенів?
8. Якими були результати і наслідки «наступу на Схід»?
9. Чим Швейцарія відрізнялася від всіх існуючих на той час держав Європи?
10. Що таке Ганза? Із якою метою утворився Ганзейський союз?
- + 11. Заповніть таблицю «Німецька імперія за часів правління Штауфенів».

Ім'я імператора	Особливості правління

- ★ 12. Чому Ганза виникла саме в межах Священної Римської імперії?
13. Із чим пов'язані зміни в назві імперії: Римська імперія — Священна Римська імперія — Священна Римська імперія німецької нації?

§ 16. Країни басейну Середземного моря

✓ Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: чому в Італії існували республіки у той час як в середньовічній Європі їх не було; якою була роль Папської області в історії Європи та Італії; чим відзначилося в історії Європи Сицилійське королівство; що таке Реконкіста та які її результати

1 Італійські міські республіки. Італія за часів Римської імперії була її центром та одним із найрозвиненіших її районів. У Середні віки саме з Італії почалося відродження міського життя у Європі.

Гвельфи — прихильники пап у їхній боротьбі проти німецьких імператорів.

Гібеліни — прихильники німецьких імператорів у їхній боротьбі проти пап.

Однак постійне перебування під владою іноземних завойовників (лангобарди, візантійці, франки, араби, нормани, німецькі імператори) зумовило те, що італійські міста вважали за краще жити самостійним життям.

У XI—XII ст. італійські міста перетворилися на комуни. За формою правління міста-комуни в більшості своїй були республіками. Тут вирувало бурхливе політичне життя: різні угруповання боролися за владу. У XII—XIII ст. найвпливовішими були два угруповання — гвельфи і гібеліни. Гвельфами називали прихильників імператора, гібелінами — прихильників римських пап. Проте кожне місто мало власні інтереси, які воно відстоювало будь-якими засобами. Наймогутнішими містами-державами були Флоренція, Венеція і Генуя.

■ Лоренцо Чудовий і його придворні в образі трьох волхвів. Фреска Беночцо Гоццолі в Палаццо Медічі-Рікарді

Флоренція за доби Середньовіччя була одним із найбільш економічно розвинених міст Європи. Основою її багатства становило сукно, що виготовлялося у великих сукопних майстернях. У середині XIV ст. таких майстерень налічувалося понад 200. Крім сукопного виробництва, у Флоренції розвивалося виробництво шовкових тканин, обробка хутра та ювелірна справа. Флоренція також була найбільшим центром торговельно-лихварських і банківських операцій. Розташовані поряд із Римом флорентійські банки стали обслуговувати фінансові операції римських пап по всій Європі. Свідченням фінансової могутності Флоренції став золотий флорентійський флорин, який широко використовувався в міжнародній торгівлі.

За формою правління Флоренція була **республікою**. Згідно з конституцією 1293 р., верховним органом влади була **сеньйорія**. Очолював сеньйорію **гонфалоньєр**, який під час війни ще й командував міським ополченням. Боротьбу за вищі посади в республіці вели декілька найбагатших родин міста. Від кінця XIV ст. найбільшого впливу в місті досягла родина Медичі. У 1434 р. правителем Флоренції майже на 30 років став Козимо Медичі.

Офіційно він не мав ніяких титулів, а іменувався простим громадянином Флоренції. Однак жодне рішення не приймалося без його схвалення. Часто сеньйорія засідала в будинку Медичі. Для посилення свого авторитету в місті він зменшив податки з бідних прошарків суспільства, щедро роздавав милості. Для боротьби проти політичних ворогів і суперників Козимо Медичі широко користувався своїм правом призначати індивідуальні податки, якими просто розорював їх. Він уникав кровопролиття, а найбільшим покаранням було вигнання з міста.

Наступники Козимо, особливо його онук **Лоренцо Щедрий (1469—1492)**, вже не приховували своєї першості в місті. Пишні палади, королівський спосіб життя поєднувалися із широким меценатством.

Поступово авторитет родини зростав у всіх країнах Європи. У 1537 р. вони дістали титул великих

■ Козимо ді Джованні де Медичі

■ Портрет Лоренцо Медичі. Дж. Вазарі (Флоренція)

■ Вигляд собору Святого Марка, Палацу дожів і П'яцетти. Художник К. Грубач

■ Генуя. 1493 р.

герцогів Тоскани. Із цієї родини вийшли знамениті папи римські, зокрема Лев X, французькі королеви Катерина й Марія Медичі.

Міста-республіки Венеція і Генуя досягли найбільшої могутності в XIII—XV ст. Основним джерелом їхнього розквіту була посередницька торгівля в Середземному морі, що давала величезні прибутки. Генуя контролювала Західне Середземномор'я і Чорне море, Венеція — Східне Середземномор'я. Суперництво за контроль над важливими морськими шляхами призводив до збройних протистоянь.

Система управління в республіках, особливо у Венеції, була складною. Вона забезпечувала панування вузькому колу знаті. Венеціанську республіку очолював дож, який обирався довічно. Однак його влада була обмежена Великою радою — вищим законодавчим і контролюючим органом держави. Від кінця XIII ст. влада у Венеції зосередилася у вузькому колі найбагатших родин. Для контролю за дожами і представниками знаті було створено спеціальні судові органи, що карали за спроби змінити державний устрій.

Для панування на торговельних шляхах Венеції доводилося вести активну зовнішню політику, яка потребувала значних фінансових, воєнних і дипломатичних ресурсів. Для швидкого реагування на зміни у Європі, які могли вплинути на становище республіки, венеціанці першими почали розсилати спеціальних послів до дворів європейських монархів. Їхнім головним завданням було повідомлення про події, що відбуваються в тих державах, де вони перебувають.

2 Папська область. Володіння римських пап у Центральній Італії — Папська область — поділило Італію на дві частини й стало чинником, який унеможлилював об'єднання Італії аж до середини XIX ст. У своїх володіннях, крім церковної влади, папи здійснювали таку саму владу, як і будь-який правитель Європи. Папам, як і королям, не давали спокою великі феодали, які до того ж зазіхали й на Святий престол. До середини XIII ст. Папська область страждала від майже безперервної ворожнечі між папами й імператорами.

У XIII ст. папи домоглися розширення своїх володінь за рахунок сусідніх земель, проте влада на місцях належала великим феодалам.

У XIV ст. папи потрапили в залежність від французьких королів і були «ув'язнені» в Авіньйоні. «Авіньйонський полон» мав негативні наслідки для розвитку їхньої держави. Вона розпалася на безліч феодалних володінь, а в Римі почали правити аристократи. Спроба проголосити в Римі комуну в середині XIV ст. виявилася невдахою через слабкість торговельно-промислових верств міста. Заклик керівника руху за комуну Кола ді Р'єнцо до всіх італійських міст об'єднатися навколо стародавньої столиці теж не був підтриманий.

Після придушення комун і наведення порядку в 1357 р. за ініціативою кардинала Альборноза на зборах вищого духовенства і знаті було прийнято конституцію, згідно з якою в Папській області встановлювалася централізована система управління, а знать, вище духовенство, представники комун у провінціях здобули право видавати закони і розподіляти податки. Проте схизма завдала нового удару по стабільності. Ситуація покращилася за часів папи Мартіна V (1417—1431), який відновив у Римі комуну.

Папська область залишалася слабкорозвиненою економічно і з найтяжчою системою експлуатації селян і міських жителів. Важким тягарем для населення стало свавілля папських чиновників, податки на утримання папської курії, широке будівництво, що розгорнулося в Римі в XV ст. Руйнівною для розвитку Папської області була політика непотизму, коли правлячий папа висував на важливі посади своїх родичів, витісняючи представників свого попередника.

3 Південна Італія і Сицилія. Інакше склалася доля Півдня Італії та Сицилії, хоча за своїм розвитком вони не поступалися Півночі. Південноіталійські міста були одними з центрів середземноморської торгівлі. Тут найдовше протрималася влада Візантії. Пев-

Папська область — територія держави Папи Римського в Середній Італії, що проіснувала до другої половини XIX ст.

ний час там панували араби. У XI ст. ці області були загарбані норманами. Один із норманських правителів Рожер II у 1130 р. об'єднав Південь Італії і Сицилію в єдине могутнє **Сицилійське королівство**, столицею якого стало місто **Палермо**. Формально вважалося, що сицилійські королі є прямими васалами римських пап, проте вони проводили самостійну політику. У Сицилійському королівстві мирно жили різні народи — італійці, греки, араби, нормани. Панувала й віротерпимість. У 1189—1268 рр. сицилійською короною володіли німецькі імператори з династії Штауфенів. За часів правління Фрідріха II (1212—1250) королівство досягло найбільшої централізації і розквіту.

Фрідріх II був дивовижною людиною для свого часу і незвичним правителем для своїх підданих. Він не любив Німеччини через її бунтівних герцогів і майже все життя провів у Сицилійському королівстві. Уся Італія дивувалася з того, як жив імператор та його двір. При дворі імператора в Палермо було зібрано арабських, візантійських і єврейських учених. Сам Фрідріх II писав наукові трактати латиною, вірші — італійською, а розмовляв грецькою та арабською мовами.

Фрідріх II був талановитим правителем, про що свідчать перетворення в Сицилії. За допомогою найманих загонів мусульман він придушив повстання знаті й оприлюднив у 1231 р. конституцію (основний закон) Сицилійського королівства. Цей документ значно обмежував права феодалів та їхній вплив на державні справи. Уся влада зосереджувалася в руках імператора і його намісників. Королівство було поділено на дев'ять провінцій, де діяли збори представників трьох станів — міщан, баронів і вищого духовенства. Станові збори мали право вирішувати питання обкладення податками різних верств населення. Існував і один, спільний для всіх провінцій, королівський суд на чолі з головним королівським суддею. Усе населення мало сплачувати до королівської скарбниці податок за користування землею. За порядком стежила добре організована поліція. Існували також постійна наймана армія і морський флот, що підпорядковувалися безпосередньо королю.

Фрідріх II приділяв увагу і розвитку освіти. За його наказом в 1224 р. в Неаполі був відкритий університет — перший університет, заснований світською владою. Особи, які бажали отримати державну посаду або вести діяльність, що вимагала спеціальних знань (наприклад медицина), повинні були скласти державний іспит.

■ Триумфальний марш Генріха VI в Палермо

■ Королівський палац Фікуцца

Здійснені Фрідріхом II перетворення зробили Сицилійське королівство першою у Європі централізованою державою — країною, яка підпорядкована єдиній центральній владі (у цьому випадку — королівській). Проте постійні війни Фрідріха II розорили королівство, і в другій половині XIII ст. колись могутнє централізоване Сицилійське королівство почало занепадати. Держава розпалася на окремі феодалні володіння.

4 Арабська Іспанія. У VII—VIII ст. увесь Піренейський півострів, окрім його північної гірської частини, був завойований арабами. Європейці називали їх маврами, за назвою місцевості Мавританія в Північній Африці, звідки ті прийшли до Іспанії. На початку X ст. володарі Іспанії відділилися від Арабського халіфату і заснували окрему державу — **Кордовський халіфат**. Мусульманська Іспанія перетворилася на найрозвиненішу частину тогочасної Європи. Звідси в Європу проникали досягнення арабської культури й науки.

За арабського панування Іспанія досягла небаченого розквіту. У країні, що завжди потерпала від посухи, араби запровадили систему штучного зрошування і вирощували рис, цукрову тростину, апельсини, лимони та інші нові культури. Відновилося видобування срібла, переживали піднесення ремесла. Купці везли з мусульманської Іспанії до інших країн шовкові та вовняні тканини, вироби з металу, шкіри, скла. Іспанські араби налагодили торгівлю з країнами Сходу, Візантією, Францією та Італією. Завдяки розвитку господарства значно зросла кількість населення. **Кордова** — столиця халіфату — в XI ст. була найбільшим містом Європи.

Халіфи влаштували тут найбільшу бібліотеку, що містила декілька сотень тисяч книг, і вищу школу, де навчалися тисячі студентів. До Кордови навіть приїжджали навчатися християни з інших країн Європи.

До нашого часу збереглися пам'ятки архітектури, побудовані арабами в Іспанії: Кордовська мечеть, палац Альгамбра в Гранаді, палац Алькасар у Севільї та ін. Однак поряд із великими досягненнями у халіфаті поєднувалися національне гноблення та ісламізація (навертання до мусульманської віри) християнського населення.

5 Реконкіста. Створення Іспанського королівства. Боротьба за звільнення Іспанії від маврів розпочалася майже одразу після її поневолення. Центром цієї боротьби стало невелике королівство Асту-

рія, що утворилося в горах на півночі Піренейського півострова. Згодом королівство отримало назву Леон, а ще пізніше — Кастилія (країна замків). Звільнення зайнятих арабами земель дістало назву Реконкіста (від

Реконкіста — відвоювання народами Піренейського півострова територій, захоплених арабами.

ісп. *reconquista* — відвоювання) і тривало аж до кінця XV ст.

Успіхи Реконкісти припали на XI—XIII ст., коли хрестоносці «звільняли» Палестину, а німецькі рицарі наступали на сході Європи. У визволенні Піренейського півострова від арабів брали участь не лише іспанці й португальці, а й рицарі з інших європейських країн. За рицарями, як і на сході Європи, йшли селяни, осідаючи на землях, завойованих мечами. Вони отримували особисту незалежність, а жителі визволених міст — самоврядування. Рицарі привласнювали величезні маєтки й палади, які раніше належали мусульманам.

На визволеній від арабів території на початку XII ст. утворилися чотири християнські держави — королівства Кастилія, Арагон, Наварра і Португалія. Часом найбільш напруженої боротьби стало XII

ст. Саме тоді Реконкіста перетворилася на священну війну християн проти мусульман. Для боротьби проти арабів, як і на Сході, були засновані ду-

Інквізиція — церковний суд.

ховно-рицарські ордени — Сант-Яго, Алькантара, Калатрава. Рицарські війська успішно наступали, примушуючи арабів відступати на південь півострова. Вирішальна битва відбулася в 1212 р. біля Лас-Навас-де-Толоса. У 40-х рр. XIII ст. під владою арабів залишилися лише невелика територія Гранадського емірату.

На початку XIV ст. Реконкіста більш ніж на сто років припинилася. Держави, що утворилися завдяки Реконкісті, переймалися залагодженням внутрішніх проблем. У цих країнах існувала станова монархія. Спочатку в Кастилії королі скликали на раду лише світську та церковну знать. Згодом на її засідання почали запрошувати

представників городян і навіть селянських общин. Так виникли збори представників станів — кортеси (від слова «корт» — королівський двір). Кортеси в Кастилії, як і Генеральні штати у Франції, ділилися на три палати. На зборах кортесів затверджували нові податки та закони. Кортеси, що діяли в Кастилії, були першим в Європі парламентом, у роботі якого брали участь селяни.

У 1474 р. наступник арагонського престолу Фердинанд узяв шлюб із королевою Кастилії Ізабеллою. 1479 рік, коли на престол Арагону вступив Фердинанд, вважається датою об'єднання двох королівств у єдину Іспанію. Проте процес реального об'єднання Кастилії та Арагону розтягнувся надовго. Обидві частини держави суттєво різнилися. Фердинанд та Ізабелла активно взялися за формування єдиної держави із сильною центральною владою. Різні за характером — розумна, м'яка, доброзичлива Ізабелла і брехливий, хитрий, підступний Фердинанд — були єдині у своєму релігійному фанатизмі та прагненні до абсолютної влади. Усе, що цьому заважало, підлягало знищенню: іновірці, місцеві вольності, комунальні права, привілеї дворян тощо. Монархи активно підтримували священну інквізицію. Після зміцнення влади і наповнення скарбниці Фердинанд та Ізабелла взялися за вирішення останнього завдання Реконкісти — завоювання Гранади — володіння мусульман на далекому півдні Піренейського півострова.

Після нетривалої війни 2 січня 1492 р. над сторожовою вежею двору гранадських емірів було піднято іспанський прапор. Умови капітуляції емірату були для арабського населення вигідними, адже вони зберігали свою землю та віру. Проте від моменту завоювання всі обіцянки почали порушуватися. Фердинанд та Ізабелла були католиками, почалося насильницьке хрещення. На землях Гранадирозпочалося релігійне пере-

■ Колони кордовської мечеті

■ Палац Альгамба. Вхід до Зали Послів

■ Маври просять дозволу у короля Арагонського

слідкування маврів і євреїв, задля цього було створено інквізицію. У 1502 р. вони видали указ, згідно з яким кожен мавр чи єврей мав або хреститися, або залишити Іспанію. Цей указ започаткував масовий виїзд з Іспанії маврів та євреїв, що призвело до занепаду торгівлі, ремесел, сільського господарства, до знелюднення великих територій.

Ціною об'єднання Іспанії стали жертви інквізиції, сотні тисяч вигнанців та економічний занепад багатьох районів. Ці негативні наслідки на той час не були такими відчутними, вони проявилися дещо пізніше, оскільки саме в цей час Колумб відкрив Америку, із якої до Іспанії ринуло стільки золота і срібла, що занепад економіки нікого не схвилював.

756—929 рр.

Кордовський халіфат

1001 р.

Об'єднання Грузії

1130 р.

Утворення Сицилійського королівства

1492 р.

Завершення Реконкісти в Іспанії

Запитання і завдання

1. Назвіть найбільші італійські міста-республіки. 2. Хто такі гвельфи та гібеліни? 3. За якого правителя Сицилійське королівство досягло найбільшої могутності? 4. Що таке Реконкіста? 5. Які держави виникли на Піренейському півострові в результаті Реконкісти? 6. Як і коли було створено Іспанське королівство?

- ✦ 7. Що було опорою могутності Флорентійської, Генуезької та Венеціанської республік? 8. Чим було зумовлено суперництво Генуї та Венеції? Визначте основні етапи боротьби. 9. Яку роль відігравала Папська область у житті Італії та Європи? 10. Як склалася доля Півдня Італії? Які чинники на неї впливали? 11. Охарактеризуйте реформи Фрідріха II в Сицилійському королівстві.
- ✦ 12. Підготуйте розповідь про Флорентійську республіку та її правителів від імені одного з її жителів. 13. Визначте основні риси розвитку арабської Іспанії. 14. З'ясуйте позитивні і негативні сторони Реконкісти.
- ★ 15. Чому на території Італії існували республіки, коли в усій Європі влада монарха була незаперечною?

РОЗДІЛ IV. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 17. Християнська церква у XII—XV ст.

- ✓ **Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь:** що таке ересі і як із ними боролася церква; як і чому виникли жебручі ордени; чому колись могутня влада римських пап від XIV ст. занепадає

1 **Єретики і боротьба з ними. Інквізиція.**

У перші століття існування християнської церкви, окрім офіційно прийнятих на церковних соборах поглядів на природу Христа і Божественної Трійці, у суспільстві були поширені й інші. Такі погляди називалися єретичними, а осіб, що їх висловлювали, засуджували і проклинали як єретиків. Навіть після усталення християнського вчення випадки ересі були в середньовічній Європі звичним явищем.

Чому ж виникали ересі? Однією з головних турбот людей Середньовіччя була турбота про спасіння душі. Проте люди бачили, що церква, проповідуючи покірність і відмову від земних благ, накопичила значні багатства й отримала величезну політичну владу. У середовищі ремісників, купців, рицарів, простих священиків і монахів, інколи навіть знаті, час від часу з'являлися люди, які замислювалися над протиріччями між євангельським ученням і тим, що вони спостерігали в житті. Вони доходили висновку, що церква навчає неправильно. Тільки повна відмова від багатств і влади може врятувати душу людини. Отже, єретиками ставали люди, які сумнівалися, що офіційне вчення церкви спроможне врятувати їхню душу, а також ті, хто прагнув більш справедливо-

■ Картина Педро Беругете ілюструє легенду про Святого Домініка і альбігойців, уякій твори Домініка і катарів почергово кидали у вогнище. Вогонь пощадив тільки тексти Домініка

го соціального устрою. Таким чином, ересі набували як релігійного, так і соціально-релігійного спрямування.

Основними центрами еретичних рухів ставали міста. Тут люди обмінювалися знаннями та своїми ідеями. Саме в містах жила більшість грамотних людей, що могли читати й тлумачити Святе Письмо.

Однією з найбільш відомих і поширених ересей було вчення катарів («чистих»), яких ще називали альбігойцями (за назвою міста Альбі — центру розповсюдження ересі). Це вчення поширилося у XII—XIII ст. на півдні Франції. Катарі навчали, що земля й порядки на ній не є божим творінням, а породжені дияволом; людина лише тоді зможе врятувати свою душу, коли порве зв'язки із земним світом. Катарі вели суворий спосіб життя і заради своєї віри готові були на все, навіть прийняти мученицьку смерть.

Альбігойська ересь (з анонімного джерела початку XIII ст.)

Група еретиків, що живуть у наших краях, вірять і мають сміливість стверджувати, що існують два божества: перше — добрий Бог і друге — дивне божество... Вони заявляють, що світ і все, що в ньому відчутне на дотик, створено злим богом. Вони відкидають хрещення дітей, тому що в них немає віри, і, цитуючи Євангеліє, кажуть, що той, у кого немає віри, буде засуджений. Вони не вірять у воскресіння плоті... Вони називають обряди католицької церкви порожніми і безглуздими, тому що, говорять вони, ці вчення від людей і не мають опори...

- ? 1. Які основні положення вчення альбігойців? 2. Яким є ставлення автора документа до альбігойців?

Приблизно тоді ж виникла інша ересь — **вальденсів**. Легендарний засновник учення **П'єр Вальдо** — багатий купець, зворушений сторінками Біблії, де йшлося про «святую бідність», — роздав своє майно бідним і зі своїми учнями став проповідувати Євангеліє.

Катарі та вальденси заперечували необхідність існування церковної ієрархії та закликали до створення релігійних громад, що існували за часів Христа і його учнів-апостолів. Заклик до створення «бідної церкви» був близький тим, хто прагнув «дешевої» церкви і незалежності від пап.

Переслідування вальденсів і катарів не могло зупинити поширення ересі Європою. Тоді Папа Інокентій III закликав усіх християн до хрестового походу проти земель, «заражених ерессю». Хрестові по-

Ересь — релігійне вчення, що не визнавалося християнською церквою.

Еретик — поширювач ересі.

ходи проти єретиків на півдні Франції дістали назву **Альбігойських війн** (1209—1229 рр.).

Християнське воїнство вогнем і мечем пройшло багатими провінціями півдня. Альбігойці чинили відчайдушний опір, але зрештою були винищені.

Ця перемога над єрессю сприяла об'єднанню Франції, але водночас призвела до розорення і знищення багатьох міст і цілих районів, убивства тисяч жителів.

Папи розуміли, що переможені єресі можуть легко відновитися. Для боротьби з ними було вжито дієвих заходів. Усім мирянам було заборонено мати, читати й тлумачити Біблію. Це могли робити тільки люди, що здобули церковну освіту. Отже, книга християнства стала ще більш недоступною для більшості християн.

У єпископствах створювалися спеціальні постійні комісії, які повинні були розслідувати будь-які прояви єресі, допитувати й засуджувати єретиків. За цими комісіями згодом закріпилася назва інквізиційних трибуналів (від латин. *inquisitio* — розслідування). Інквізиторами дозволялося застосовувати тортури, щоб домогтися від єретиків визнання в найстрашніших гріхах, після чого їх привселюдно спалювали на вогнищі.

Проте від багатьох єретиків неможливо було домогтися покаяння навіть під тортурами. Релігійні переконання як католиків, так і єретиків вирізнялися фанатизмом: люди були глибоко переконані, що тільки їхня віра є правильною, тому єретики погоджувалися йти у вогонь, а інквізитори були впевнені в правоті вироку. Попри всі зусилля церкви, викоринити єресі вона не змогла.

2 Жебрущі ордену ченців. Не всі люди, що замислювалися над спасінням душі, були єретиками. Духовні пошуки освічених

■ Захоплення замку Авіньйон королем Людовіком VIII

■ Святий Домінік, що керує аутодафе. Художник Педро Беругете

людей Середньовіччя вели їх шляхом власного усвідомлення вчення Ісуса. Частина людей, невдоволених існуючими в церкві порядками, намагалася діяти на межі між ересю та офіційною церквою.

Найвідомішим діячем, що виступав за оновлення християнства, був Франциск Ассизький (1182—1226). Завдяки його діяльності проповідь набула особливого значення, а він став одним із засновників нових організацій християн — жебрущих орденів.

Франциск народився в сім'ї купця з італійського міста Ассізі. Молоді роки він провів у бенкетах і всіляких розвагах, але знайомство з Євангелієм змінило життя Франциска. Вирішивши в усьому наслідувати Христа, він відмовився від майна, залишив дім і, живучи як жебрак, усі сили віддавав молитвам, посту й проповідям Слова Божого. Не маючи церковної освіти, він звертався до слухачів зрозумілою їм простою мовою.

Із часом у Франциска знайшлися послідовники, із яких згодом і утворився чернечий **орден францисканців**.

Вони створили новий вид чернецтва. Францисканці жили в євангельській бідності, не усамітнювалися в тиші за стінами монастирів, а йшли до народу й несли Слово Боже. Ченці-жебраки швидко здобули авторитет серед простого народу.

Поява нового ордену поставила перед папою проблему: визнати його чи оголосити ченців еретиками. Папа Інокентій III збагнув, що новий орден може стати опорою папства й посилить авторитет католицизму.

Одночасно з францисканцями виник **Орден святого Домініка**. Домінік (1170—1221) своїми проповідями намагався боротися проти ідей еретиків-альбігойців. У нього виникла думка створити братство ченців, які б боролися проти еретичних учень. На відміну від францисканців, домініканці велику увагу приділяли вивченню Святого Письма. Ченці-домініканці славилися своєю вченістю, часто обіймали кафедри в кращих університетах. Найвидатніші богослови середньовіччя Альберт Великий і Фома Аквінський були домініканцями.

Найбільш підготовлені для диспутів з еретиками, домініканці відігравали головну роль у трибуналах, проводячи допит і вчиняючи суд над еретиками. Домініканці називали себе «псами господніми» (латин. *Domini canes*). Вони повинні були освічувати світ, проповідувати істину і, наче пси, охороняти церкву від еретичних учень. На емблемі ордену було зображення пса, який несе в щелепах палаючий смолоскип.

3

Церковна криза. Занепад папства. Ідея об'єднання християнсько-

го світу під духовною й світською владою пап не відповідала реаліям часу, оскільки в житті Європи почали відігравати роль інші чинники, зокрема державні та національні інтереси. Ідею універсальної держави, що об'єднувала всіх християн, заступила ідея національної держави, що об'єднувала людей тільки за певною ознакою: на той час це було підданство якомусь королю. Із цим не погоджувалися римські папи, намагаючись за будь яку ціну повернути втрачений вплив у суспільстві. Конфлікт виник між папою Боніфацієм VIII і французьким королем Філіппом IV, який кошти, зібрані як церковна десятина, залишив у державі. У свою чергу папа готувався відлучити Філіппа IV від церкви. Однак король Франції направив до Риму військо начолі зі своїм радником Гійомом Ногарою, який мав заарештувати папу, щоб той постав перед французьким судом. Між Боніфацієм VIII і радником короля відбулася суперечка, під час якої той ударив папу по щоці залізною рукавицею. Не витримавши образи, папа Боніфація VIII через декілька тижнів помер. Новим папою став Климент V. Папську резиденцію було перенесено до міста Авіньйон, яке перебувало під впливом Філіппа IV. Розпочався майже 70-річний «авіньйонський полон» пап (1309—1377) і поступовий занепад папства.

За відсутності пап занепадав і Рим. У місті точилася боротьба за владу. Згодом папа Григорій XI повернув папський престол до Риму. Однак несподівано помер. Його наступником став Урбан VI. Проте останній настільки зловживав владою, що його скинули кардинали. Новим папою був обраний Климент VII. Проте Урбан VI відмовився підкоритися, через що на папському престолі опинилося два папи: один був у Римі, інший — в Авіньйоні. Обидва папи відлучили один одного від церкви. Почалися непорозуміння й на інших рівнях: на одну церковну посаду претендувало по два священники. Ніхто не знав, який же папа справжній і, відповідно, хто мав претендувати на посади єпископа та ін. Розкол католицької церкви дістав назву «Велика схизма» (1378—1417).

Щоб вгамувати пристрасті, більшість людей почала схилитися до думки, що проблему церкви потрібно вирішувати всім — священнослужителям і мирянам, тобто скликати собор. Перша спроба розв'язати проблему на соборі в Пізі закінчилася новим розколом: обох пап оголосили еретиками та обрали нового. Проте ті не визнали рішення собору, тому в Римі було вже три папи. У 1414 р. в місті Констанці було скликано новий собор, який нарешті розв'язав цю складну проблему. Загальноновизнаним папою став Мартін V.

■ Франциск Ассизський відмовляється від власності. Джотто (фреска у церкві Снан-Франческо в Ассізї)

■ Повернення Папи Григорія XI до Риму. Фреска Дж. Вазарі

Розбрат у церкві знову викликав сумніви щодо правильності шляху, яким ішло суспільство до Бога. Рухи єретиків почали повторюватися. Найбільший рух за оповлення церкви вибухнув у Чехії. Його очолив Ян Гус, а сам рух дістав назву **гуситського**. Хоча цей рух і був придушений, він став попередженням для католицької церкви, що головна причина невдоволення народу державою не усунута, що на неї ще чекають складні часи.

1202—1229 pp.
1378—1417

Альбігойські війни
«Велика схизма»

Запитання і завдання

1. Якими були причини виникнення єресей і єретиків? 2. Назвіть основні рухи єретиків Середньовіччя. 3. Які жебрущі ордени виникли в Західній Європі? 4. Що таке інквізиція? Із якою метою вона була створена? 5. Що таке Велика схизма? Якими були її причини та наслідки?

- ✦ 6. Дайте характеристику поглядів катарів і вальденсів. Чим їхні погляди відрізнялися від учення католицької церкви? 7. Якими були причини й наслідки Альбігойських війн? 8. Якою була мета виникнення жебрущих орденів ченців? 9. Як вплинув «Авіньйонський полон» на католицьку церкву?
- ✦ 10. Складіть план розповіді «Рух єретиків у Середні віки».
- ★ 11. Чому в Середні віки католицька церква могла приборкувати єретичні рухи?

§ 18—19. Середньовічна культура Західної Європи

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: які риси мала культура Середньовіччя; де і як здобувалися знання в Середні віки; що таке романський і готичний стилі; що таке Відродження (Ренесанс).

Культура на початку Середньовіччя. Перші століття Середньовіччя називали «темними віками», і навряд чи про них можна говорити як про сприятливі для розвитку культури. Проте саме в цей період відбувалося народження нової європейської середньовічної культури, яка брала свій початок з античної спадщини, культури варварів і християнства. Перші результати такої взаємодії стали відчутними в період «Каролінзького відродження». Це був перший в історії середньовічної Європи прояв глибокого й свідомого інтересу до античної культури й освіти. У той самий час Карл Великий, не забуваючи і про своє германське походження, наказав збирати германські старожитності й цікавився стародавніми франкськими піснями.

Карл мав добру, як на той час, освіту: знав грецьку й латинську мови, любив читати книжки. Він запрошував до себе й залучав до управління державою вчених з усієї Європи. При дворі імператора існував гурток, який назвали «Академія» — на кшталт філософської школи грецького філософа Платона. Тут читали, за присутності Карла, твори античних філософів і церковних богословів, складали вірші, вільно обмішувалися думками з різних тем, сперечалися. Із допомогою членів «Академії» Карл заснував при центрах єпископств школи, де готували освічених людей для управління державою. На місці цих шкіл згодом виникли середньовічні університети. Школа, де готували людей для управління державою, існувала й при дворі імператора.

Карл Великий цікавився історією. За його наказом збирали й переписували давні римські та грецькі рукописи. Він доручив щорічно записувати всі події, які відбувалися в державі. Ці записи дістали назву «аннали» (від латин. *annus* — рік).

Культурне піднесення мало свій вияв і в досить широкому будівництві. Було збудовано понад 300 палаців, соборів, церков і монастирів.

У своїй резиденції в Аахені Карл збудував величний палацовий комплекс. У центрі розташовувався великий зал для прийомів, імператорські покої. Бічне крило комплексу, де розміщувалися школа,

■ Ахенський собор. Листівка 1900 р.

■ Лекція в університеті Болоньї. Ілюстрація з рукопису

бібліотека, архів, з'єднувало зал із каплицею — палацовою церквою, яка збереглася до теперішнього часу.

«Каролінзьке відродження» виявилось нетривалим. У цей період не було створено якихось відомих шедеврів, але завдяки йому було збережено багато зразків з античної спадщини й закладені основи для розквіту середньовічної європейської культури. У наступні два століття (IX—X ст.) у культурі знову спостерігався занепад.

2

Схоластика. Фома Аквінський. Зростанню цікавості до знань у Західній Європі сприяло те, що за посередництва арабів європейські інтелектуали ближче познайомилися з творами великих мислителів античності. Найбільший вплив на західноєвропейську науку справили праці Арістотеля, на основі яких середньовічні вчені виробили метод логічного мислення й пізнання. Цей метод пізнання світу й Бога дістав назву схоластика, що походить від слова «школа».

Відомим філософом-схоластом цього періоду був французький богослов П'єр Абеляр (1079—1142). За життя він здобув популярність як блискучий полеміст. Здобувши добру освіту, він заснував у Парижі власну школу. Його лекції приїздили слухати учні з усієї Європи. Єдиним джерелом істини є Святе письмо. Проте на своїх лекціях та в книгах Абеляр стверджував, що розібратися в питаннях віри можна тільки за допомогою розуму. «Треба розуміти, щоб вірити» — стверджував він. Однак це заперечувало сліпу віру, на якій наполягала церква. Священнослужителі вважали, що віра має йти від серця, а не від розуму. Погляди Абеляра викликали осуд із

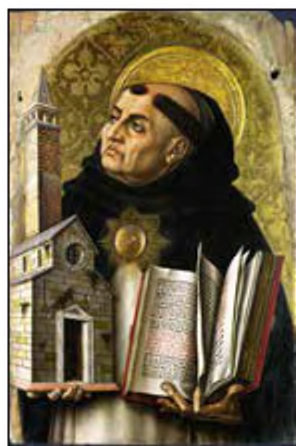
боку церкви. Вони спалити всі його книги, а самого Абеляра змусили зректися поглядів і стати ченцем. Основним його працями були «Діалектика», «Введення в теологію», «Пізнай самого себе» та інші.

Вершиною середньовічної схоластики стала діяльність **Фоми Аквінського (1225—1274)**. Фома Аквінський народився в знатній італійській родині. Виховувався в знаменитому монастирі Святого Бенедикта Монте-Касіно, навчався в Неаполітанському університеті. Сім'я підтримувала його прагнення стати ченцем, але до того часу, поки не дізналася, що він хоче пов'язати свою долю з жебрущим орденом Святого Домініка. Незважаючи на заборону, Фома втік із дому і вступив до домініканського ордену. Будучи монахом, він навчався в Парижі та Кельні. Студенти недолюбили високого, гладкого, розважливого, тихого, доброго та покірливого Фому. Проте його вчитель Альберт Великий зумів розгледіти у Фомі великий талант.

Головна праця Фомі Аквінського «Сума богослов'я» об'єднала всі тодішні уявлення про Бога й людину. Кожен розділ твору містить обговорення якої-небудь філософської думки, її спростування й викладення того висновку, який автор вважає правильним. Згодом учення, розроблене Фомою Аквінським, стало для католицької церкви офіційним, оскільки містило декілька «доказів» існування Бога.

Крім схоластики, у Середні віки існував інший напрям, який філософи називають *містицизмом*. Містики вважали, що основи віри пізнаються молитвами та благочестивими роздумами. Тобто містики проголошували перевагу чуття над розумом. Вони вважали, що тільки в думках, відірваних від дійсності, людина може спілкуватися з Богом. Із цього робився висновок, що людині потрібно вести добродійне життя й боротися проти гріха.

■ Фома Аквінський

■ Преображення. Художник Л. Каррачі

3 Школи та університети. Освічених людей у Середні віки було відносно небагато. У Ранньому Середньовіччі, як ви вже знаєте, вони жили здебільшого в монастирях. Піднесення Європи, що почалося в X ст., викликало потяг до знань і потребу в освічених людях. Освіта почала виходити за межі монастирів.

У середньовічній Європі можна вирізнити три рівні шкіл. Нижчі школи існували при церквах, монастирях, даючи елементарні знання тим, хто бажав присвятити себе служінню Богу. Тут вивчали латину, якою велося богослужіння, молитви й сам порядок богослужіння. Середні школи найчастіше утворювалися біля резиденцій єпископів. У них вивчали сім «вільних наук» — граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію. Остання містила географію, астрологію й музику. Перші три науки складали «тривіум», наступні чотири — «квадривіум».

Починаючи від XI ст. у Європі зароджуються вищі школи, які згодом називали університетами. Така назва походила від того, що перші університети були громадами, які об'єднували вчителів й учнів (учні ще називали університет «альма матер» — ласкава матір). Ці об'єднання мали чіткі правила поведінки, структуру й претендували на незалежність від влади міста, у якому вони розташовувалися.

Перші такі об'єднання виникли в італійських містах Салерно й Болоньї, де вивчали медицину та римське право. Упродовж XII—XIII ст. кількість університетів поступово зростала. Найвідомішими були Паризький (Сорбонна), Оксфордський і Кембриджський (в Англії), Саламанцький (в Іспанії) тощо. У 1500 р. у Європі налічувалося 65 університетів. Викладання в університетах велося латиною, що давало студентам змогу почати навчання в одному університеті, а закінчувати в іншому. Чіткого терміну навчання не було, і тому деякі студенти вчилися досить довго. Студентів, які подорожували від одного університету до іншого, називали вагантами (бурлаками). Основними формами навчання були лекції та диспути між професорами.

4 Зародження дослідницьких знань, алхімія. У давнину люди замишлювалися над пізнанням навколишнього світу.

Одним із перших цікавість до природничих наук виявив професор Оксфордського університету, монах-францисканець Роджер Бекон (1214—1244). Він доводив, що знання можна отримати не в богословських суперечках, а тільки вивчаючи природу за допомогою дослідів. Бекон зробив чимало відкриттів. Особливого значення він надавав математиці, фізиці, хімії, намагався створити мікроскоп і телескоп, пояснив походження веселки. Сучасники вважали Беко-

■ Алхімік Сендзивой. Художник Я. Матейко

■ Марко Поло прибуває до Бухари

на чарівником: розповідали, що він нібито створив мідну голову, яка вміла говорити. Вчений був переконаний, що можна побудувати самохідні судна й візки, зробити апарати, які літали б у повітрі та пересувалися морським дном.

Слава про його досягнення поширювалася всією Європою. Заздрісники звинуватили дослідника у зв'язках із дияволом. Монаха кинули до в'язниці, де він провів 14 років і вийшов на волю лише перед смертю. Проте жага пізнання охоплювала більш широкі верстви суспільства. У Сицилійському королівстві, де тісно сплелися західно-європейська та арабська культури, було перекладено численні природничі твори грецьких та арабських авторів. У славнозвісній медичній школі в Салерно вивчалися лікувальні якості рослин, розроблялися практичні рекомендації з протидії отрутам, корисні поради щодо підтримання здоров'я тощо.

Важливі практичні знання накопичували алхіміки та астрологи. Перші переймалися пошуками «філософського каменя», за допомогою якого звичайні метали можна перетворювати на золото. Ці зусилля виявилися марними, але алхіміки також вивчили властивості різних речовин, створили чимало дослідних приладів тощо. Астрологи, які віщували долі людей за розташуванням зірок, зробили багато відкриттів в астрономії.

Збагатилися й географічні знання європейців. Венеціанський купець Марко Поло здійснив подорож до Китаю та Центральної Азії. Свої враження він описав у «Книзі», яка впродовж усього Середньо-

Алхімія — середньовічна наука, метою якої був пошук «філософського каменя» для перетворення різних металів на золото і срібло.

■ Мерлін і Німуй.
Художник Е. Берн-Джонс

■ Поєдинок Беовульфа з драконом.
Ілюстрація до видання 1908 р.

віччя залишалася найулюбленішим читивом європейців.

У XIV—XV ст. побачили світ чимало описів різних земель. Враження від подорожей розширювали знання про світ і сприяли вдосконаленню географічних карт. Цим закладалися передумови для майбутніх Великих географічних відкриттів.

5 Героїчний епос. Героїчний епос — розповіді про героїв — вождів і королів Раннього Середньовіччя, про відомі битви, казкових героїв. Раніше ці перекази поширювалися з уст в уста, а з X ст. їх стали записувати. Найвідомішими героями були рицарі Зигфрід, Роланд, Сід, король Артур, відважний Беовульф.

Про благородного Зигфріда, прекрасну Кримхільду, про германців та їхню боротьбу з гунами розповідає «Пісня про Нібелунгів».

Одним із найулюбленіших героїв Середньовіччя був король Артур — хоробрий борець проти англосаксонських завоювників Британії. Його образ змальований у десятках романів. Рицарі «круглого столу», чарівний меч Екскалібур, дружина Джинерва, чарівник Мерлін стали невід'ємними частинами образу.

Скандинавський герой конунг Беовульф усе життя боровся зі страшними чудовиськами. Він і загинув, убивши останнього дракона.

Найбільш відомими поемами Середньовіччя стали французька «Пісня про Роланда» та іспанська «Пісня про мого Сіда».

«Пісня про Роланда» розповідає про часи Карла Великого та боротьбу з арабами. Відважний воїн Роланд, прикриваючи відступ, ціною власного життя врятував життя сеньйору. Благородний Роланд став взірцем вірності й честі для багатьох поколінь середньовічних рицарів.

У «Пісні про мого Сіда» розповідається про військові події в Іспанії, де відважний рицар Сід убиває двох мусульманських правителів і велику кількість їхніх воїнів. Сід уславився своєю сміливістю, великодушністю, любов'ю до батьківщини й відданістю королю.

- Битва шістьох на острові Ліпадуза. Художник Юліус Шнорр фон Карольсфельд

6 Рицарська культура. Рицарство, подібно до інших верств феодального суспільства, створило власну культуру, яка остаточно сформувалася в XIII ст. Це була складна система ритуалів, звичаїв, дворянської ввічливості (куртуазність), різноманітних розваг. Крім того, вона залишила по собі рицарську поезію про кохання, романи, які значною мірою доповнили героїчний епос.

У рицарських романах знайшла відображення одвічна мрія людини про високе й віддане кохання, яке здатне подолати будь-які перепони.

Проте найвідомішим рицарським твором Середньовіччя став роман «Трістан та Ізольда» — розповідь про високе кохання і трагічну смерть його головних героїв Трістана та Ізольди.

У рицарських романах домінували дві основні теми: куртуазне кохання й рицарська вірність. Ці теми є основними й у відомих віршованих романах Кретьєна де Труа, написаних у 1160—1190 рр. Перша тема ширше розкрита в «Ланселоті», друга — у «Персевалі». «Персеваль» започаткував цикл романів про пошуки «Святого Грааля» — чаші, якою користувався Христос на тайній вечері, і в яку Йосип з Аримафеї зібрав кров із рани Ісуса від списа римсько-го воїна.

Важливою складовою рицарської культури була куртуазна (рицарська) поезія, притаманна лише періоду Середніх віків від XI до XIII ст. Свого найбільшого розквіту куртуазна поезія досягла у творчості **трубадурів** — світських поетів, які походили з різних прошарків суспільства. Головною темою їхніх творів було куртуазне кохання. Трубадури з'явилися на півдні Франції, у Провансі, де вперше у Європі сформувалася літературна мова. Поезія трубадурів була обов'язково пісенною. Її виконували під акомпанемент музич-

■ Трубадури. Малюнок XIV ст.

■ Йоган Гутенберг

них інструментів самі трубадури або найняті мандрівні співці-жонглери.

Поряд із поезією трубадурів у німецьких землях розвивалася власна традиція любовної поезії — мінезанг, що в перекладі означає «любовна пісня». Мінезингери, спираючись на народні пісні, поряд з оспівуванням високого кохання, велику увагу приділяють опису природи, особливо весни. Найвидатнішим мінезингером вважається Вальтер фон дер Фогельвейде.

Основою рицарської культури був кодекс рицарської поведінки, заснований на честі. Згідно з цим неписаним зібранням моральних правил, рицар мав бути безмежно відданим Богу, вірно служити своєму сеньйору й прекрасній дамі, піклуватися про жінок, священників й знедолених, незмінно дотримуватися всіх обов'язків і клятв.

7 Міська культура. Міщани, життя яких значно відрізнялося від інших прошарків середньовічного суспільства, теж створили власну культуру. Міська культура мала світський (не пов'язаний із церквою) характер і була тісно переплетена з народною творчістю. Серед населення були популярними віршовані байки, жарти, у яких розповідається про кмітливих жителів міст, що знаходили вихід із будь-якого скрутного становища.

Яскравий вияв міська культура мала в розвитку літератури. Найбільш відомим і улюбленим твором жителів міст був французький «Роман про Лиса», у якому під виглядом тварин були представлені всі прошарки середньовічного суспільства — феодалі, королі, священники, міщани.

Не менш популярним був і «Роман про Троянду», у якому оспівується природа та людський розум, стверджується рівність людей.

Міська література виховувала почуття людяності. Вона відбивала свідомість городян, які цінували свою свободу й незалежність.

Невід'ємною частиною міської культури була творчість мандрівних акторів, музикантів, співаків, танцюристів та акробатів, фокусників, яких називали **жонглерами**. Вони були улюбленицями жителів міст. Мандруючи від міста до міста, жонглери показували свої вистави на площах просто неба.

Книгодрукування. У Середні віки книги були рідкістю. Це пояснювалося тим, що кожна книга становила оригінальний рукописний твір, а грамотних людей було мало. Книги писали на спеціально обробленій телячій чи овечій шкурі — **пергаменті**. Такими книгами можна було користуватися тривалий час, вони були красивими, але дуже дорогими. Не менш дорогою була й обкладинка. Крім того, книги прикрашали малюнками — **книжковими мініатюрами**, тому особливо цінні екземпляри тримали в монастирських бібліотеках під суворим контролем.

Зростання кількості грамотних людей, поширення паперу зумовило збільшення попиту на книги та їх здешевлення. З'явилися майстерні з масового переписування книг. У XIV—XV ст. цікавість до писаного тексту значно зросла, особливо до Слова Божого. Щоб задовольнити зростаючий попит, потрібно було продумати новий спосіб виготовлення книг. На початку XV ст. у Європі з'явилися перші книги, виготовлені за допомогою відбитків текстів, вирізаних на дощечках. Проте такий спосіб був трудомістким і не задовольняв потреб часу, до того ж переписувачі працювали швидше, ніж виготовлявся макет такої друкованої книги.

Близько 1445 р. німецький ремісник **Йоган Гутенберг (1399—1468)** винайшов спосіб книгодрукування. Із металевих кубиків з опуклими дзеркальними відбитками букв — літер — у спеціальних рамках набирався текст сторінки, яку потім друкували за допомогою преси. Цей винахід докорінно змінив систему передачі інформації: усну форму заступило друковане слово.

Архітектура та мистецтво. Упродовж XI—XV ст. мистецтво знало два основні художні стилі — **романський (XI—XII ст.)** і **готичний (XII—XV ст.)**.

Риси цих стилів найбільш яскраво проявилися в архітектурі замків і соборів.

Романський замок — помешкання та оборонна споруда феодала, характеризувався масивністю форм, які надавали йому особливої монументальності, а навколишні фортечні стіни посилювали це враження. Вигляд замку свідчив про могутність його володаря.

Романський собор, якому притаманні ті самі риси, мав втілювати ідею величчя й могутності церкви. В основу романського собору був

покладений план римської громадської (світської) будівлі — базилики.

Прикладом романської будівлі може служити Вормський собор (Німеччина) з масивним кам'яним склепінням, яке трималося на міцних стінах. Невеликі схожі на бійниці вікна, пробиті в товстих стінах, горизонтальний поділ стін напівкруглими арками підкреслюють грандіозність і сувору монументальність споруди.

Романський стиль — стиль середньовічного мистецтва XI—XII, у якому використовувалися елементи римського мистецтва.

Готичний стиль — напрямок у європейському мистецтві XII—XV ст. Для архітектури були характерними арки, великі вікна з різнокольоровими вітражами, легкі стіни, а сама будівля спрямовувалася угору з нескінченною різноманітністю форм.

Похмуру велич архітектури посилює скульптура, яка лише умовно передає риси людини.

Серед будівель готичного стилю, що набув поширення у Західній Європі XII—XV ст., вражають собори в Реймсі та Ам'єні, Лані та Бове, Шартрі та Парижі. Фундаменти цих будівель закладалися на глибину до 10 метрів, а їхні вежі підносилися на висоту 40-поверхового будинку. Ці величні собори вміщували майже всіх жителів тогочасних міст.

Основними ознаками нового стилю були тонкі стіни, висока стрімка аркова стеля, великі вікна, прикрашені кольоровими вітражами.

Вітражі в католицьких храмах відтворювали біблійні сюжети. Справжнім дивом залишаються вітражі собору Шартра, виготовлені у XII—XIII ст.

Ще одним важливим елементом готичного стилю є скульптура, яка наче оспівує, наповнює споруду рухом. У готичному храмі скульптура відігравала роль, з одного боку, архітектурної прикраси, а з іншого, — енциклопедії знань і уявлень про світ середньовічної людини. Поряд зі скульптурами святих, янголів, Ісуса Христа, Діви Марії, демонів з'явилися скульптури звичайних людей. До того ж усі скульптури набули людських рис. Так, у надрах готичного стилю зародилися паростки цікавості до людини й світу, у якому вона живе. Цей інтерес розвивався вже за наступної епохи — Відродження.

10 Ранній гуманізм і Відродження. Наприкінці Середніх віків культура Західної Європи характеризується підвищенням інтересом до античності, який супроводжувався намаганням відродити й на-

слідувати їй. Саме тому нову епоху, що почалася, називали **Відродженням**, або **Ренесансом**. Хоча насправді це було не відродження, а створення нової культури, яка поєднала в собі елементи двох культур — античної та середньовічної.

Від XIV ст. шанувальники античності, спираючись на здобуті знання, вважали, що, у першу чергу, потрібно пізнати людину. Тих, хто вивчав людину, від кінця XV ст. стали називати **гуманістами**. Сьогодні словом «гуманізм» ми називаємо любов до людей і таке розуміння світу, за якого людина є найвищою цінністю.

На противагу християнським чеснотам, гуманісти виробили власні чесноти, найважливішими з яких проголошувалися гідність і доблесть. На порозі великої культури Відродження стояв відомий поет і філософ **Данте Аліґ'єрі** (1265—1321). Він рано почав писати вірші. Усі вони були присвячені одній дівчині — Беатріче. Найвідомішим твором Данте є «Божественна комедія».

Для свого твору Данте обрав форму видіння: у темному лісі він раптово зустрічає видатного римського поета Вергілія, із яким вирушає в подорож до потойбічного світу. Із ним він проходить дев'ять кругів Пекла, а потім з іншими героями Чистилища і Рай. Поема розповідає про Італію, Флоренцію, пап, імператорів, монахів і святих, античних полководців і мудреців. Її головний герой — сам Данте і його сучасники. Одних він суворо критикує, іншими захоплюється. Усі, кого Данте зустрічає в потойбічному світі, продовжують переживати пристрасті земного життя: гнів, гордість, презирство. Саме це напруження пристрастей, якими насичений світ, стало новим для літературних творів.

Якщо Данте був попередником Відродження, то першою людиною Відродження можна впевнено назвати **Франческо Петрарку** (1304—1374). Петрарку уславила «Книга пісень» —

■ Вормський собор

■ Фрагмент вітража «Богородиця з красивого скла»

■ Данте Аліґєрі

■ Франческо Петрарка

■ Джованні Бокаччо

366 віршів (сонетів), присвячених його коханій Лаурі. За свої поетичні здібності Петрарка, як в античні часи, був коронований лавровим вінцем на римському Капітолії.

Послідовником і другом Петрарки був Джованні Бокаччо (1313—1375). Він також писав вірші, але славу Бокаччо приніс збірник зі ста новел «Декамерон».

Твори Петрарки та Бокаччо були написані живою народною італійською мовою. Цим вони довели, що народною мовою можна писати видатні твори, передавати різноманіття людських почуттів.

Серед творців нової культури були й художники. Важливим здобутком мистецтва цієї доби стала поява лінійної перспективи. Середньовічні художники завжди на картинах зображали значущі фігури або речі більшими, незважаючи на те, де вони зображені: на передньому чи задньому плані. Картини в лінійній перспективі зображуються так, як сприймає світ людське око: предмети на передньому плані більші, на задньому — менші. Також художник намагається передати індивідуальні риси людини, її характер. Швидкого поширення набувають картини світського характеру, з'являється такий новий жанр, як **портрет**.

Як Данте в літературі, у мистецтві нову еру започаткував флорентієць Джотто де Бондоне (1266—1337). Він малював портрети, ікони, фрески. Його першою великою роботою була фреска, присвячена життю Святого Франциска. Найвідомішою роботою Джотто був розпис церкви в Падуї. На фресках він зобразив Ісуса, Діву Марію, апостолів як земних людей — розумними, чесними, красивими, твердими духом. Їхні обличчя передавали людські почуття й переживання. Бондоне багато зробив для рідного міста, за що був похований у соборі міста як видатний громадянин.

■ Народження Венери. Художник Сандро Ботічеллі

■ Мазаччо. Хрещення неофітів.

Тілесність, об'ємність фігур, лінійна перспектива в повному обсязі вперше з'явилися у творчості флорентійця **Мазаччо** (1401—1428). Найвідомішою стала сцена «Вигнання з Раю» з фрески однієї з флорентійських церков. Усі паступні художники Відродження навчалися на картинах Бондоне й Мазаччо.

Вершиною Раннього Відродження в мистецтві вважається живопис **Сандро Ботічеллі** (1445—1510). Його картини «Весна», «Народження Венери» передають розуміння митцями Відродження як внутрішньої, так і зовнішньої краси.

Принципи Відродження знайшли своє відображення і в скульптурі. Так, флорентієць **Донателло** (бл. 1386—1466), відступивши від середньовічних традицій, відродив античні традиції, створивши круглу скульптуру. Така статуя була самостійним витвором митця, а не частиною прикраси храму. Її можна було споглядати з усіх боків. Найвидатнішим твором Донателло стала скульптура біблійного Давида.

Початки культури Відродження в архітектурі заклав **Філіпо Брунеллескі** (1377—1446). Він розробив закони лінійної перспективи та розв'язав складні інженерні завдання зі створення величезних куполів над соборами. Головним у його творчості стало створення купола собору Санта-Марія-дель-Фьоре у Флоренції.

Культура Відродження змінила середньовічне уявлення про світ, земне життя, людину та її чесноти. Людина стала центром світотворення.

Запитання і завдання

1. Із яких джерел брала свій початок середньовічна культура? 2. Що таке схоластика? 3. Яким був внесок Фоми Аквінського у середньовічну культуру? 4. Яким був внесок Роджера Бекона у розвиток науки? 5. Яким темам була присвячена лицарська література? 6. Які особливості мала міська культура в Середні віки? 7. Що таке героїчний епос? Назвіть головних героїв епічних творів. 8. Якою була тематика літературних творів епохи Відродження? 9. Що таке «Каролінзьке відродження»? Які його риси? 10. Чому в IX—XI ст. культура розвивалася переважно за стінами монастирів? 11. Які основні проблеми порушувала середньовічна філософія? 12. У чому полягала сутність винаходу Й. Гутенберга? 13. Як ви вважаєте, чому культура Відродження виникла саме в Італії?

✦ 14. Складіть порівняльну таблицю «Архітектура Середньовіччя».

Характеристика	Романський стиль	Готичний стиль
Період		
Основні риси		
Видатні пам'ятки		

★ 15. У чому погляди гуманістів відрізнялися від традиційного середньовічного світогляду?

Практичне заняття «Християнські храми у житті середньовічних європейців»

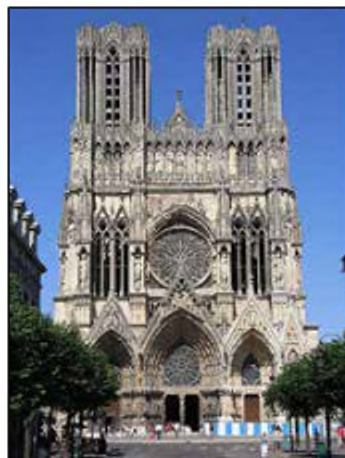
Мета: визначити роль храму в житті середньовічного європейця, виділити основні складові романського і готичного храмів.

Хід

1. Ознайомтеся з наведеним матеріалом.
2. Робота в групах. Обговоріть у групах і запишіть основні функції, які відігравав храм у житті середньовічного європейця.
3. Розгляньте малюнки і визначте основні складові романського і готичного храмів та їх функції.
4. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Храм у Середні віки був центром життя. У Ранньому Середньовіччі храм під час війн і набігів давав прихисток для навколишніх мешканців, був рятівником для переслідуваних. Проте це було не

головним. У першу чергу храм був Божим домом. І цей дім мав доводити могутність Бога, його присутність скрізь. Тому храми романського стилю були величними з могутніми стінами. Храм своїм виглядом скріплював сподівання і спасіння й зміцнював віру. Крім того, храм для людини Середньовіччя, яка переважно була неграмотною, був «Біблією в камені». Фрески, мозаїки, ікони, скульптури «розповідали» основні положення віри, зміст Святого Письма.

Із появою готичних соборів їх суть і призначення не змінилося, але тепер головним посилом віруючим було милосердя і прощення. Втіленням цього послання стали численні зображення страждаючого Христа і Богоматері. Велика кількість світла у храмі розвіює страх перед Богом.

Будівництво величних готичних соборів збіглося з періодом розквіту міського життя. Не кожне місто могло дозволити збудувати собі такий храм. Будівництво храму згуртовувало міську громаду, робило його її символом. Бог немовби ставав її покровителем. Кожен віруючий, що входив до храму, відчував себе частиною Будинку Бога.

Запитання і завдання

1. Які функції відігравав храм у житті міста або села?
2. Як із часом змінювалась роль храму?
3. Розгляньте зображення романського і готичного храмів.
4. Визначте основні елементи будівлі.
5. Порівняйте будову романського і готичного храмів.
6. Що в них спільного і відмінного?

§ 20—21. Центральна та Східна Європа

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як виникли й розвивалися держави західних і південних слов'ян (Чехія, Польща, Болгарія); які наслідки мала діяльність слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія; хто такий Ян Гус і що таке гуситські війни; із якою метою Литва і Польща уклали між собою унію.

Перші держави західних слов'ян. Діяльність слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. Слов'яни, як і германці, відіграли велику роль у загибелі Римської імперії та формуванні нової середньовічної європейської цивілізації. На початку нашої ери слов'яни, як вважає більшість вчених, жили між Віслою і Дніпром. Протягом VI—VII ст. відбувалося Велике розселення слов'ян. Вони зайняли значну територію і поділилися на три групи — західну, східну і південну. Від цих трьох груп беруть початок сучасні слов'янські народи: чехи, словаки, поляки, болгари, серби, українці, білоруси, росіяни та інші.

Найдавнішою державою, утвореною західними слов'янами, вважають князівство Само, яке виникло на землях сучасної Чехії та Моравії. Постало воно 623 р., коли князь Само об'єднав слов'ян для боротьби проти Аварського каганату. Князь, як повідомляють літописи, спершу був франкським купцем, вів торгівлю зі слов'янами, а потім став їхнім військовим вождем. За походженням він вірогідно був слов'янин. До складу його держави, крім чехів, входили південні слов'яни (словени) і полабські слов'яни (сорби). Держава князя Само проіснувала 35 років і розпалася в 658 р. після його смерті. Однак вона відіграла велику роль у житті західних слов'ян — започаткувала створення ними державності й захистила їх від спроб поневолення сусідами.

У першій половині IX ст. на території між середнім Дунаєм і верхів'ями річок Лаби та Одери виникла держава Велика Моравія. Основну частину її населення складали племена моравів. Засновником Великої Моравії вважають князя **Моймира** (818—846 рр.). Він та його наступники — князі **Ростислав** (846—870 рр.) і **Святополк**

■ Дівоча вежа замку Девін, один із народних символів Словаччини

■ Костел Святої Маргарити в Копчанах (Словаччина), єдина архітектурна пам'ятка Великої Моравії, що збереглася

(870—894 рр.) вели боротьбу проти німецьких князів, які намагалися захопити їхні землі. Доба правління Ростислава і Святополка стала часом найвищого розквіту Великої Моравії. У той період до її складу входили, крім моравів, чехи, полабські слов'яни, польські племена, слов'яни Паннонії та Словаччини. На Велику Моравію зі Східнофранкського королівства намагалось поширити свій вплив німецьке духовенство. Тоді князь Ростислав вирішив шукати підтримки у Візантії. Він звернувся до неї з проханням надіслати духовних наставників для проповідання християнства. У 863 р. до Моравії прибули два греки із Солуні — брати **Мефодій** і **Константин** (останній більш відомий під іменем Кирило, яке прийняв перед постриженням у ченці). Обидва брати здобули гарну освіту в Константинополі, вільно володіли македонською мовою. Для того щоб зробити християнську віру зрозумілою для слов'ян, вони створили слов'янський алфавіт і переклали Біблію та богослужбові книги слов'янською мовою.

Проповідання християнства братами із Солуні мало великий успіх. Тисячі моравів і чехів прийняли хрещення. Багато людей вивчали грамоту і теж ставали священиками, допомагаючи Кирилові та Мефодію. Поширення християнства з Візантії занепокоїло німецьке духовенство. Єпископи забажали від папи римського припинення діяльності Кирила і Мефодія. Брати змушені були прибути до Риму, щоб дати пояснення. Кирило незабаром помер у Римі, а його брат зміг відстояти право вести богослужіння слов'янською мовою. Однак після повернення до Моравії Мефодій був ув'язнений німецькими єпископами і звільнений лише за наказом папи. Після смерті Мефодія у 885 р. німецьке духовенство розпочало переслідування

■ Пам'ятник князю Святополку в Братиславі

■ Кирило та Мефодії (зображення на пам'ятнику «Тисячоліття Росії» у Великому Новгороді)

його послідовників. Деякі з учнів відомих братів знайшли притулок у Болгарії та продовжили поширення слов'янської писемності. Із Болгарії слов'янська азбука проникла і в Київську Русь.

Створення Кирилом і Мефодієм слов'янської писемності, переклад Біблії та їхня діяльність як просвітителів мали величезне значення для всієї слов'янської культури. Саме за це в слов'янських країнах вони визнані православною церквою рівноапостольними святими. вважається, що завдяки діяльності Кирила і Мефодія Велико-моравська держава залишила свій слід в історії.

Після смерті князя Святополка розпочалися усобиці (боротьба за владу) між його синами, яка призвела до ослаблення Великої Моравії. Наприкінці IX ст. її розгромили угри (мадьяри).

2 Болгарське царство. Слов'яни, що осіли в північно-східній частині Балканського півострова після Великого розселення, заснували в першій половині VII ст. Союз семи племен. Їм довелося вести важку боротьбу за своє існування: проти аварів, які нападали з півночі, та Візантійської імперії на південних кордонах. У 679 р. на ці землі переселилися з Приазов'я племена болгар на чолі з ханом Аспарухом. Спільна боротьба проти аварів і візантійців об'єднала два народи в єдину болгаро-слов'янську державу — **Перше Болгарське царство**. За наступників хана Аспаруха територія Болгарського царства значно збільшилася. За хана Крума (802—815 рр.) під владою болгар перебувала територія сучасних Болгарії, Румунії та частини Угорщини. Назву «болгари» тоді використовували до всього слов'яно-болгарського населення країни. Вплив Візантії та переселення на її територію учнів Кирила і Мефодія з Великої Моравії зумовили в 864 р. прийняття болгарами християнства. Добою найбільшої могутності Першого Болгарського царства було правління Симеона Великого (893—927).

■ Напад угорців на Болгарію. Мініатюра з «Хроніки» Іоанна Скилиці

■ Війська болгар захоплюють Адріанополь

Велику увагу Симеон приділяв розвитку культури. За його наказами візантійські майстри будували в столиці Болгарії Преславі палаци і церкви. Державницькими планами й захопленням культурою та освітою Симеон нагадував Карла Великого чи Альфреда Великого. Приймаючи учнів Кирила і Мефодія, він створив при своєму дворі перший у тогочасному світі центр слов'янської літератури. За наказом царя слов'янською мовою були перекладені найвідоміші твори візантійських вчених. Серед них, зокрема, славнозвісний «Ізборник» — енциклопедія, що містила відомості з богослов'я, історії та філософії. У той час, коли більшість населення країн Європи була неписьменною, у Болгарії, як свідчили мандрівники, читання книг перетворилося на улюблене заняття не тільки в містах, а й селах.

За наступників Симеона Великого Перше Болгарське царство занепало. Царська влада слабшала, міцніла болгарська знать — бояри, які почали виступати проти міцної влади царя і руйнувати своїми усобицями державу.

З ослаблення Болгарії скористалася Візантійська імперія. Протягом другої половини X ст. Візантія вела війни проти Болгарії, під час яких поступово завоювала більшу частину країни. Остаточної поразки Болгарії завдав візантійський імператор **Василій II Болгаробійця**. Перше Болгарське царство було підкорене Візантією в 1018 р.

Проте в 1185 р. болгари змогли відродити свою державу. Друге Болгарське царство загинуло в боротьбі з турецькою навалою наприкінці XIV ст.

3 Чеське королівство. Чеська держава виникла з частини Великої Моравії на початку X ст. Князі чехів, які жили на річці Влтава, об'єднали в союз сусідні слов'янські племена. На чехів постійно тиснули німецькі єпископи. Влітку 973 р. в Празі було засповано

■ Князь Вацлав

■ Карл IV Люксембург

■ Ян Гус

підпорядковане Риму єпископство, і відтоді залишки східного християнства, поширені там братами Кирилом і Мефодієм, зникли.

Засновником першої правлячої князівської та королівської династії в Чехії був легендарний Пржемысл. За переказами, він був простим землеробом.

Найвідомішим серед перших Пржемысловичів став князь Вацлав (921—929 рр.). Він був палким прихильником християнства і сприяв його поширенню серед язичників — чехів. Це викликало незадоволення давньої родової знаті. На чолі змови став молодший брат князя Болеслав (929—967 рр.). Вацлав був по-зрадницьки вбитий братом. Проте його смерть спричинила обурення багатьох чехів, і Болеславу довелося розпочати своє правління з вселюдного визнання своєї провини.

Усе XI ст. для Чеської держави проминуло в боротьбі проти сусідніх держав. Чехія то перемогала, то зазнавала поразок. За князя Бржетислава I вона стала васалом Німецької імперії, яка відтоді часто втручалася в боротьбу між чеськими князями й знаттю. Проте німецькі імператори також інколи потребували допомоги чеських князів. У 1085 р. імператор Генріх IV за допомогу в боротьбі проти папи римського надав чеському князеві Вратиславу II королівський титул. Чехія отримала статус королівства, але була залежною від Німецької імперії. Проте чеські королі діяли цілком самостійно. Після загибелі останнього з Пржемысловичів чеський трон перейшов до німецьких князів із династії Люксембургів.

4 Ян Гус і гуситські війни. У XIV ст. склалися найсприятливіші умови для розвитку чеських земель. Чехія завдяки копальням стала основним джерелом срібла в Європі. Крім того, до неї перемістилися політичний центр Священної Римської імперії. Імператор Карл IV Люксембург (1346—1378 рр.), який одночасно був і королем Чехії, усю свою політику спрямував на розвиток власних родових володінь. Як наслідок, у Чехії стали швидко зростати міста,

■ Ян Гус на Соборі
в Констанці.
Художник В. Брожек

розвивалася торгівля, промисли. Він перебудував Прагу, заснував Празький університет (1346 р.). Однак у всіх своїх починаннях Карл IV спирався на німецьких переселенців.

За швидким розвитком краю приховувалася безліч проблем. Так, наростав конфлікт між чехами і німцями, які мали різні права; збільшувалося невдоволення католицькою церквою, яка стрімко втрачала авторитет. Усе це стало підґрунтям до появи в Чехії могутнього національно-релігійного народного руху, який дістав назву **гуситський рух**, а його прибічників назвали гуситами. Свою назву він отримав від імені чеського проповідника, професора Празького університету Яна Гуса (1371—1415).

У своїх проповідях Ян Гус піддав критиці обряд причащення, який у католицькій церкві був неоднаковим для священників і мирян. Священники причащалися хлібом і вином, як тілом і кров'ю Христа, а простий люд — лише хлібом. Ян Гус доводив, що спочатку всі християни причащалися однаково.

Така позиція неодмінно мала привести Яна Гуса до зіткнення з вищим духовенством, що незабаром і сталося. Його викликали на церковний собор в місті Констанца. Хоч як умовляли Яна Гуса зректися своїх поглядів і підкоритися, він залишився непохитним. Тоді його оголосили еретиком і 6 липня 1415 р. спалили. Останніми

Гусити — послідовники вчення Яна Гуса, учасники суспільного руху в Чехії за реформу католицької церкви та покращення життя народу.

Гуситський рух — національно-визвольний і релігійний рух у Чехії в першій половині XV ст.

словами Яна Гуса були: «Я вірю у всемогутнього Господа Бога, я не можу покаятися в помилках, яких ніколи не робив». Від церкви також було відлучено весь чеський народ.

Із проповідей Яна Гуса

...Забери в собак кістку — вони перестануть гризтися: забери майно в церкви — не знайдеш для неї попа».

...Чехи в Королівстві Чеському за законом... І за вимогою природи мають бути першими в посадах, так само як французи у Франції і німці у своїх землях...

...Із мене (Христа) зірвали одяг, а вони (духовенство) купуються в королівській розкоші на гроші бідних. Я вкриваюся кривавим потом — вони ніжаться в розкішній лазні. Я вночі не сплю, принижений і обплюваний, — вони зайняті гуляннями, обжерливістю, пияцтвом. Я несу хрест, іду на смерть — вони, напившись, спочивають. Я прибитий до хреста — вони хропуть у теплому ліжку».

...Духовенство не навчає, а псує народ своєю розпустою, пов'язаною з багатством. Так треба відібрати в нього багатство! Наступники Христа мають бути бідними, як апостоли. А вони, навпаки, тільки про те і думають, як би ще збільшити багатства. Для цього розсилають продавців індульгенцій і жижих монахів, які влаштовують нікому не відомі свята, вигадують дива і грабують бідний народ...

- ?** 1. Які ідеї проголошував Ян Гус? 2. Проти кого були спрямовані промови проповідника? 3. Як впливали ці ідеї на чеський народ?

Страта Яна Гуса та відлучення стали приводом до вибуху народнього невдоволення. Усі конфлікти, що назрівали, вирвалися на поверхню. Хоч у кожного прошарку населення була своя мета боротьби, але їх об'єднувало прагнення домогтися реформування церкви й позбутися засилля німців, що панували в країні.

Повстання почалося в Празі в 1419 р. Поступово повстанці заволоділи всією Чехією — серцем Священної Римської імперії. Після смерті короля Вацлава гусити оголосили про позбавлення його наступника імператора Сигізмунда чеського престолу. Учасники руху змінили державний устрій країни. Управління було зосереджено в руках **сейму** — зібрання представників усіх станів. Гусити створили сильну армію на чолі з досвідченими полководцями. Ними було вироблено нову тактику ведення бою: вони ставили колом важкі бойові вози, сковували їх ланцюгами і в такій фортеці витримували атаки кінних рицарів. Після того як ворога було знесилено, переходили в наступ. Крім того, гусити почали застосовувати на полі бою легкі гармати, що були встановлені на возах.

Найбільшою реформою гуситів стала конфіскація церковних володінь, скасування десятини, реформування церкви та її обряду.

Рух гуситів викликав занепокоєння як папи римського, так й імператора. Розпочалася війна, яка набула характеру релігійної боротьби католицизму проти гуситського реформаційного руху і боротьби німців проти слов'ян.

Для придушення гуситського руху папа та імператор Священної Римської імперії оголошували один хрестовий похід за другим. Однак військо хрестоносців постійно зазнавало поразок від блискучих полководців гуситів — сліпого рицаря Яна Жижки, а після його смерті — Прокопа Великого.

Гусити не тільки оборонялися, а й самі здійснювали походи за межі Чехії. Проте головною для гуситів була не зовнішня небезпека, а внутрішня. Будь-який рух повинен мати кінцеву мету, а саме в цьому питанні серед гуситів не було єдності. У гуситському русі брали участь різні соціальні прошарки суспільства: від феодалів до селян, від багатих до найбідніших. Коли, здавалося б, основна мета гуситів була досягнута, серед учасників руху виникли суперечності. Гусити розділилися на поміркованих — чашників (послідовники Яна Гуса, які причащали простих віруючих із чаші) і радикальних — таборитів (назва «таборити» походила від гори Табор у Південній Чехії, де розташувався центр). Останніх очолював Ян Жижка.

Таборити — представники радикальної течії гуситського руху.

Чашники вимагали скасування привілеїв церкви і церковного землеволодіння, спрощення церковного обряду, запровадження богослужіння чеською мовою і причащання двома видами; у політичному плані вони виступали за незалежну чеську монархію. Таборити були схильні до проведення соціальних реформ. Вожді таборитів, посилаючись на заповіді Христа, вимагали відмови від особистого майна і передачі його до спільної скарбниці, наполягали на скасуванні податків. Вони заперечували культ святих, поклоніння святим мощам і стверджували, що будь-хто, навіть жінка, може вести богослужіння. Найзапекліші з таборитів наполягали не на реформі, а на скасуванні церкви, відкидали не тільки власність, а й сім'ю. Чашників підтримували дворяни, вище духовенство, таборитів — частина дворян, селяни та інші бідні верстви населення. Суперечки між таборитами і чашниками призвели до відкритого зіткнення. У битві біля Ліпан (1434 р.) таборитів було розгромлено. Зрештою, чашники

■ Князь Арпад із дружиною переходить Карпати

■ Угорський король Іштван Святий приймає послів папи римського, які принесли вінець. Художник П. Верхаген

уклали угоду з католицькою церквою, згідно з якою дозволялися обидва види причащання, а богослужіння велось чеською мовою. Згодом цю поступку було скасовано. Проте в Чехії, хоча й непадовго, виникла національна церква, яка мала свої етнічні особливості. Для католицької церкви цей рух був попередником майбутньої боротьби за оновлення і реформу церкви (Реформації).

З одного боку, рух сприяв покращенню економічного становища всіх верств чеського суспільства національному самоствердженню чехів, розвитку чеської мови. З іншого боку, Чехія надовго була відірвана від загальноєвропейського розвитку. Суспільство розкололося за релігійним принципом. Католицькою церквою втрачено свої володіння і вплив у чеському суспільстві. Країна зазнала значних людських втрат і матеріальних збитків.

5 Угорщина. У 896 р. угорські племена переселилися з Причорноморських степів на середній Дунай, де підкорили місцеве слов'янське населення. Сім угорських племен очолив вождь **Арпад**. Цю подію угорці назвали «знайденням Батьківщини», а Арпад започаткував першу князівську (невдовзі королівську) династію Угорщини. У 955 р., зазнавши поразки від імператора Оттона I, угорці припинили напади на землі Німецької імперії та перейшли до осілого способу життя. Починаючи від 955 р. серед угорців поширювалося християнство за західним зразком. Князь Іштван I Арпад за підтримки німецьких рицарів почав хрестити угорців вогнем і ме-

чем, водночас знищуючи давню племінну знать, що не корилася його владі. На знак пошанування його успіхів у поширенні християнства папа римський надіслав Іштвану I королівську корону, і на Різдво 1000 р. він був коронований. За заслуги в хрещенні угорців церква згодом проголосила короля Іштвана святим, і він став головним святим Угорщини. Для зміцнення своєї влади Іштван I здійснив адміністративну реформу, поділивши територію країни на округи — **комітати**, на чолі яких стояли ішпани (жупани). Вони збирали для короля податки, здійснювали владу на місцях. Ішпани селилися, як правило, у замках і мали у своєму розпорядженні загін кінних воїнів. Такий адміністративний поділ країни з перервами проіснував аж до XX ст.

У середині XI — на початку XIII ст. країна поринула у вир міжусобної боротьби. Найбільш феодална знать (барони й магнати) яка мала величезні земельні володіння і безмежну владу у суспільстві. Свавілья знаті почало загрожувати володінням середніх і дрібних землевласників, які, як правило, були на королівській службі. Згодом вони стали основою для формування нової верстви суспільства — дворянства (шляхти). Саме ця соціальна група очолила рух проти свавілья феодалної знаті й домоглася від короля видання в 1222 р. «Золотої булли». Цей документ обмежував права короля, магнатів і іноземців, а натомість гарантував права майбутніх дворян (шляхти). Остання стаття булли давала право магнатам чинити опір королю, якщо той не виконував обіцянок.

Попри усобиці угорські королі проводили активну зовнішню політику. Так, вони підкорили собі Славонію та Хорватію, поширили свою владу на Далмацію, неодноразово зазіхали на Галицько-Волинське князівство.

У 1241—1242 рр. Угорщина зазнала спустошливої монгольської навали. 11 квітня 1241 р. біля села Мохі угорці були вщент розгромлені монголами. Здавалося, що Угорщина припинила існування. Проте в 1242 р. монголи несподівано залишили територію країни, і король **Бела IV** узявся за зміцнення її обороноздатності. Стали швидко зростати міста, які мали статус «вільних королівських міст». Найбільшим містом була Буда. Особливістю угорських міст було те, що більшість їхнього населення становили німецькі переселенці. У XIV—XV ст. Угорщина переживала період найбільшого піднесення і розквіту.

У 1301 р. припинилася своє існування династія Арпадів. За підтримки папи римського королем було обрано **Карла Роберта**

(1310—1342 рр.). Він залізною рукою навів лад у королівстві, приборкавши магнатів. Він здійснив низку заходів, що сприяли економічному розвитку країни, упорядкував фінансову систему. У зовнішній політиці Карл Роберт віддавав перевагу дипломатії. Важливим дипломатичним кроком стало укладення в 1335 р. у Вишеграді воєнного і торговельного союзу із Чехією та Польщею. Цей союз ставав вагомим чинником у регіоні на найближчі двісті років.

Протилежністю Карла був його син **Лайош I Великий**, який отримав своє прізвисько за безперервні воєнні авантюри. Хоча йому вдалося поширити свою владу на Сербію, Вєспію і частину Болгарії, це не принесло Угорщині позитивних результатів. Країна нажила нових ворогів, а магнати, згадавши про свої права, після смерті Лайоша I домоглися обрання королем **Сигізмунда (Жигмонта) Люксембурга** (1387—1437 рр.), який пообіцяв їм нові поступки. У внутрішній політиці Сигізмунд продовжив політику Карла Роберта, що забезпечило розквіт країни.

У зовнішній політиці Сигізмунду довелося зіткнутися з новою загрозою — турками-османами, що розпочали завоювання Балканського півострова. Спроба наступальними діями покінчити з турецькою загрозою зазнала повної поразки в битві під **Нікополем** у 1396 р. Після цього Угорщина в боротьбі з турками дотримувалася оборонної стратегії. Зазнавши поразки від турків, Сигізмунд зосередив увагу на західному напрямку, де домогся свого обрання німецьким і чеським королем, а згодом й імператором Священної Римської імперії. Крім того він домовився з австрійськими Габсбургами про принципи взаємонаслідування престолу, що згодом стало вирішальним у долі Угорського королівства.

Після смерті Сигізмунда Угорщина зазнала нової навали турків. Ініціативу в боротьбі з ними взяв талановитий полководець **Янош Хуньяді**. Завдяки його перемозі під **Белградом** у 1456 р. вдалося на 70 років зупинити просування турків у Європу, що забезпечило останнє піднесення Угорщини за правління **Матяша I Корвіна** (1458—1490 рр.).

Матяш навів лад у державі, упорядкувавши управління, фінанси, суди, військо. На державну службу брав людей за професійними ознаками, а не за знатністю. Законодавчо впорядкував відносини між селянами і феодалами. Успішні заходи Матяша у внутрішній політиці забезпечили йому можливість проводити активну зовнішню політику. Проте всі ці здобутки були втрачені після його смерті, а Угорщину незабаром захопили турки.

6 Польське королівство. Західнослов'янська держава Польща утворилася із союзів племен, які розселилися в басейні Вісли: полян, слензан, куявів, мазурів та інших. Центром формування державності стало племінне об'єднання полян, розташоване в районі міста Гнезно. Тут виникло князівство, яке у IX—X ст. об'єднало землі в басейнах річок Вісли та Одери. Від назви полян і походить назва держави Польща.

Із містом Гнезно у Великій Польщі пов'язаний переказ про те, як легендарний князь Лех, вождь племені полян, одного разу побачив на великому дубі гніздо білого орла. «Будемо гніздитися тут!» — вигукнув Лех і наказав заснувати на цьому місці свою столицю, яку назвав Гнезно («Гніздо»). Дійсно, місто це було першою польською столицею. Зображення білого орла на червоному тлі стало гербом Польщі, а червоний і білий кольори — кольорами державного прапора.

Першим відомим польським князем був Мешко I (960—992 рр.) із династії П'ястів. У 966 р. князь Мешко I прийняв християнство від німецьких єпископів за західним обрядом. Він підкорив своїй владі племена, які жили вздовж Вісли, і утворив Польську державу.

Значно збільшив територію Польщі син Мешка I — Болеслав I Хоробрий (992—1025 рр.). Він об'єднав під своєю зверхністю всі польські землі, у 1018 р. захопив Чехію і Моравію. У 1000 р. в місті Гнезно було створено архієпископство. Цим актом польська церква проголосила свою незалежність від німецького архієпископа. У 1025 р. Болеслав I прийняв титул короля.

У 1139 р. польський король Болеслав III Кривоустий розділив свої володіння між синами на чотири князівства: Краківське, Сандомирське, Мазовецьке і Познаньське. Краківське князівство було віддане старшому синові з титулом короля і верховною владою над іншими князями. Поділ держави між синами поклав початок тривалому періоду феодальної роздробленості. Польща втратила майже всі надбання Болеслава I Хороброго й опинилася перед загрозою підкорення. Для боротьби проти своїх сусідів — пруссів мазовецький князь у 1126 р. запросив Тевтонський орден. Підкоривши пруссів, орден швидко перетворився із союзника на загарбника. У 1157 р. імператор Фрідріх I Барбаросса змусив польських князів визнати його зверхність і сплачувати данину. У 1241 р. південні землі Польщі пережили страшну монголо-татарську навалу.

Утім феодальна роздробленість не зупинила господарський розвиток польських земель. У XIII ст. завдяки німецьким і єврейським

■ Битва польських рицарів

■ Болеслав Хоробрий і Святослав біля Золотих воріт Києва.
Художник Я. Матейко

переселенням бурхливо розвивалися нові міста. Зміцнення міст, яким надавалося право самоврядування, сприяло розвитку торгівлі й ремесел. Основні зовнішньоторговельні шляхи пролягали через Краків—Торунь—Хелм—Гданськ і Львів—Краків—Вроцлав.

Господарський розвиток сприяв оформленню основних станів польського суспільства. Панівний стан складали **магнати** — великі землевласники, які домоглися закріплення за собою спадкового землеволодіння, а також **шляхта** — служива знать. Привілейованим станом суспільства було **духовенство**, яке володіло значними маєтками і користувалося низкою привілеїв.

У період феодалної роздробленості відбулися значні зміни і в житті селянства. Залежна частина селянства переводилася на фіксований податок (чинш), натуральний або грошовий, що давало їм більшу господарську самостійність.

Господарське піднесення польських земель, постійна зовнішня загроза, етнічна і церковна єдність стали підставою до об'єднання польських земель і зміцнення королівської влади.

Період роздробленості в історії Польщі завершився за правління **Владислава Локетка** (1306—1333 рр.), який спромігся подолати опір князів, міської верхівки й зовнішніх ворогів та об'єднати під своєю владою майже всі польські землі, що не входили до складу сусідніх держав. Після відновлення єдиної Польської держави в 1320 р. Владислава Локетка проголосили королем.

Політику об'єднання Польщі продовжив його син **Казимир III Великий** (1333—1370 рр.).

Спершу ціною територіальних поступок він купив мир із сусідами. До Чехії відійшла

Силезія (1348 р.), до Бранденбургу — Західне Помор'я, а до Тевтонського ордену (у 1237 р. об'єднався з Орденем мечоносців) — Східне Помор'я. Для зміцнення внутрішнього становища Казимир III проведення реформи. Він переділив Польщу на адміністративні одиниці (воєводства, каштелянства), на чолі яких поставив своїх прибічників. Далі король створив загальнопольські органи: королівську канцелярію, центральну скарбницю, суд, військо. Було проведено грошову реформу: уведено повноцінну монету — «краківський гріш», що сприяло поживленню торгівлі. Казимир III також спробував створити єдиний збірник законів для всієї країни, але цьому завадили суттєві відмінності в житті Великої та Малої Польщі. Зрештою, довелося створити два збірники законів (1346—1347 рр.) — Віслицький і Петрокувський. Реформи дозволили зміцнити королівську владу, але її посилення не мало достатньої підтримки в суспільстві. Спертися на міста в боротьбі проти магнатів, як це було в інших європейських державах, польські королі не могли через їхній німецько-єврейський характер. Шляхта, яка ворогувала з магнатами, після здобуття привілеїв у 1374 і 1454 рр. сама стала на шлях обмеження королівської влади.

Для українського народу правління Казимира III ознаменувалося загарбанням у 1349—1352 рр. Галичини, а в 1366 р. — частини Волині. Галицько-Волинська держава припинила своє існування.

7 Велике князівство Литовське. Перша згадка про Литву датується 1009 роком. На той час Литва не була єдиною державою. Це були окремі язичницькі племена.

У XIII ст. об'єднувач литовських племен Міндовг (помер 1263 р.) утворив єдину державу — Литовське князівство, до складу якої увійшли як литовські, так і слов'янські племена. Утворення Литовського князівства прискорила агресія хрестоносців у Прибалтиці.

У першій половині XIV ст. за князів Вітєня (1293—1316 рр.) і Гедиміна (1316—1341 рр.) Велике князівство Литовське захопило білоруські і частину українських земель. Гедимін став засновником литовської династії. Він установив династичні зв'язки з Польщею і Тверським князівством. На час його правління припали перші відомості про місто Вільно (Вільнюс), яке згодом стало столицею Великого князівства Литовського.

Завдяки значним територіальним здобуткам Литва перетворилася на велику державу. На всіх землях литовські князі залишали існуючий соціально-політичний лад, говорячи: «Ми нового не вводимо і старого не рушимо».

■ Хрещення Литви
(1387 р.) Художник Ян Матейко

Великий князь литовський **Ольгерд** (1345—1377 рр.) продовжив політику свого батька. Доручивши братові Кейстуту захищати Литву від нападів німецьких рицарів, Ольгерд розширював свої володіння за рахунок руських князівств. Він продовжував боротьбу за галицько-волинську спадщину, на сході вступив у боротьбу проти Москви, а на південному сході — проти татар.

Наприкінці 1361 — на початку 1362 р. війська Ольгерда заволоділи Київщиною, у 1362 р. — Чернігово-Сіверщиною і частиною Переяславщини. Важливою була його перемога над татарами на **Синіх Водах** у 1362 р. Це дало Ольгердові змогу встановити свій контроль над Поділлям.

Отже, унаслідок походів Ольгерда до Великого князівства Литовського було приєднано більшість українських земель.

Прагнення литовських князів об'єднати під своєю владою всі землі Русі парализувало на рішучий опір Московської держави. Литовсько-московська війна 1368—1372 рр. стала початком тривалої боротьби між Литвою (а згодом Річчю Посполитою) та Московією за панування у Східній Європі.

8

Кревська унія. Після смерті Ольгерда постало питання про цілісність Великого князівства Литовського. Наприкінці життя власне литовські й білоруські володіння Ольгерд заповів найстаршому сину Ягайлу, який одночасно ставав великим князем. Проте це рішення не влаштувало молодших синів. Проти Ягайла також виступили полоцький, подільський, волинський і чернігово-сіверський князі. У 1381 р. князь Кейстут, брат Ольгерда, захопив Вільно

■ Грюнвальдська битва. Художник Ян Матейко

й усунув Ягайла від влади. Останній утік до Тевтонського ордену і за його підтримки вже наступного року відновив свою владу, полонивши Кейстута та його сина Вітовта. Вітовту пощастило втекти до прусів.

Тим часом помер угорський король Людовік Великий, який одночасно був і польським королем. У 1383 р. польські магнати проголосили королевою Польщі його 12-річну доньку Ядвігу, яка була заручена з австрійським герцогом Вільгельмом. Проте польські магнати, не бажаючи бачити на своєму престолі Вільгельма, запропонували її руку великому князеві Ягайлу. На цей шлюб покладалося багато сподівань.

Унія — об'єднання, союз.

Польські магнати і католицьке духовенство, знаючи важке становище Ягайла, запропонували йому польську корону. Їх метою біло приєднати литовські землі та поширити на них владу католицької церкви, а також за підтримки Великого князівства Литовського завершити боротьбу проти Тевтонського ордену. У свою чергу, Ягайло прагнув із допомогою Польщі приборкати своїх противників.

У 1385 р. було укладено Кревську унію, згідно з якою Ягайло зобов'язувався прийняти католицизм та охрестити все литовське населення і приєднати до Польщі землі Великого князівства Литовського. У лютому 1386 р. Ягайло прибув до Кракова, хрестився, прийнявши ім'я Владислава, одружився з королевою Ядвігою і став коронованим польським королем.

Проте об'єднання двох держав не відбулося, оскільки проти цього піднялася могутня опозиція на чолі з Вітовтом, який домігся скасування унії. У 1392 р. Вітовт став великим князем литовським. Однак через його поразку в 1399 р. на Ворсклі від монголо-татар в 1401 р. унію довелося відновити.

Безпосереднім наслідком Кревської унії стало те, що об'єднані сили Польщі та Литви спромоглися зламати силу свого основного ворога — Тевтонського ордену.

681 р.	Заснування Першого болгарського царства ханом Аспарухом
IX — початок X ст.	Велика Моравія
Кінець IX ст.	Вторгнення в Європу угорців
920-ті рр. — 935 р.	Правління в Чехії князя Вацлава
1000 (1001)	Коронування Стефана (Іштвана I) Святого
1018 р.	Розгром Першого Болгарського царства Василем II Болгаробійцею
1333—1370 рр.	Правління польського короля Казимира III Великого
1389	Битва на Косовому полі
1419—1434 рр.	Гуситські війни

Запитання і завдання

1. Які слов'янські держави виникли в результаті Великого розселення слов'ян? 2. Коли і як виникла Великоморавська держава? 3. Які реформи здійснили гусити, захопивши владу? 4. У якому році угорці здобули нову батьківщину? 5. Як утворилася Литовська держава? Назвіть імена найвідоміших литовських князів. 6. Чому болгарського царя Симеона I називають Великим? 7. Як відбувалася християнізація держав Центральної і Східної Європи? 8. З'ясуйте головні причини і наслідки гуситського руху. 9. Які чинники спонукали до об'єднання Польщі та зміцнення королівської влади? Що стримувало зміцнення королівської влади в Польщі? 10. Дайте оцінку діяльності польського короля Казимира III. Чому його було названо Великим? 11. Як було створене Велике князівство Литовське? Чому Литва стала однією з наймогутніших держав Східної Європи? Якою була мета та наслідки укладення Кревської унії?

★ 12. Складіть таблицю «Утворення нових держав у Центральній та Східній Європі у IX—XI ст.». 13. Охарактеризуйте діяльність братів Кирила і Мефодія. Яким було значення їхньої діяльності для розвитку слов'янської культури?

★ 14. Як можна оцінити погляди таборитів? Чи можливо на таких принципах побудувати суспільство?

§ 22—23. Північно-Східна Русь. Утворення та зміцнення Московської держави

✓ Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: чим відрізнялися в розвитку Володимиро-Суздальське князівство і Новгородська земля; як було зупинено німецький «наступ на Схід»; про монгольську навалу та її наслідки; як на просторах Північно-Східної Русі постала Московська держава.

1 Володимиро-Суздальське князівство. Починаючи від 30-х рр. XII ст. Київська Русь стала розпадатися на окремі князівства. До середини XII ст. вона розпалася на 15 князівств, які лише формально залежали від Києва. Однак на цьому процес розпаду не припинився: князівства продовжували ділитися. На початку XIII ст. тут вже існувало близько 50 земель-князівств. Одним із наймогутніших було Володимиро-Суздальське.

Північно-Східна Русь завжди була далекою окраїною східнослов'янських земель. До IX ст. тут жили фінно-угорські та балтські племена. Лише на межі IX—X ст. сюди з новгородської землі почали переселятися ільменські слов'яни, а з південного заходу — в'ятичі.

Чому східні слов'яни переселялися в глухі місця, що приваблювало їх тут? По-перше, у межиріччі Волги, Оки та Клязьми було досить придатних для землеробства територій. За наполегливої праці ці землі могли дати людині все необхідне для життя. По-друге, Північно-Східна Русь майже не страждала від нападів загарбників.

В XI—XII ст., коли ці землі стали активно заселятися, тут поряд зі старими містами (Ростов, Муром, Рязань) виникли нові —

■ Битва новгородців із суздальцями в 1170 р. Фрагмент ікони 1460 р.

■ Розорення Києва князем Андрієм Боголюбським. Мініатюра з літопису

Ярославль, Суздаль, Володимир-на-Клязьмі, Переяславль-Залеський та ін. Володимиро-Суздальське князівство, яке спершу називали Ростовським, потім Ростово-Суздальським (за назвами головних міст — Ростова і Суздаля), набуло піднесення за князя Юрія, прозваного Долгоруким.

Юрій Долгорукий залучав до переселення на свої землі селян з інших князівств, надаючи їм спочатку різноманітні пільги, що сприяло господарському освоєнню нових земель. Він був одним із перших видатних державних діячів Північно-Східної Русі, за якого ці землі перетворилися на могутнє Ростово-Суздальське князівство.

Своє прізвисько **Юрій Долгорукий** отримав, мабуть, за намагання приєднати до своїх земель якнайбільше нових територій. Він вів боротьбу за загарбання Новгороду, втручався у справи далекого Галицько-Волинського князівства і намагався закріпити за собою великокняжий престол у Києві. Юрій Долгорукий постійно воював із Волзькою Булгарією, яка намагалася перешкодити торгівлі купців його князівства, блокуючи шляхи на Схід і Каспій. З ім'ям Юрія Долгорукого пов'язана перша літописна згадка про місто Москва. У 1147 р. він написав до свого тимчасового союзника в міжкнязівських усобицях чернігівського князя Святослава Ольговича: «Прийди до мене, брате, у Москов», запрошуючи на переговори. Ця дата вважається часом заснування Москви — столиці сучасної Росії. У 1157 р. Юрій Долгорукий раптово помер (за деякими свідченнями — від отрути).

Коли Юрій Долгорукий після тривалої боротьби завоював Київ і осів там, він переселив сюди й свого сина Андрія. Проте Андрій, у супереччю волі батька повернувшись в Ростово-Суздальську землю і зробив своєю столицею він Володимир-на-Клязьмі. Після смерті батька він став князем тепер уже Володимиро-Суздальського князівства — **Андрієм Боголюбським** (1157—1174 рр.). Як і його батько, він улаштовував військові походи проти Новгороду, Волзької Булгарії та Києва. Проте якщо батько бажав посісти великокняжий київський престол, то син вирішив просто знищити давню столицю Русі. У 1169 р. військо Андрія Боголюбського штурмом узяло Київ і пограбувало його.

Більшість воєнних походів Андрія Боголюбського були невдачливими. У поразках він звинувачував бояр і улаштовував розправи. Зрештою, бояри-змовники вбили свого князя.

Після боротьби за владу між братами Андрія Боголюбського новим князем став **Всеволод Велике Гніздо** (1176—1212 рр.). Своє прізвисько він отримав за те, що мав вісім синів і вісім онуків — усі

і наступні князі володимирські й московські до Івана Грозного включно були його нащадками.

На початку свого правління всі сили Всеволод спрямував на боротьбу проти боярства, яке не бажало посилення князівської влади. У цій боротьбі він спирався на міста і дворянство. Саме за нього у Володимиро-Суздальському князівстві почала збільшуватися кількість дворян — людей, які служили князеві й отримували за це землю, прибутки та інші привілеї. Дворяни обіймали всі основні посади в князівстві: у війську, судочинстві, збиранні податків. Підкоривши своїй владі бояр, Всеволод став все частіше втручатися в справи інших князівств і вести війни проти сусідів. Він підкорив Рязанське князівство і в 1183 р. здобув блискучу перемогу над Волзькою Булгарією. Проте підкорити Новгородську землю не зміг.

Після смерті Всеволода Велике Гніздо в 1212 р. єдине Володимиро-Суздальське князівство було поділене на сім окремих князівств, а згодом розпалося на окремі землі-князівства.

2 «Пан Великий Новгород». Особливе місце серед руських князівств посідав «Пан Великий Новгород», як шанобливо називали його сучасники. Новгородські землі охоплювали величезну територію Північно-Західної Русі: від Балтійського моря на заході до Уральських гір на сході та від Білого моря й узбережжя Північного Льодовитого океану на півночі до межиріччя Волги й Оки на півдні.

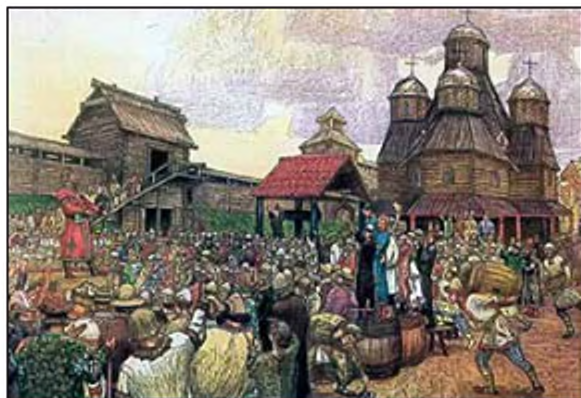
Із давніх часів у Новгороді склався відмінний від інших земель-князівств суспільно-політичний устрій. Для новгородців було звичним запрошувати князя на престол. Князівської династії в Новгороді не було. Князь був, передусім, головою військової дружини, яку приводив із собою. Дружина князя була лише невеликою частиною новгородського війська, основну його частину складало ополчення. Тому князі, спира-

■ Андрій Боголюбський. Убивство. Художник С. Кирилов

■ Ікона Дмитрія Солунського, яку замовив Всеволод Велике Гніздо

■ Віче. Художник
А. Васнецов

ючись на дружину, ніколи не могли захопити владу в місті. Новгородці могли прогнати князя, якщо вважали, що він погано захищає їхні інтереси. Через послаблення влади київських князів, Новгород усе більше незалежним від Києва. Вирішальне значення для визначення відносин між новгородцями та їхнім князем мали події 1136 р., коли новгородці визнали князя Всеволода Мстиславича (онука Володимира Мономаха) неспроможним захищати місто і прогнали його. Відтоді у разі запрошення нового князя із ним укладали спеціальну угоду — ряд. За цим договором князеві заборонялося втручатися у справи міського управління, несправедливо карати новгородців, змінювати посадових осіб і мати власність у новгородських землях. Князь остаточно перетворився на посадову особу, яка не мала вищої влади та була підпорядкована вічу — народним зборам.

Віче було вищим органом влади в Новгороді. До складу віче входило 400—500 найзаможніших новгородців — велике боярство і багате купецтво. Воно мало право укладати мир, оголошувати війну, ухвалювати закони, усувати і запрошувати князів. На віче обирали основних представників міської влади: посадника, тисяцького і архієпископа (владику).

Вищим станом новгородського суспільства було боярство. Саме багаті боярські родини керували політичним життям міста. Бояри володіли землями, лісами, рибними угіддями, що давали їм хутра, мед, віск, рибу та інші продукти. Зовнішня та внутрішня торгівля була основним джерелом багатства Новгорода. Саме в Новгороді, раніше, ніж в інших містах Русі, з'явилися об'єднання купців, розвинулася система надавання кредитів і позик. Новгородські купці

володіли великими складами, коморами, річковими та морськими суднами. Вони будували розкішні кам'яні будинки й гарні церкви.

Отже після подій 1136 р. в Новгороді до влади остаточно прийшла міська аристократія — боярство, купецтво та архієпископ. Установилася форма державного правління, що дістала назву боярська (аристократична) республіка, за якої декілька великих боярських родин, посадник, архієпископ визначали всю політику держави.

У Новгороді було багато чудових архітектурних пам'яток. Син Ярослава Мудрого побудував тут Софійський собор, що за своєю красою і монументальністю не поступався Софії Київській. Дивували гостей міста своєю суворою, стриманою і величною красою Антонієв і Георгіївський монастирі, церква Спаса на Нередиці з її чудовими фресками та багато інших пам'яток.

■ Повноваження вищих посадових осіб Новгородської республіки

Посадник	Тисяцький	Архієпископ
<ul style="list-style-type: none"> ■ Управляв усіма новгородськими землями. ■ Очолював новгородський суд. ■ Призначав і звільняв посадових осіб. ■ Наглядав за діяльністю князя. ■ Виступав із князем на чолі війська. ■ Вів переговори з іншими державами 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Керував міським населенням. ■ Збирав податки. ■ Командував міським ополченням. ■ Очолював торговельний суд 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Зберігав скарбницю. ■ Очолював «Раду панів». ■ Наглядав за торговельними мірами. ■ Керував зовнішньою політикою. ■ Очолював церковний суд. ■ Контролював ведення Новгородського літопису. ■ Мав служилих людей і власний полк

Отже, після подій 1136 р. в Новгороді до влади доступилася міська аристократія — боярство, купецтво та архієпископ. Установилася форма державного правління, що дістала назву **аристократичної республіки**, за якої реальна влада належала міській аристократії.

У Новгороді було багато чудових архітектурних пам'яток. Син Ярослава Мудрого побудував тут Софійський собор, що за своєю красою і монументальністю не поступався Софії Київській. Дивували гостей міста своєю суворою, стриманою і величною красою Антонієв і Георгіївський монастирі, церква Спаса на Нередиці з її чудовими фресками та багато інших пам'яток. Лівобережна і правобережна частини Новгорода з'єднувалися славнозвісним мостом через річку Волхов. На цьому мосту завжди з'ясовували стосунки в кулачних

■ Новгородський торг. Художник А. Васнецов

■ Льодове побоїще. Художник В. Маторін

бійках ворогуючі політичні угруповання, із нього скидали у Волхов засуджених до смертної кари злочинців.

Новгород був одним із найбільших міст Європи. Тут вже в 1044 р. кам'яними стінами було обнесено *дитинець* — центр міста, а не пізніше XII ст. дерев'яними стінами на земляному валу оточено ціле місто. Новгород був для свого часу містом високої культури. Вулиці міста вкривав дерев'яний настил, що постійно оновлювався, існували складні дренажні системи для відведення ґрунтових вод. Новгород був, мабуть, єдиним містом у середньовічній Європі, де більшість населення була письменними. Під час розкопок археологи знайшли понад ніж 800 берестяних грамот, на яких робили ділові та побутові записи, навчали грамоти дітей, писали нотатки до дружини, заповіти, вірші, листи коханим, боргові розписки тощо. Навіть прості теслярі позначали буквами колоди в зрубках.

3

Невська битва та «Льодове побоїще». Протягом XIII ст. майже всі прибалтійські землі, крім Литви, опинилися під владою хрестоносців. Рицарі наблизилися до північно-західних кордонів руських князівств.

Боротьба за руські землі виявилася набагато важчою, ніж уявляли собі хрестоносці. Руські князі завдали чимало відчутних поразок рицарям. Князь Ярослав Всеволодович на чолі новгородського і переяславського війська віцент розбив хрестоносців 1234 р. під Юр'євом. Навесні 1238 р. князь Данило Галицький розгромив тевтонських рицарів, що захопили місто Дорогичин. За словами літописця, Данило проголосив напередодні битви: «Не личить держати нашу Батьківщину крижевникам (хрестоносцям)!» .

Проте на цьому боротьба не припинилася. Мечоносці й тевтонці, зазнавши в 1237 р. значних втрат у боротьбі проти русичів, об'єдналися. Східна частина Тевтонського ордену дістала назву **Лівонський орден**. Із Німеччини прибули на допомогу нові численні загони рицарів і почали готуватися до наступу.

Першого удару завдали шведи. Улітку 1240 р. вони висадилися на землях Новгородської республіки біля гирла Неви й просунулися до місця, де в неї впадає річка Іжора. Частина шведських рицарів висадилася на лівий берег Неви і розбила там табір, а частина залишилася на кораблях поряд із ним.

Коли про висадку шведів дізнався 18-річний новгородський князь Олександр Ярославич, він вирішив діяти швидко й рішуче. На чолі невеликої новгородської дружини він рушив назустріч ворогові й 15 червня 1240 р. раптово напав на шведський табір. Після запеклої боротьби шведи ганебно втекли. Перемога над шведами принесла князеві Олександру Ярославичу гучну славу та ім'я Невський.

Того самого року перейшли в наступ німецькі рицарі. Вони заволоділи Псковом і всією Псковською землею та вторглися в Новгородську землю. Боротьбу проти загарбників знову очолив Олександр Невський. Він звільнив загарбані землі й рушив проти головних сил ордену. Вирішальна битва відбулася 5 квітня 1242 р. на кризі Чудського озера і закінчилася блискучою перемогою русичів. Її назвали «Льодовим побоїщем».

Наступного року хрестоносці неодноразово намагалися поновити наступ, але щоразу полки Олександра Невського відбивали ці напади. У 1243 р. було укладено мир, за яким установлювався кордон між Новгородом і Лівонським орденом. Перемоги руських князів зупинили наступ рицарів-хрестоносців на Схід.

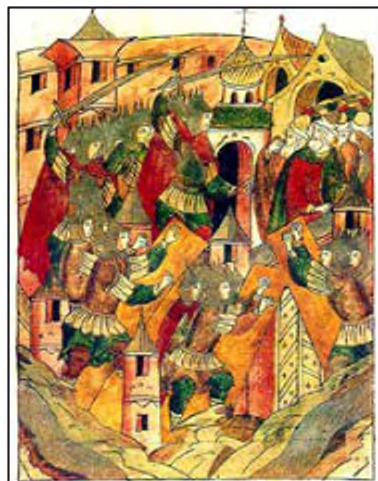
4

Монгольська навала, золотоординське ярмо. На початку XIII ст. в далеких степах на північ від Великої Китайської стіни під владою Чингізхана (Темуджина) об'єдналися монгольські племена. Європейці часто називали монголів «татарами» (за назвою одного з племен, яке підкорили монголи).

i

Підкоривши собі більшість монголів, Чингізхан здійснив ряд перетворень, що зміцнили його владу, а згодом сприяли успіхам у завойовницьких походах. Зокрема, було запроваджено десяткову систему організації суспільства й армії.

Усе доросле населення поділялося на тумени (10 тис. осіб), тисячі, сотні й десятки. Десяток зазвичай збігався з однією монгольською родиною. Такий поділ зберігався як у мирний, так і у воєнний

■ Облога міста Володимир.
Мініатюра з літопису

■ Облога міста Козельськ
у 1238 р. Мініатюра XVI ст.

час. На чолі кожного загону (десятку, сотні та ін.) стояли командири, які призначалися з кращих воїнів. Було чітке підпорядкування нижчого вищому. Якщо хоча б один із десятку тікав із поля бою або зраджував свого хана, то покаранню підлягав увесь десяток, якщо в зраді був винний десяток, у цілому каралася сотня.

Ці перетворення дали змогу Чингізхану створити могутнє військо. Завдяки цьому порівняно нечисленний народ (близько 100 тис. воїнів: у кочовиків воїном був кожен четвертий або третій) зміг підкорити своїй владі півсвіту.

У 1236 р. похід очолив онук Чингізхана Бату (Батий). Армія монголів (30—40 тис. воїнів) рушила на захід. Першою жертвою стала Велика Булгарія, після чого монголи підійшли до кордонів Рязанського князівства. Батий вислав до рязанців послів за «десятиною», тобто вимагав дати йому десятку частину людей, коней, зброї. На це рязанський князь Юрій відповів: «Тільки коли нас не буде, усе те ваше буде». Після облоги монголи захопили Рязань й убили князя разом з усіма жителями. Далі орда рушила на Володимиро-Суздальське князівство. По дорозі монголів наздогнав загін рязанського боярина Євпатія Коловрата. 1700 воїнів мужньо напали на орду, завдавши їй значних втрат, проте не змогли здолати сильне монгольське військо і загинули. Володимиро-Суздальський князь Юрій Всеволодович від'їхав на північ своїх володінь збирати сили, давши наказ обороняти Володимир-на-Клязьмі. Монголи взяли місто. Князь через необачність був несподівано атакований монголами в таборі на річці Сить й загинув разом зі своїм військом.

Пограбувавши князівство, монголи рушили на Новгород. По дорозі вони затрималися на два тижні під стінами містечка Торжок, яке мужньо оборонялося.

Весняне бездоріжжя і втрати змусили Батия повернути назад. У верхній течії Оки орда несподівано застрягла на сім тижнів біля Козельська. «Зле місто», як його назвали монголи, зрештою було захоплено, а всі його жителі загинули.

Після відпочинку у 1239 р. орда знову рушила в похід, тепер уже на південь. Розоривши Чернігівське і Переяславське князівства, узимку 1240 р. монголи після облоги захопили Київ. Останнім пунктом оборони Києва стала Десятинна церква. Хоробрі захисники міста загинули під уламками церкви.

Після загарбання Києва Батий рушив далі на захід. Він із вогнем і мечем пройшовся землями Галицько-Волинського князівства, спалив Володимир, Галич та інші міста.

Розоривши руські князівства, війська монголів не зупинилися. Похід у Європу, як і всі попередні, був ретельно підготовлений. Монголи пройшлися Польщею, Угорщиною, Чехією, Далмацією, Сербією, Болгарією. Повернувшись у степи, монголи заснували в Причорноморських і Прикаспійських землях державу, що дістала назву Золота Орда, яка відіграла важливу роль у подальшій історії руських князівств.

Золота Орда була складовою частиною величезної імперії Монголів, що розкинулась від Тихого океану до Чорного моря. Це була найбільша імперія в історії людства.

5

Початок піднесення Москви. 1147 р. вважають роком заснування Москви за князювання володимиро-суздальського князя Юрія Долгорукого. Проте центром самостійного князівства вона стала лише в XIII ст. після монголо-татарської навали. Імовірно, її першим князем був Михайло Ярославич Хоробрий (1247—1248 рр.). Остаточне виокремлення Московського князівства датується 70-ми рр. XIII ст. До цього часу Московське князівство входило до складу Володимирського князівства.

Родоначальником династії московських князів став молодший син Олександра Невського Данило. Це удільне князівство було одним із найменших. До нього входили околиці Москви радіусом 40 км. За Данила Олександровича відбулися перші територіальні придбання: 1301 р. він захопив у Рязанського князівства Коломну, 1302 р. за заповітом бездітного князя оволодів Переяславом. У 1303 р. його син Юрій захопив у Смоленського князівства Можайськ. Усе своє життя

■ Московський Кремль за Івана Калити. Художник А. Васнецов

Юрій провів у боротьбі проти тверського князя за Велике князівство Володимирське, але загинув в одній із сутичок. Після смерті Юрія князем став його брат Іван Данилович Калита (1325—1341 рр.). Слово «калита» означає «грошовий мішок». Це був князь-скнара. Про його багатства ходили легенди, проте все воно могло вміститися в одній скрині. Володіння Калити були значно меншими, ніж сучасна Московська область. Проте за його правління відбулися вагомі перетворення, що змінили долю Московського князівства.

Причини перетворення Москви на центр об'єднання земель Північно-Східної Русі

- ▶ Зручне географічне розташування: важливі торговельні шляхи і захищеність від набігів кочовиків.
- ▶ Особисті якості московських князів, які не зупинялися ні перед чим задля досягнення поставленої мети.
- ▶ Швидке зростання кількості населення за рахунок переселення з розорених монголами районів.
- ▶ Встановлення московськими князями союзу з Ордою.
- ▶ Вдала господарська політика князів, що забезпечила швидкий економічний розвиток земель.
- ▶ Перехід на службу до московських князів бояр і дворян із різних куточків колишньої Київської Русі.
- ▶ Чітко визначена система престолонаступництва.
- ▶ Перетворення Москви на духовний центр після перенесення до неї резиденції митрополита.

Заповітною мрією московських князів було отримання ханського ярлика на велике князювання, а це означало право на збір

данини для Золотої Орди. Основним суперником Москви в боротьбі за ярлик було Тверське князівство. У боротьбі між князівствами застосовувалися будь-які засоби: підступи, доноси, убивства. Зрештою, ярлик у 1328 р. дістався Іванові Калиті. Політику Івана Калити продовжили його сини й онуки.

6 Правління Дмитрія Донського. Куликовська битва. У 1362 р. московським князем став дев'ятилітній Дмитрій Іванович (1362—1389 рр.). Молодому князеві довелося обстоювати своє велике князювання в боротьбі проти суперників: рязанських, нижньогородських, тверських князів. До того ж у Москві з'явився новий ворог — Литва.

На відміну від своїх попередників, Дмитрій більшість питань вирішував силою, а не хитрістю та обманом. Майже щороку йому доводилося воювати. У 1375 р. Дмитрій, організувавши великий похід проти Твері, примусив її визнати його владу і відмовитися від претензій на велике князювання. Також він припинив сплачувати данину Орді та в 1389 р. першим із князів передав владу своєму синові Василю І без дозволу Орди. Тим давній союз між Москвою та Ордою було розірвано. Москва заявила про свій намір позбавитися монгольського панування. Здійсненню такої політики сприяло те, що в Орді відбувалася боротьба за владу між її правителем Мамаєм, що поширював свою владу на її західні володіння, і Тохтамішем, що підпорядковував собі середньозазійські володіння. Проте було зрозумілим, що зробити це буде нелегко. Обидві сторони ретельно готувалися до вирішальної битви. Мамай зібрав величезне військо (за різними відомостями — від 100 тис. до 200 тис. воїнів) із татар і найманців генуезців, а також уклав союз із литовським князем Ягайлом, який рухався на допомогу Мамаєві з 80-тисячним військом. Дмитрій Іванович теж зібрав велике військо — 100—150 тис. воїнів.

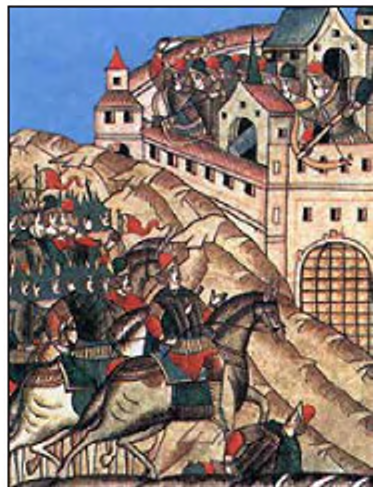
Два війська зішлись на Куликовому полі, де в Дон впадає річка Непрядва. Якщо вірити літописцю, бій розпочався вранці 8 серпня 1380 р. з двобою татарського воїна Челубея і руського Олександра Пересвета. Розігнавши своїх коней, воїни зіткнулися у відчайдушному поєдинку та обидва впали мертвими. Після цього більшість татар рушила в атаку. Розгромивши передовий полк і полк лівої

Ярлик (тюрк. «указ») — грамота золотоординських ханів, що давала право на управління князівствами або окремими областями.

Баскак — намісник хана Золотої Орди в підвладних країнах, який проводив облік населення і збирав данину.

■ Куликовська битва. Мініатюра з літопису XVII ст.

■ Облога Москви Тохтамишем у 1382 р. Мініатюра з літопису

руки, татари почали оточувати основні сили московитів.

У вирішальний момент із засідки в тил татарам ударив засадний полк, який рішуче змінив перебіг бою. Татари почали відступати. Відступ перетворився на втечу. У результаті татари зазнали поразки. За перемогу на Куликовому полі Дмитрія Івановича прозвали Донським. Хоч ця перемога і не покінчила остаточно з татарським пануванням, але підірвала сили Орди.

У 1382 р. Тохтамиш несподівано підступив до Москви і спалив її. Дмитрій швидко відбудував столицю, але йому знову довелося визнати зверхність Орди.

У 1389 р. Дмитрій Донський несподівано помер. В історії він залишився як організатор перемоги на Куликовому полі та будівник перших кам'яних стін навколо Москви. Ці стіни будувалися з білого каменю, і відтоді її називають білокам'яною. Крім того, Дмитрій здійснив ще одну справу, яка мала далекосяжні наслідки для Московської держави. Він змінив систему успадкування престолу, яка існувала ще з часів Київської Русі.

Дмитрій домігся від свого брата Володимира Андрійовича відмови від права престолонаступництва на користь свого сина Василя. Тепер влада від великого князя, а згодом царя, переходила від батька до сина, а не до брата. Ще одним наслідком правління Дмитрія Донського стала остаточно перемога Москви в боротьбі проти Твері за володіння Великим князівством Володимирським, яке остаточно стало вотчиною наступників князя. Цей факт перетворив Москву на одного з регіональних лідерів (поряд з Ордою і Литвою), що змінювало ситуацію у Східній Європі.

7 Становлення Московської держави. Іван III. Після смерті Дмитрія Донського його наступником став син **Василій I** (1389—1425 рр.). Він не відзначався ani гучними перемогами, ani великими реформами. Проте за його правління було зроблено першу спробу приєднання значних володінь і створено ту соціальну базу, на яку спиралася влада великого князя — **боярство**. Це були великі землевласники, які отримали свої землі в спадок і походили з родів удільних князів. У 1393 р. Василій I ліквідував Нижньогородське князівство і приєднав його до Москви. Проте на шляху до подальших придбань Москви стали Литва й Орда.

Майже 25 років правління вже в новому, XV ст., були для Москви тяжкими: три війни проти Литви; перший набіг кримських татар під проводом Едігея в грудні 1408 р., що був надзвичайно спустошливим для Москви; постійні конфлікти з Новгородом, а на додаток смерть старшого сина, наступника Івана, що призвела до відродження старого конфлікту — хто правитиме після смерті великого князя — син, брат чи небіж.

Переміг у міжусобній боротьбі Василій II, який дістав прізвисько Темний.

Василій II (1425—1462 рр.) продовжив політику зміцнення Москви як центру Північно-Східної Русі. Усі, хто зазіхав на його владу, підлягали знищенню. Успіхи його політики були забезпечені не особистими рисами князя, а його радниками. Свою недалекоглядність він особливо переконливо виявив у заповіті, яким знову переділив князівство на уділи для синів. На щастя, попередня централізаторська політика пустила настільки могутнє коріння, що нового розпаду володінь не сталося.

Його наступник **Іван III** (1462—1505 рр.) продовжив політику, започатковану його попередниками. У 1471 р. московське військо рушило на Новгород. На річці Шелоні відбулася битва, у якій новгородці зазнали поразки. Новгород потрапив у залежність від Москви. У 1492 р. новгородський вічовий дзвін — символ незалежності міста — було знято і відвезено до Москви. Відтоді всі новгородські землі остаточно увійшли до складу Московської держави.

Із приєднанням Новгорода землі головного суперника Москви — Твері — опинилися в оточенні, і 1485 р. тверичі визнали владу Івана III. Того самого року Іван III оголосив себе «государем всея Русі», в офіційних документах почала з'являтися назва «Росія». До того ж його одруження з візантійською принцесою Зоєю (після хрещення — Софією) Палеолог дозволило Москві претендувати на

■ Марфа Посадница. Знищення новгородського віча. Або Стояння на річці Угрі.
Художник К. Лебедев

■ Іван III скидає татарське ярмо, розірвавши ханську грамоту і наказавши умертвити послів. Художник М. Шустов

роль центру православ'я після загибелі Візантійської імперії. З'явилася сумнівна теорія, що Москва — це третій Рим. Для підтвердження своїх претензій Москва запозичила державний герб Візантії — двоголового орла.

Зростаюча могутність дала змогу Івану III остаточно позбутися монгольської залежності. У 1476 р. він перестав сплачувати данину, а 1480 р., коли хан Ахмед посунув на Москву військо, вивів його назустріч своє. Тиждень стояли два війська на протилежних берегах Угри, не наважуючись розпочати битву. Зрештою, 11 листопада 1480 р. ханське військо відступило. Цей день вважається датою падіння монголо-татарського ярма.

Боярська дума — вищий державний орган Московського князівства з XIV ст.

Судебник — збірник законів.

При великому князі існував дорадчий орган — **Боярська дума**, членів якої князь призначав із числа знаті. До порад Думи князі, як правило, дослухалися.

Важливою справою Івана III було створення в 1497 р. першого збірника законів Московської держави — **Судебника**. У ньому було чітко визначено владні повноваження посадових осіб, норми покарання за злочини. Судебник також започаткував юридичне оформлення залежності селян від їхніх землевласників. Було встановлено **Юріїв день** (26 листопада), за тиждень до якого і тиждень після якого селянинові дозволялося переходити до нового господаря. Крім того, Іван III започаткував створення центральних урядових установ — **приказів**, що відповідали за певну, доручену їм ділянку управління державою.

Отже, за Івана III було в основному завершено об'єднання земель Північно-Східної Русі в єдину Московську державу, зміцнено владу великого князя, який став іменуватися государем. На карті Європи постала нова централізована держава, що розпочала боротьбу за панування у Східній Європі.

8 **Культура Московської держави.** Монголо-татарська навала остаточно визначила розбіжність історичної долі різних частин колишньої Київської Русі. Відповідно, це значною мірою вплинуло і на культурні процеси. Ті регіональні відмінності, які існували за часів Русі, стали ще більш відчутними. Культура Північно-Східної Русі формувалася на основі культурних надбань Володимиро-Суздальського, Новгородського, Псковського та інших князівств.

Монголо-татарська на деякий час призупинила розвиток культурного життя регіону. Лише на межі XIII—XIV ст. стало відчутним поживлення, а від середини XIV ст. почалося піднесення, центром якого стала Москва. Це було пов'язано з тим, що Москва стала центром об'єднання земель Північно-Східної Русі, а згодом очолила боротьбу проти монголо-татарського ярма.

Наочним поживленням культурного життя стало кам'яне монументальне будівництво, що наприкінці XIV ст. набуло широкого розмаху. Витвори московських архітекторів у Звенигороді й Загорську, які збереглися до наших часів, — це порівняно невеликі храми. Усі спроби самостійно відновити будівництво великих храмів не мали успіху. Лише після запрошення італійських майстрів вдалося реалізувати проекти московських царів. Хоча архітектурний ансамбль Московського Кремля створювався із допомогою італійців, він мав усі риси, притаманні російській культурі.

Перлиною забудови Кремля вважається Успенський собор. Зведений за зразком собору у Володимирі, він став кафедральним храмом митрополита всієї Русі. Тут вінчали на царство, приводили Земські собори. На соборній площі було збудовано Архангельський собор як усипальницю великих князів. Деяко раніше було зведено Грановиту палату — приміщення для проведення урочистих прийомів. Архітектурною відзнакою споруд стали куполи у вигляді цибулини й шатрові чотирискіли дахи.

Проте внесок майстрів Московської держави в скарбницю світової культури не обмежується архітектурним ансамблем Кремля. Візитною карткою Московії став іконопис. Найвидатнішим іконописцем був **Андрій Рубльов**. Він розписав собори в Троїцькому мо-

■ Успенський собор Московського Кремля

■ Ікона «Трійця». Художник А. Рубльов

настирі (місто Загорськ), Звенигородці, Успенський собор у Володимирі. У творах А. Рубльова приваблює прагнення відобразити мрію про спокійний урівноважений духовний світ людей, які служать високим ідеалам. Найвідомішим його твором є ікона «Трійця». Традиційний біблійний сюжет живописець наповнив глибоким поетичним і філософським змістом. Усупереч канонам у центрі композиції він розмістив чашу — символ жертвовної смерті, а по колу — трьох ангелів. Усі елементи ікони гармонійно поєднані, передаючи головну ідею твору — самопожертви як найвищого стану духу, який створює гармонію життя.

Нові історичні реалії вплинули і на літературу Північно-Східної Русі. Після короткої перерви відновилася традиція літописання.

Визначною літописною пам'яткою епохи є Лаврентійський літопис, який доводить опис подій до 1305 р. Перший Московський літопис з'явився лише на початку XV ст. Укладений митрополитом Кіпріаном, він містить відомості про всі землі колишньої Київської Русі. У середині XV ст. в Москві з'являється перша книга зі всесвітньої історії — «Хронограф».

Патріотичне піднесення, що охопило Північно-Східну Русь у зв'язку з боротьбою проти монголо-татарського ярма, знайшло відображення і в народній творчості. Вилінні герої Київської Русі стали борцями проти татар. До XIV ст. належить поява нового фольклорного жанру — історичної пісні. Прикладом цього є «Пісня про Щелкана Дудентійовича», у якій описані реальні події 1237 р. у Твері — антиординське повстання.

Перлиною літературної творчості тієї доби стала поема «Задонщина», створена рязанцем Софронієм незабаром після Куликовської битви. Вона сповнена радості й гордості за перемогу русичів. Цей твір доповнюють легендарні подробиці «Сказання про Мамаєве побоїще».

У Північно-Східній Русі продовжувалося складання подвижниками православної церкви (митрополит Петро, Сергій Радонезький) «житій».

Популярними на Русі були й описи подорожей в інші землі. Визначною літературною пам'яткою є «Ходіння за три моря» тверського купця Афанасія Нікітіна, який волею долі потрапив до далекої Індії. Крім опису інших країн і народів, твір відображає моральні якості автора, його відданість Батьківщині і православної вірі.

1136 р.	Утворення Новгородської республіки
1147 р.	Перша літописна згадка про Москву
5 квітня 1242 р.	Льодове побоїще
8 серпня 1380 р.	Куликовська битва
1497 р.	Створення Судебника
1462—1505 рр.	роки життя Івана III Грозного
1147 р.	перша літописна згадка про Москву
15 червня 1240 р.	Невська битва
8—11 листопада 1480 р.	стояння на Угрі

Запитання і завдання

1. Коли розпочався процес політичної роздробленості Русі? 2. Назвіть наймогутніші держави, що виникли на Північно-Східних теренах Русі. 3. Яка битва дістала назву «Льодове побоїще»? 4. Яке руське князівство першим зазнало монголо-татарської навали? 5. У якому році була заснована Москва? 6. Хто став родоначальником династії московських князів? 7. Коли відбулася Куликовська битва? Хто здобув у ній перемогу? 8. У якому році Московська держава позбулася монголо-татарської залежності? 9. Розкрийте причини політичної роздробленості Київської Русі. 10. Чому в Новгороді не сформувалася власна князівська династія? 11. Чому саме Москва стала центром об'єднання земель Північно-Східної Русі? Яку політику проводили перші московські князі? 12. Як склалися відносини московських князів з Ордою? Як це вплинуло на піднесення Москви? 13. Охарактеризуйте правління Дмитрія Донського. За що він отримав прізвисько Донський? 14. Які наслідки мала Куликовська битва для подальшого розвитку Північно-Східної Русі?
- ★ 15. Складіть план пункту «Пан Великий Новгород» і підготуйте розповідь за ним. 16. Визначте основні риси політики Івана III. 17. Визначте основні риси культури Московської держави.
- ★ 18. Із якою метою виникла теорія про Москву як «третій Рим»?

Практичне заняття «Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій»

Мета: з'ясувати зміст діяльності братів Кирила та Мефодія, їх заслугу у становленні слов'янської писемності.

Хід роботи

1. Опрацюйте наведений матеріал.
2. Обговоріть у групах прочитане і дайте відповіді на запитання.
3. Підбийте підсумки згідно з метою роботи.

Кирило і Мефодій — брати, слов'янські просвітителі та проповідники християнства, творці слов'янської азбуки, перші перекладачі богослужбових книг слов'янською мовою.

Кирило (Константин) (близько 827 р. — 14 лютого 869 р.) і його старший брат **Мефодій** (Михайло) (близько 815 р. — між 6 і 19 квітня 885 р.) народились у місті Солунь (нині Салоніки, Греція) в сім'ї командира військового підрозділу у візантійській армії. Батько Лев за походженням був греком, а походження їх матері Марії не визначено: за одними відомостями, вона була слов'янкою, за іншими — з аристократичного грецького роду. У сім'ї, вірогідно, було семеро дітей (що не доведено), з яких Мефодій — найстарший, а Кирило — найменший.

Стародавній Солунь був двомовним містом, у якому, крім грецької мови, лунав слов'янський говір. До постриження в ченці Михайло зробив непогану військово-адміністративну кар'єру, ставши стратигом Славонії, провінції на території Македонії. Постригшись у ченці, став ігуменом монастиря Поліхрон на березі Мармурового моря.

У 843 р. Кирило навчався у Константинополі при дворі візантійського імператора Михайла III. Одним із його вчителів був патріарх Фотій. Саме під керівництвом Фотія відбувалося становлення Кирила як найвидатнішого вченого-філолога та теолога свого часу. Він добре знав слов'янську, грецьку, латинську, єврейську та арабську мови. Після завершення навчання Кирило прийняв сан ієрея і став служити патріаршим бібліотекарем (що тоді дорівнювало сучасному званню академіка) при соборі Святої Софії у Константинополі. Проте незабаром віддалився в один із монастирів на чорноморському узбережжі. Деякий час жив самотньо. Потім майже насильно був повернений до Константинополя і призначений викладати філософію (від-

тоді за ним і закріпилося прізвисько Костянтин Філософ). На одному з богословських диспутів Кирило отримав блискучу перемогу над одним із провідників іконоборців, колишнім патріархом Аннієм, що принесло йому широку популярність у столиці. У 40—60-х рр. IX ст. він брав участь у диспутах з іконоборцями і мусульманами в Сирії. Приблизно у 850 р. імператор Михайло III і патріарх Фотій направили Кирила до Болгарії, де він навіртає в християнство багато болгар. Після невдалої місії в Сирію Костянтин разом зі своїми учнями прийшов до монастиря, настоятелем якого був його брат Мефодій. У цьому монастирі довкола Кирила і Мефодія утворилася група однодумців і виникла ідея щодо створення слов'янської азбуки.

У 860—861 рр. Кирило і Мефодій здійснили дипломатичну місію в Хозарію. Після повернення Мефодій отримав чин настоятеля монастиря Поліхрон на Олімпі. Кирило жив ченцем при церкві Дванадцяти Апостолів. Вірогідно, саме у цей період він почав складати слов'янську абетку.

Відомо, що у 863 р. із допомогою брата Мефодія і учнів Кирило склав старослов'янську азбуку і переклав із грецької болгарською мовою основні богослужбні книги — вибрані місця з Євангелія, Псалтиря, Апостольські послання. Про час винаходу слов'янської азбуки свідчить оповідь «Про письмена» болгарського ченця-чорнориця Храбра, сучасника царя Симеона. Перед Константином Філософом і Мефодієм стояли важкі завдання. Треба було не лише вигадати нові букви, у тому числі й для специфічних слов'янських звуків, а й продумати будову писемної мови, оскільки вона не могла не відрізнятися від розмовної слов'янської мови, а також від будови грецької й латинської книжкових мов. У слов'ян не було достатньої кількості слів і понять, необхідних для правильної передачі Святого Письма. Вони мали бути спеціально створені. До того ж, треба було за короткий термін перекласти значний обсяг тексту мовою, у якої ніколи не було писемної літературної традиції. Брати вперлися з цим завданням.

Улітку 863 р. Кирило і Мефодій на запрошення князя Ростислава переселилися до Моравії, щоб проповідувати християнство.

■ Святі Кирило та Мефодій. Ікона 3. Зографа (1848 р.)

А	Б	В	Г	Д	Е	Є
Азъ	Богъ	Вѣдъ	Глаголю	Добро	Есть	Есмь
Ж	З	И	І	Ї	Ї	Ї
Животъ	Съло	Земля	Иже	Іако	Інѣ	Горѣ
К	Л	М	Н	О	П	Р
Како	Люде	Мысли	Нашъ	Огъ	Покон	Рши
С	Т	У	Ф	Х	Ц	Ч
Слово	Тѣло	Укъ	Фертъ	Хвѣ	Огъ	Огъ
Ц	У	Ш	Щ	Ъ	Ы	Ь
Ци	Чръ	Шѣ	Щѣ	Ерь	Еры	Ерь
Ѣ	Ю	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ѧ	Юнь	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ

■ Старословянський алфавіт

У Моравії Кирило і Мефодій продовжували перекладати церковні книги з грецької мови на слов'янську, навчали слов'ян читання, письма і ведення богослужіння слов'янською мовою. Брати пробули в Моравії понад три роки, а потім вирушили з учнями до Риму.

Серед частини богословів західної церкви склалася думка, що хвала Богові може виголошуватися лише трьома мовами, якими було зроблено напис на Хресті Господньому: єврейською, грецькою і латиною. Тому Кирило і Мефодій, що проповідували християнство в Моравії, були сприйняті як єретики і викликані до Риму. На шляху в Рим брати повернули до християнства і жителів Панонії. Проте після того як Кирило передав Папі Римському Адріану II знайдені ним у своїй херсонеській подорожі мощі Святого Климента, той затвердив богослужіння слов'янською мовою, а перекладені книги наказав покласти в римських церквах та дозволив їх розповсюджувати.

Мефодій був рукопокладений в єпископський сан. Папа Адріан II писав до Праги князеві Ростиславу, що якщо будь-хто стане зневажливо ставитися до книг, писаних по-слов'янськи, то хай він буде відлучений і відданий під суд церкви, бо такі люди «вовки».

Після приїзду до Риму Костянтин (Кирило) тяжко захворів і незабаром помер. Перед смертю Кирило сказав Мефодію: «Ми з тобою, як два воли: від важкої ноші один упав, другий повинен продовжувати дорогу». Мефодій був висвячений на архієпископа Моравії і Панонії і в 870 р. повернувся до Панонії.

До цього часу внутрішній стан у Моравії різко змінився. Після того як князь Ростислав зазнав поразки від Людовіка Німецького і в 870 р. помер у баварській в'язниці, моравським князем став його племінник Святополк, який підкорявся німецькому політичному впливу. Діяльність Мефодія і його учнів тривала в дуже складних умовах. Німецьке духовенство всіляко заважало поширенню слов'янської мови як мови церкви. Їм навіть вдалося на три роки

ув'язнити Мефодія. Дізнавшись про це, папа Іоанн VIII заборонив німецьким єпископам здійснювати літургію, поки Мефодій не буде звільнений. Щоправда, він же заборонив богослужіння слов'янською мовою, дозволивши лише проповіді. Відновившись у 874 р. у правах архієпископа, Мефодій, незважаючи на заборону, продовжував богослужіння слов'янською мовою, хрестив чеського князя Борівоя і його дружину Людмилу. У 879 р. німецькі єпископи організували новий процес проти Мефодія. Проте Мефодій у Римі блискуче виправдався і навіть отримав папську буллу, що дозволяла богослужіння слов'янською мовою. У 881 р. Мефодій на запрошення імператора Василя I Македонянина приїхав до Константинополя. Там він провів три роки, після чого разом з учнями повернувся до Моравії. В останні роки свого життя святий Мефодій із допомогою двох учнів-священників переклав слов'янською мовою весь майже Старий Заповіт. У 885 р. Мефодій тяжко захворів. 19 квітня, у Вербну неділю, помер. Відспівування Мефодія відбувалося трьома мовами — слов'янською, грецькою та латиною.

Після смерті Мефодія його противникам вдалося досягти заборони слов'янської писемності в Моравії. Багато учнів було страчено, деякі перебралися до Болгарії та Хорватії. У 885 р., у рік смерті Мефодія, папа римський заборонив слов'янське богослужіння. У Болгарії і згодом у Хорватії, Сербії та Київській Русі слов'янська азбука, створена братами, набула поширення. У деяких регіонах Хорватії до середини XX ст. літургія латинського обряду правила слов'янською мовою. Оскільки богослужбні книги писалися глаголицею, цей обряд отримав назву глаголичного.

Таким чином, Кирило і Мефодій заклали основи слов'янської писемності та літератури. Оригінали творів Кирила і Мефодія не збереглися. Вчені вважають, що Кирило є автором твору «Молитва Григорію Богослову». Спільним твором Кирила і Мефодія вважають «Слово на перенесення мощей Климента Римського». Мефодія називають автором гімну на честь Дмитра Солунського.

Запитання і завдання

1. Хто такі брати Кирило та Мефодій?
2. Чому їх називають творцями слов'янської писемності?
3. Що спонукало їх до цієї праці?
4. Як була створена слов'янська абетка?
5. Який алфавіт був узятий за основу?
6. Які нові букви придумали брати для позначення звуків слов'янської мови?
7. Чи можна діяльність братів назвати подвигом?
8. Поясніть передсмертні слова Кирила Мефодія: «Ми з тобою, як два воли: від важкої ноші один упав, другий повинен продовжувати дорогу». Чи виконав цей заповіт Мефодій?

§ 24. Особливості розвитку країн Сходу. Середньовічна Індія

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про особливості розвитку країн Сходу в Середні віки; що нового з'явилося в розвитку середньовічної Індії; що таке Делійський султанат; якими були надбання середньовічної культури Індії.

Особливості розвитку країн Сходу. На відміну від Європи, чітку межу переходу країн Сходу від епохи стародавнього світу до Середньовіччя провести майже неможливо. Країни Сходу розвивалися, як і в попередні століття, за власними законами.

У всіх державах Сходу система господарювання була організована за такою схемою. Ті, хто обробляли землю, були об'єднані в громади, які мали гарантоване право та обов'язок обробляти її та використовувати для ведення господарства всі необхідні ресурси: води, ліс, пасовища тощо. Водночас право володіти і розпоряджатися землею та її ресурсами належало державному апарату. Між громадою і державним апаратом існував чіткий зв'язок. Вироблений надлишковий продукт громада передавала як податок державі, яка його перерозподіляла на користь апарату і суспільства в цілому (будувалися канали, дороги, мости, храми тощо). Отже, той, хто належав до державного апарату, мав доступ до розподілу вироблених продуктів і, відповідно, отримував їх частку у власність. Чим вищу посаду обіймала людина в державному апараті, тим більшу частку вона отримувала. Тому можна стверджувати, що особливістю східної цивілізації була наявність влади — власності.

Чим ефективніше працював державний апарат, тим регулярнішим був збір податків. Держава була міцною і могутньою. Її могутність зростала від продуктивності праці селянина чи ремісника. Однак коли в роботі цього чіткого механізму траплялися перебої, і життя всього суспільства порушувалося спалахували повстання, виникав голод, гинули держави тощо. Збій у цій системі відбувався з двох головних причин: коли обсяги податків через нерозумну політику правителів перевищували можливості виробництва або після зовнішнього вторгнення, яке руйнувало традиційну систему життя.

2 Індійське суспільство в епоху Середньовіччя. Коли в Європі відбувалися значні зміни, пов'язані з падінням Західної Римської імперії та становленням феодалізму, Індія продовжувала розвиватися за власним сценарієм. Безліч дрібних держав воювали між собою, тоді як засади життя основної маси населення лишалися неперушними.

Ще зі стародавніх часів індійське суспільство поділялося на чотири великі групи — **варни**. Вищі варни (брахмани і кшатрії) продовжували управляти та воювати, а нижчі (вайш'ї та шудри) працювати на полях і в майстернях. У Середні віки в цьому давньому поділї відбулися зміни. Варни стали поділятися на менші групи людей, які об'єднувалися за професіями або родом занять. Так, наприклад, серед брахманів виділилися аптекарі, лікарі, вчителі тощо. Серед кшатріїв — воїни, чиновники тощо. Європейці називали ці групи **кастами**. До X ст. кількість каст зросла до декількох тисяч. Кожна каста мала свої особливі знаки, ритуали, прикраси, правила поведінки. Як і варни, каста поділялися на нижчі й вищі. Існувала також особлива каста «недоторканих».

Варни — соціальні прошарки в індійському суспільстві.

Представникам вищих каст не можна було навіть бути поряд із нижчими, тим паче брати їжу чи воду з їхніх рук. Уважалося, що вищих може опоганити навіть тінь «недоторканих». Тільки представники вищих каст могли читати і слухати священні тексти. Ті, хто порушували ці звичаї і традиції, зазнавали жорстоких покарань.

Із записок китайського мандрівника Сюань Цзань (VII ст.)

М'ясники, рибалки, прибиральники сміття, знахарі, пралі, мандрівні артисти, гробарі, кати й подібні їм живуть за межами міста. На вулицях ці люди або зовсім не з'являються, або тримаються лівого боку, поки не дійдуть до потрібного місця. Їх помешкання оточені стінами й розташовані за межами міста.

- ?** 1. До яких каст належать наведені вище групи жителів міст — вищих чи нижчих? 2. Яких обмежень зазнавали представники названих у документі професій? 3. Чому вони зазнавали таких обмежень?

Попри існування кастового поділу представники різних каст об'єднувалися в громади, які були існували піби маленькі самодостатні держави, що виступали як єдине ціле щодо державної влади. Общини були основою індійського суспільства. Вони забезпечували

■ Варни — соціальні прошарки в індійському суспільстві

йому внутрішню стабільність, у той час як державна влада була слабкою й обмежувалася збиранням податків з общин.

Між різними кастами в громаді склалася система взаємного обслуговування — обміну продуктами й послугами. Практично всі питання община вирішувала сама: обирала раду, суддів, сплату податків, виділяла людей для суспільних робіт. Той, хто порушував правила життя в общині, міг бути покараним. Найгіршим покаранням було вигнання з общини.

У середньовічній Індії існувало декілька релігій. На основі стародавньої релігії в I тис. н. е. сформувався індуїзм. На перше місце вийшло поклоніння трьом богам: Вішну, Шиві й Брахмі. На їхню честь зводили храми й здійснювали щедрі жертвоприношення.

Індуси вірили в переселення душ після смерті. Якщо людина за життя суворо дотримувалася кастових традицій, то в наступному житті вона могла народитися у вищій касті. Якщо відступала від традицій, то перероджувалася у нижчій касті або у вигляді тварини, рослини, каміння. Священною твариною індусів була корова, яку за-

боронялося вбивати. До того ж індуси поклонялися річці Ганг, яку також вважали священною.

Другою релігією Індії був **буддизм**, що виник у VI ст. до н. е. Будда навчав, що все життя людини — це туга і страждання, і тому її душа повинна звільнитися від усього земного і прагнути до вищого спокою. Він закликав забути про багатства, задоволення, говорити лише правду і не вбивати живих істот.

Від V ст. буддизм в Індії занепадає, але швидко поширюється в Китаї, Японії, Кореї, Монголії, країнах Південно-Східної Азії. Згодом буддизм став ще однією світовою релігією поряд із християнством та ісламом.

Із приходом завойовників-мусульман в Індію проник іслам. Найбільшого поширення він набув на півночі півострова.

Крім згаданих релігій, в Індії були поширені ще сотні місцевих культів.

3 Делійський султанат. Як уже зазначалося, на території Індостану за багатотисячну історію не існувало сильною державної влади. Траплялося, що одна з багатьох держав відокремлювалася і прагнула підпорядкувати собі інші. Проте, вичерпавши свій потенціал у війнах проти сусідів, вона знову розпадалася. Так сталося з державою Гуптів, що виникла в 320 р. завдяки діяльності раджі Чандрагупти. Однак його наступники не змогли зберегти єдність держави і встояти проти набігів гунів, і наприкінці VI ст. вона припинила своє існування. У VII ст., за підрахунками китайського мандрівника Сюань Цзяня, в Індії налічувалося близько 70 князівств, правителями яких були раджі й магараджі, які воювали між собою.

Значні зміни в житті Індії відбулися з XII ст., коли її північні області були підкорені мусульманами. Вони прагнули підкорити Індію з VIII ст., але їхні дії успіху не мали. Зрештою, правитель сусідньої з Індією держави Газневідів, що постала після розпаду Багдадського халіфату, Махмуд Газневі (998—1030 рр.) здійснювати систематичні грабіжницькі походи до Індії. Завдяки награванам багатствам і захопленням рабам він перетворив свою столицю Газні на одне з найкрасивіших міст Сходу. Після його смерті постала в 1206 р. нова держава **Делійський султанат** із центром у місті Делі. Від кінця XIII ст. султанат досить швидко збільшував свою територію і до початку XIV ст. захопив майже весь півострів Індостан. Найбільших розмірів султанат досяг за Мухаммеда Туглака (1325—1351 рр.). Його завойовницька політика підірвала внутрішню могутність держави, яка почала розпадатися. Наприкінці XIV ст.

■ Султан Махмуд Газневі потискує руку шейху

■ Тимур перемагає султана Делі Насир ад-Діні Махмуда взимку 1397—1398 рр.

Делійський султанат займав територію меншу, ніж на початку XIII ст. Йому вже доводилося відбивати вторгнення могутніх сусідніх держав, що постали після розпаду султанату. Із цього скористалися монголи, які почали здійснювати систематичні рейди в Північну Індію, грабуючи міста і населення. У 1398 р. в Індію спрямував свій похід Тимур, головною метою якого було пограбування країни. 120-тисячна армія Тимура вогнем і мечем пройшла містами Північної Індії.

Після походів Тимура і міжусобної боротьби між двома десятками держав, що постали після розпаду Делійського султанату, Індія виявилася ослабленою і незахищеною перед загрозою європейського проникнення, що почалося з XVI ст., та вторгнення моголів на чолі з Бабуром (1526 р.).

Серед причин, які зумовлювали успіхи завоювання в Індії, можна виділити такі: значні природні багатства країни, відсутність етнічної і релігійної єдності, міжусобні війни правителів, традиційна міцність селянської общини.

4 Культура Індії. У Середні віки в розвитку культури Індії відбулися суттєві зрушення. Завершився процес взаємопроникнення культур півночі й півдня півострова, відбулося становлення релігій індуїзму і буддизму.

Протягом XIII—XV ст. у розвитку Індії були два суттєві моменти. По-перше, на півночі Індії тривав процес поєднання елементів мусульманської та індійської цивілізацій. По-друге, у цей час досить інтенсивно розвивалося міське життя, яке було пов'язане з розбудовою резиденцій різних правителів і залученням Індії до міжнародної торгівлі за посередництвом арабських купців. Швидко зростали такі міста, як Гоа, Калікут, Камбай, Агра, Паніпат, Лахор, Мульта, Делі.

Спираючись на попередні досягнення, культура Індії продовжувала розвиватися, збагачуючи своїми здобутками світову культуру.

■ Храм в Аджанті

Так, уже на початку нашої ери в Індії користувалися десятковою системою чисел, яка тепер застосовується в усьому світі. Індійські математики вміли обчислювати площі фігур та об'єми тіл, виконувати дії з дробами, відносно точно визначати число π (число π).

Вагомими були здобутки в медицині. Індійські лікарі досконало знали внутрішню будову тіла, робили складні операції, використовуючи близько 200 хірургічних інструментів тощо.

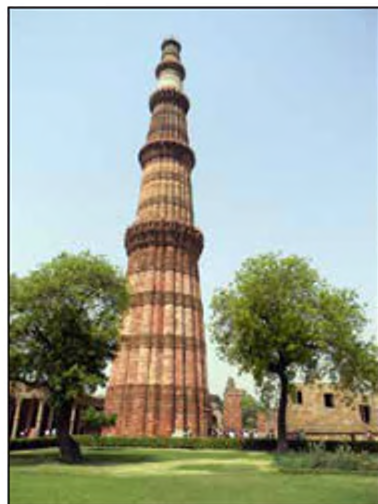
До наших днів збереглося багато споруд часів Середньовіччя. Шедеврами архітектури цієї доби є буддійські храми, витесані у скелях, — Аджант, Еллор, храм острова Елефант.

Храм в Аджанті — це цілий комплекс споруд, печер, що будувалися протягом дев'яти століть. 30 його залів були розписані фресками (вони збереглися лише в 16 печерах), що відображають життя тодішньої Індії, сцени з життя Будди. Фарби, якими написані фрески, не втратили яскравості й дотепер. Їхньою головною властивістю є те, що вони світяться в темряві.

Санскрит — давня літературна мова в Індії.

Крім храмів у скелях, зводилися храми у вигляді башт. В Оріссі було споруджено й обнесено могутніми стінами ціле храмове містечко. Усередині храми майже не прикрашали, проте ззовні вони були суцільно вкриті рельєфами, статуями і майстерно виконаним різьбленням по каменю. Скульптори відтворювали сцени з легенд та оповідей. Вони вміли добре зображувати людей і тварин у русі.

Починаючи від XIII ст. на архітектуру Індії значний вплив справляла мусульманська культура. Найбільш вражаючим став ве-

■ Кутб-Мінар. Велетенський мінарет

летенський мінарет Кутб-Мінар у Делі. Його висота сягає 70 метрів.

Література середньовічної Індії створювалася переважно санскритом (найдавніша літературна мова аріїв). Ця мова виконувала ту саму роль, що й латина в Європі. Відомим поетом і драматургом тогочасної Індії був Калідаса. Після мусульманських завоювань індійські поети почали використовувати народну мову, арабську та перську.

Індійці дуже любили музику й танці. Однак їхні танці були ритуальними — мовою танцю вони розповідали цілі історії з життя богів і героїв. В індійському танці кожен рух тіла, рук, ніг, особливо пальців, кожен жест щось означають. Мистецтво танцю прирівнювалося до ремесла. Його опановували роками.

Індійці полюбили гри та розваги, найулюбленішою з яких була гра в шахи, що поширилася в усьому світі. Популярною була також гра в кості.

1206 р.

Утворення Делійського султанату

Запитання і завдання

1. Назвіть основні цивілізації Сходу, що існували в Середні віки. 2. Який поділ існував в індійському суспільстві? Що нового в цьому поділі з'явилося в Середні віки? 3. Які релігії поширилися на території Індії в Середні віки? 4. Коли було створено Делійський султанат? Скільки років він проіснував? 5. Назвіть причини загибелі Делійського султанату. 6. Якими були мета і наслідки походу Тимура до Індії? 7. Назвіть шедеври індійської середньовічної культури. 8. Хто із завойовників залишив найпомітніший слід в історії Індії: гунни чи араби? 9. Чому Індія зазнала нападу багатьох завойовників? 10. Якими були наслідки завоювань для Індії? 11. Яким був внесок індійської культури у світову скарбницю?

- ✦ 12. Складіть план пункту «Середньовічна Індія» і підготуйте розповідь за ним.
- ★ 13. Що було основою сталості індійської цивілізації в умовах змін завойовників?

§ 25—26. Середньовічний Китай

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: хто такий Син Неба; як і чому в Китаї утвердилася імператорська форма правління; чому змінювалися імператорські династії; які наслідки для Китаю мало монгольське панування; який внесок Китаю в скарбницю світової культури.

Син Неба і його піддані. Китай за своїм розміром і кількістю населенням у Середні віки можна було порівняти з усією християнською Європою. На межі XII—XIII ст. у Китаї проживало близько 100 млн людей — більше ніж у Європі того часу. Китайці вважали свою державу центром Землі, а всі народи, що жили навколо, вони називали варварами.

Сильна централізована держава на чолі з імператором складалася в Китаї ще в III ст. до н. е. Від того часу і до початку XX ст. Китай незмінно залишався імперією. Правителя Китайської держави називали **Сином Неба**. Його влада передавалася в спадок й офіційно нічим не обмежувалася. Особа імператора була священною. Він вважався не тільки володарем усіх людей, а й посередником між Небом і «піднебесним світом». Імперія вважалася втіленням небесного порядку.

Кожен підданий імперії розглядався як інструмент для виконання волі Неба, переданої через **імператора**. У китайському суспільстві існувала сувора ієрархія. Нижче імператора (найближче оточення) стояли **вищі сановники**, як правило, його родичі. Ще нижче — **чиновники**, що ділилися на велику кількість рангів. Загалом чиновників у Китаї називали «мандаринами». Із їхньою допомогою імператор і управляв імперією. Щоб стати чиновником, потрібно було здобути відповідну освіту і скласти іспит.

Для отримання більш високого рангу знову доводилося складати іспити. До іспитів допускалися всі «добрі люди», які висловили таке бажання. Звичайно, діти чиновників могли краще підготуватися до іспитів. Проте така система забезпечувала доступ до владних структур талановитих людей з усіх верств суспільства. Той, хто складав іспити вищого рівня, отримував місце при дворі й значну плату. Вони користувалися повагою і згодом стали називатися **шенші** (шень — той, що носить пояс влади, пі — учений). Найнижчу сходинку займали «**підлі люди**» — особисто залежні люди, у тому числі раби.

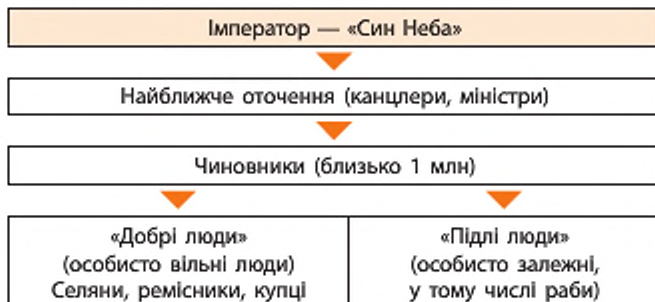

■ Конфуцій — «імператор без трону»

■ Статуя Будди

■ Система управління Китаю

У середньовічному Китаї держава й суспільство продовжували дотримуватися багатьох правил життя, які ще в середині I тис. до н. е. розробив **Конфуцій**. У Середні віки його оголосили «першим святим». Конфуція називали «вчителем 10 тисяч поколінь», «імператором без трону». На його честь зводилося багато храмів.

Згідно з вченням Конфуція й уявленнями китайців, у суспільстві кожен повинен знати своє місце: правитель — чесно правити і піклуватися про підданих, чиновники — давати йому мудрі поради, селяни — чесно працювати. Вірність, покірність, доброта і співчуття, почуття обов'язку, повага до старших і до батьків проголошувалися головними чеснотами благородної і гідної людини. Їй потрібно було засвоїти 300 головних і 300 додаткових правил поведінки.

Якщо не дотримуватися норм поведінки, то це може накликати гнів Неба: землетруси, повені, війни. Навіть Син Неба може втратити трон.

Китайці вірили, що померлі родичі допомагають живим. Проте для цього померлих треба було забезпечити всім необхідним. Згодом справжні речі були замінені на паперові.

Від перших століть нашої ери в Китаї починає поширюватися **буддизм**, який приваблював багатьох проповідями милосердя, загальної рівності перед стражданнями, обіцянками благ за добрі вчинки

й покарання за погані. Буддизм тісно взаємодіяв із конфуціанством. Крім зазначених релігій, у Китаї були поширені й інші, зокрема даосизм, який проповідував шлях до безсмертя.

Характерною рисою середньовічного Китаю була релігійна терпимість і взаємодія релігій.

2 **Китай за династій Суй і Тан.** Від III ст. до н. е. і до кінця VI ст. китайська цивілізація пережила значну кризу. Наслідком цієї кризи стало остаточне затвердження імперії як форми організації китайського суспільства. До того ж цю форму запозичили й сусідні з Китаєм народи: японці, корейці, в'єтнамці.

Переживши роки кризи, розпаду і взагалі зникнення імперії, у 589 р. полководець **Ян Цзянь** силою зброї відновив єдність Китаю. Він був проголошений імператором і заснував династію **Суй** (581—618 рр.).

Наступник **Ян Цзяня** **Ян Ді** переніс столицю до невеличкого стародавнього міста **Лояна**. Також він переселив до міста 10 тис. найбагатших сімей Китаю, підкоривши їх своїй владі. Місто прикрасили чудові палади і парки. В імператорському парку цілий рік зеленіли дерева: узимку їхнє листя і квіти виготовляли із шовку. **Ян Ді** вирішив з'єднати дві великі річки — **Хуанхе** та **Янцзи** — і розпочав будівництво Великого каналу. Цей водний шлях поєднав господарства півночі й півдня і сприяв розвитку торгівлі. Імператор також зміцнив і добудував Велику Китайську стіну, вів постійні війни проти сусідів.

Проте цій династії не судилося тривалий час утримувати владу. Нерозважлива внутрішня та зовнішня політика виснажила ресурси країни. Зрештою, імператор **Ян Ді** був убитий змовниками. Династія **Суй** припинилася.

До влади прийшла династія **Тан** (618—907 рр.). Її перші правителі **Лі Юань** і **Лі Шимін** проводили доволі розсудливу політику, яка забезпечила розквіт Китаю. Нові правителі перерозподілили землі. На-

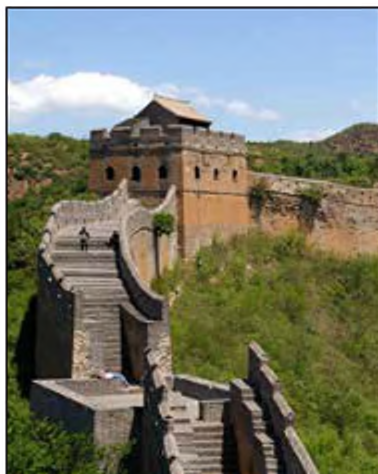
■ **Ян Цзянь**, засновник династії **Суй**

■ **Лі Юань**, перший правитель династії **Тан**

■ Великий Китайський канал

■ Велика Китайська стіна

полегливою працею мільйонів селян спустошені землі перетворилися на родючі ниви, які давали великі врожаї, а продумана податкова система забезпечила державі значні прибутки.

Династія Тан здійснювала активну завоювальницьку політику. Китай тривалий час воював проти тюрків-кочовиків і розгромив їх на початку VII ст. Це дозволило імперії остаточно установити свій контроль над Великим шовковим шляхом. Також імперія установила свою зверхність над Кореєю, Індокитаєм, Тибетом.

Помітні зрушення відбувалися в господарстві та повсякденному житті Китаю. Поширилося вирощування і споживання рису та чаю, які швидко стали традиційними продуктами харчування китайців. Почалося виготовлення цукру з цукрової тростини. Застосовувалася вдосконалена сільськогосподарська техніка: селяни користувалися одинадцятьма типами плугів, а також поливним колесом із глечиками, що приводилося в рух робочою худобою. Повсюди діяли водяні млини. З'явилися перші вироби з порцеляни.

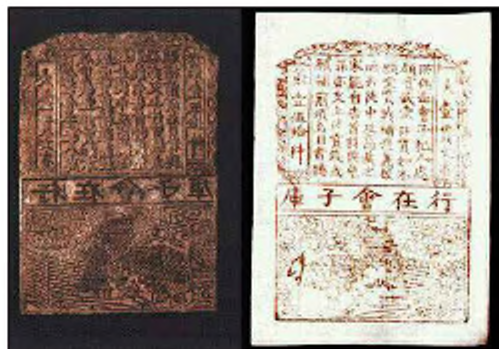
Від середини VIII ст. влада династії Тан почала слабшати. Постійні війни невпинно погіршували становище народу. По всій країні спалахували селянські повстання, які в 874 р. переросли в одну з найбільших селянських війн. Повсталі виступали проти тягара податків, несправедливості й жадібності чиновників. Селянське військо під проводом Хуан Чао оволоділо столицею. Імператорський двір утік.

Згодом повстання було припинене. Династія Тан повернулася до влади, але удар, якого вона зазнала від селянської війни, став для неї смертельним. Танська держава припинила своє існування.

- Найперше відоме уявлення про поховову зброю (угорі праворуч воїн з «вогняним списом»). Дуньхуан. X ст.

- Мідне кліше для друку китайських банкнот XII ст. і сучасний відбиток банкноти

3 Китай за часів правління династії Сун. На уламках Танської держави виникли численні дрібні володіння. Час їхнього існування — від 907 до 960 р. — називають «п'ятьма династіями та десятьма царствами». Між ними велася невпинна міжусобна боротьба, під час якої Китай об'єднався під владою династії Сун (960—1279 рр.).

Щоб налагодити життя в розореній країні, перший міністр сунського двору Вань Аньші запропонував провести реформи. Вони передбачали впорядкування податкової системи, налагодження зрошувальних робіт, надання позик селянам, установлення твердих цін на всі товари тощо. Однак противники міністра домоглися його відставки й припинення реформ.

За таких умов північ Китаю захопили племена чжурчженів. Вони утворили державу Цзінь — Золоту (1115—1234 рр.). На півдні, куди змушений був переїхати китайський імператор, затвердилася династія Південна Сун (1117—1279 рр.). На підвладній їй території розташовувалися головні центри вирощування рису, чаю, виробництва шовку, виготовлення порцеляни. У державі Сун було винайдено папір, порох, книгодрукування, що відіграло величезну роль в історії людства. Саме тут уперше в історії випустили паперові гроші — асигнації. Важливі винаходи було здійснено у військовій справі. Імперія Сун мала на озброєнні потужні металеві пристрої, посудини із запальною сумішшю, рухомі башти з таранами, перші гармати.

Однак ці досягнення не врятували імперію від загибелі. Згодом вона стала здобиччю монголів.

4

Боротьба Китаю проти монгольського поневолення. Династія Мін.

У 1279 р. завершилося підкорення Китаю монголами, які установили тут свою династію — Юань (засновником династії був онук Чингізхана Хубілай).

Панування монголів мало для Китаю як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, монгольське панування супроводжувалося значними людськими жертвами, нищенням надбань китайської цивілізації, а з іншого, завдяки приєднанню до системи монгольських держав Китай закріпився у світовій торгівлі, що сприяло його економічному піднесенню. Цікаві згадки про Китай часів монгольського панування залишив венеціанський мандрівник Марко Поло.

Розповідь про китайські міста з «Книги про різноманітність світу» Марко Поло (XIII ст.)

Місто Таян-фу, куди ми прийшли, велике і красиве, торгівля тут жвава, а також промисловість: виробляють тут величезну кількість обладунків для військ великого хана. Багато чудових виноградників, і вина виробляють удосталь... Безліч тут шовку: є в них тутові дерева і багато шовковичних черв'яків.

...було там 12 ремесел, і для кожного ремесла було 12 тис. будинків; у кожному будинку було щонайменше 10 осіб, а в деяких 15, а то 30 чи 40, не всі, звісно, майстри, але й робітники, що за вказівкою майстра працюють... Безліч тут багатих купців, і багато вони торгують... За наказом царя кожен долучався до батьківського ремесла... Навчатися іншого ремесла він не може.

Будинків хороших у цьому місті скрізь багато. Є там велика кам'яна вежа; коли станеться в місті пожежа, жителі зносять туди своє майно; а пожежі там часті, бо дерев'яних будинків чимало. Живуть тут... піддані великого хана; гроші в них паперові. У цьому місті... всі вулиці виbrukовані камінням і цеглою; і верхи їздити, і пішки ходити по них добре.

У цьому місті... добрих 4 тис. лазень; кілька разів на місяць ходять туди, бо чистоти тіла дотримуються...

- ?** 1. Що з описів Марко Поло могло вражати уяву європейців? 2. Завдяки чому Китай досяг таких вагомих здобутків?

Завоювавши Китай монголи залишили китайську систему від імператора до найменшого чиновника. Найвищі посади в державі також посіли монголи. Крім того, монголи перейняли не тільки систему управління, а й мову, писемність, культуру та ін. Незважаючи на таке окитаєння монголів, останні вважали себе вищими за китайців і поводитися як загарбники, посилюючи податковий гніт.

Їхня політика викликала загальне обурення. Від середини XIV ст. в Китаї спалахували народні повстання (повстання «червоних пов'язок»), виникали неодноразові спроби палацових переворотів. Зрештою, у 1368 р. одного з керівників селянського повстання ченця Чжу Юаньчжана проголосили імператором. Він започаткував нову династію Мін, яка правила Китаєм до 1644 р. Столицею нової династії спершу було місто Нанкін, а згодом її перенесли до міста Даду, яке дістало нову офіційну назву Пекін.

Прийшовши до влади, нова династія відновила традиційну китайську систему управління. Було встановлено нормальні ставки податків. Держава перебрала на себе роботи з відновлення системи іригації. Значна увага приділялася розвитку ремесел, особливо виробництву порцеляни, шовку, паперу, скла, тобто тим виробам, що експортувалися. Почалися відбудова і перебудова китайських міст.

Щоб засвідчити свою велич, імператори династії Мін проводили активну зовнішню політику. Вони розширили кордони держави до Тибету та Індокитаю. Організовувалися воєнні експедиції в Океанію. Найбільше експедицій (сім) до Індії, Індонезії, Індокитаю, Малайзії та навіть до берегів Африки очолював адмірал Чжен Хе в 1403—1433 рр.

За часів династії Мін китайці активно переселялися до Індокитаю та Індонезії, де створили цілі китайські поселення.

5 Розвиток культури Китаю в Середні віки. Китайська цивілізація створила оригінальну і багату культуру, яка стала справжньою скарбницею для культур різних народів і цивілізацій.

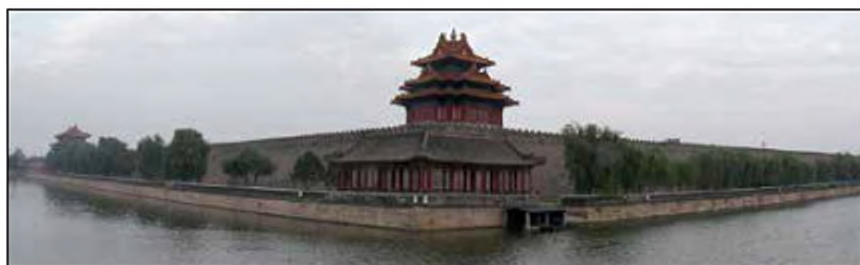
Однією з основ китайської культури було ієрогліфічне письмо. Воно стало взірцем для писемності корейців, в'єтнамців, японців. Необхідність складати іспити для отримання чиновницької посади сприяло відкриттю початкових і вищих шкіл та училищ, збільшення кількості освічених людей. Китайські чиновники були водночас поетами, художниками, чудово володіли мистецтвом письма — каліграфією.

■ Картина анонімного художника династії Південна Сун

■ Розпис на шовку. 1246 р.

■ Пекін, стіна Забороненого міста

Китайці першими винайшли папір і налагодили найпростіший спосіб книгодрукування. Текст вирізьблювали на дерев'яних дошках, заливали спеціальною фарбою, а потім друкували на папері. На початку VIII ст. в Китаї почала виходити урядова газета «Столичний вісник», яка проіснувала до XX ст. Діяли великі бібліотеки.

Китайцям належить винайдення компаса і пороху. У VIII ст. в країні відкрилася Академія наук, у XV ст. були створені багатомні енциклопедії з історії, географії, медицини, мистецтва тощо.

Період VIII—IX ст. називають «золотою добою» китайської поезії. Поет **Лі Бо** написав близько 30 томів ліричних творів, у яких оспівував рідну природу. Інший поет **Ду Фу** оспівував мрію про краще майбутнє, коли люди збудують величезний дім і в ньому знайдуть притулок «мільйони скривджених долею бідняків».

Значні здобутки мали архітектори Китаю. Вироблений ними стиль, ознакою якого були дахи із загнутими догори кінцями, став своєрідною візитною картою Китаю. Цей стиль робив привабливими навіть похмурі будівлі фортець і палаців. Однією з найвидатніших пам'яток середньовічного Китаю стало **Заборонене місто** — комплекс споруд особистої резиденції імператора, що були збудовані в 1406—1420 рр.

Оригінальним було образотворче мистецтво Китаю. Художники писали твори на шовковій тканині або папері, які змугувалися в сувої.

960—1279 рр.

1115—1234 рр.

1117—1279 рр.

Правління династії Сун

Існування держави Цзінь

Правління династії Південна Сун

Запитання і завдання

1. Яка подія започаткувала середньовічну історію Китаю? 2. Які династії правили в Китаї в Середні віки? 3. Із якими завойовниками доводилося боротися китайцям у Середні віки? 4. Які винаходи були здійснені у період правління династії Південна Сун? 5. Коли монголи встановили свою династію в Китаї? Як вона називалася? 6. Хто очолював китайські воєнні та географічні експедиції до берегів Африки, Індії, Індонезії? 7. Назвіть імена найвідоміших поетів Китаю.
- ✦ 8. Визначте основні риси розвитку Китаю в Середні віки. 9. Які зміни в господарському житті Китаю відбулися за династії Тан? 10. Що зумовило спалах селянської війни? Якими були її результати? 11. До яких наслідків призвело монгольське завоювання Китаю? 12. Завдяки чому було повалено династію Юань? 13. Охарактеризуйте період правління династії Мін. 14. Якими були особливості розвитку культури Китаю в Середні віки?
- ✦ 15. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте розповідь за темою «Боротьба китайців проти монгольського поневолення». 16. З'ясуйте позитивні і негативні наслідки монгольського панування в Китаї.
- ★ 17. Більшість винаходів, зроблених людством у Середні віки була здійснена китайцями; за рівнем життя Китай випереджав решту регіонів світу аж до XIX ст. Чим це можна пояснити?

§ 27. Утворення Османської імперії

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як постала нова імперія, що згодом розкинула свої володіння на трьох континентах; завдяки чому османам поталанило здійснити такі значні завоювання; як загинула Візантійська імперія; до яких наслідків привели завоювання османів.

Перші турецькі держави. Утворення Османської держави.

Як вам уже відомо з історії Візантійської імперії, наприкінці XI ст. в Анатолію проникли турки-сельджуки (тюркські кочові племена, що прийшли із Середньої Азії), які відтіснили візантійців на захід і створили там свою державу — Румський султанат. Уся їхня подальша історія пройшла в постійних війнах проти сусідів: візантійців, арабів, персів та інших народів. Вони відіграли вирішальну роль у розгромі держав хрестоносців у Палестині. Постійні війни та внутрішні негаразди підірвали міць сельджуків.

У XIII ст. в Малу Азію переселилася значна кількість кочових тюрків (етнічно близьких сельджукам), які втікали від монгольської навали. Ці племена розселилися на сельджуцько-візантійському прикордонні. Вони здійснювали набіги на Візантію або ж наймалися до візантійців для боротьби проти болгар, сербів і навіть сельджуків. Поступово кочовики почали створювати свої князівства-емірати. Із занепадом держави сельджуків еміри здобули незалежність. Найбільше серед емірів поталанило **Осману**.

Він був природженим воїном, що вірив у справедливість «священної війни» (джихаду). Осман розширив кордони своїх володінь, об'єднав під своєю владою інші тюркські племена, які стали називатися **турками-османами**.

Згодом емір Османської держави прийняв титул султана.

2

Завоювання османських султанів у Європі та Азії. Коли на західному кінці Малої Азії зростала і могутнішала Османська держава, її сусіди перебували в занепаді. Візантійська імперія разом з останньою династією Палеологів ледь відродилася від погрому хрестоносців у 1204 р. і вже не мала сил протистояти новій загрозі. До того ж османи на завойованих у Візантії землях наклали на населення значно менший податок, ніж за часів імперії. Болгарське царство, яке було найбільшим у XIII ст. на Балканському півострові, до середини XIV ст. розпалося на три самостійні князівства. Сербське королівство, яке за часів короля Стефана Душана зазнало короточасного піднесення і досягло найбільшого розширення, напередодні турецької навали розпалося на окремі володіння. Крім того, Сербія та Болгарія були одвічними суперниками Візантії на Балканах.

Турки-османи — основне населення Османської імперії.

Султан — титул монарха в деяких країнах Сходу.

Друга чверть XIV ст., період правління **Стефана Уроша**, прозваного **Душаном**, стала найславнішою сторінкою в історії Сербії. Душан захопив на північному заході Боснію, відтіснивши Угорщину, на південному заході — Епір (Албанію), значну частину Фесалії й Македонії та дійшов до берегів Егейського моря, розділивши таким чином надвоє візантійські землі. Він був дуже талановитим організатором держави навів у ній лад, зумів домогтися прихильності всіх народів, об'єднаних у новому **Сербському царстві**. Його «Законник» став однією з найвизначніших пам'яток слов'янського права. Проте Душан не встиг установити порядок престолонаслідування і зібрані ним землі невдовзі було втрачено.

Наступники Османа скористалися слабкістю сусідів і продовжили завойовницьку політику. Син Османа Орхан захопив у Малій Азії місто Брус, яке стало першою столицею османів. Потім його військо переправилося через Босфор і захопило місто Галліполі. Османи опинилися у Європі. Наступний емір Мурад I (1362—1382 рр.) переніс столицю держави у захоплене місто Адріанополь — європейську частину своїх володінь. Мурад I спрямував свою агресію на Балкани. У 1389 р. на Косовому полі зішлись османська і сербська армії. Османська армія кількісно вдвічі переважала сербську, проте серби билися відчайдушно. Хоробрий сербський патріот Мілош Обілич зміг потрапити в табір османів і вбити еміра Мурада I. Сербі перейшли в наступ, але завдяки рішучим діям син еміра Баязид розгромив їх. Баязид I, який дістав титул султана, підкорив собі Македонію, Болгарію, частину Сербії та Албанії, а також Малу Азію. На карті Європи постала нова могутня й агресивна держава.

Завоювання османів непокоїли Захід. Папа Римський оголосив проти них хрестовий похід. У 1396 р. військо хрестоносців зустрілося з османами біля міста Нікополя (Болгарія) та було повністю розбите.

Візантійська імперія опинилася один-на-один з османами. Із її колишніх територій залишилися Константинополь і незначне володіння в Греції. Візантійський імператор, не маючи армії та грошей, у відчай звернувся по допомогу до Заходу. У 1399—1403 рр. він відвідав Венецію, Мілан, Флоренцію, Париж, Лондон. Усюди імператора зустрічали з пишністю, але, крім обіцянок, ніякої допомоги він не отримав. Будь-яку допомогу Захід обіцяв за умови об'єднання православної та католицької церков. Однак ніякої реальної допомоги Візантія не отримала.

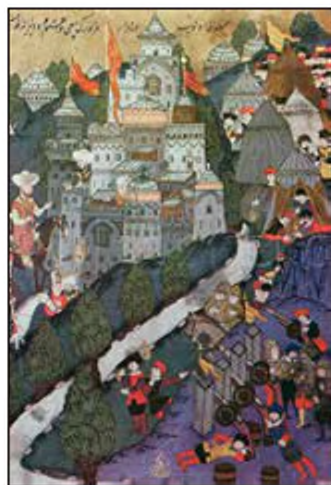

У 1437—1439 рр. під час Ферраро-Флорентійського собору було укладено Флорентійську унію, яка теж залишилася на папері.

У XIV ст. Григорій Палама, який згодом став константинопольським патріархом, стверджував, що людина може пізнати Бога завдяки особливій енергії, яка йде від Бога і ніби пов'язує Бога зі світом. Ця енергія проявляється у світі як Світло. Люди можуть сприймати це Світло тільки духовним зором, але не оком. Лише найбільш благочестиві люди, проповідники, здатні сприйняти Божественне Світло і пізнати Бога. Це вчення назвали ісихазмом. Особливо багато його прихильників було серед монахів гори Афон (Свята гора), де й сьогодні розташований центр православного чернецтва. Це вчення справило значний вплив на церковне мистецтво, особливо на іконопис і фрески. Образи святих почали зображуватися ніби охоплені із середини дивним світлом.

■ Битва на Косовому полі.
Мініатюра з лицєвого
літописного зводу

■ Битва при Нікополі.
1396 р.

У 1399 р. турки оточили Константинополь. Не сподіваючись узяти місто приступом, вони готувалися до тривалої облоги. Однак сталося несподіване: від середньоазійського правителя, нападка Чингізхана, Тамерлана (Тимура) надійшла звістка про поразку під Анкарою султана Баязида, який потрапив у полон і, не витримавши приниження, помер. Османи виступили від Константинополя, а їхня держава розпалася. Ця поразка османів продовжила існування Візантійської імперії на 50 років.

3 Створення Османської імперії. Після нетривалої міжусобиці 1451 р. османський престол посів 16-річний султан Мехмед II, який продовжив завоювання. Облога Константинополя почалася в квітні 1453 р. Турецький флот (130 кораблів) увійшов у Мармурове море. Артилерія почала систематичний обстріл міста і його стін. Перший штурм було відбито. Спроба здійснити підкоп під стіни теж виявилася невдахою. Останньою перемогою захисників міста був прорив п'ятиох суден зі зброєю та продовольством. Щоб повністю відрізати місто від зовнішнього світу, Мехмед II наказав турецькому флоту увійти в бухту Золотий Ріг. Однак вхід у неї перекривав масивний ланцюг. Тоді турки за ніч спорудили дерев'яний настил і, змазавши його жиром, перетягнули по ньому з Босфору в бухту свій флот. Із гармат, що були розміщені на кораблях, вони почали обстріл міста з півночі.

29 травня 1453 р. настав вирішальний день. Уранці турецька армія пішла на штурм. Через дві години османи крізь браму Святого Романа увірвалися до міста. Щонайменше три дні турки грабували місто, а 60 тис. жителів були продані в рабство. Мехмед II в'їхав у собор Святої Софії, наказав збити з неї хрест, установити півмісяць і перетворити її в найбільшу мечеть мусульманського світу. Воно було перейменовано на Стамбул, почалася його відбудова.

■ Константинополь
наприкінці XV ст.

Узяття Константинополя стало не лише початком 30-річних переможних походів султана, за які він отримав прізвисько «Завойовник», а й початком народження нової імперії — Османської. Мехмед II захопив решту візантійських володінь, установив повне панування над православними державами — Сербією, Боснією, Валахією.

i

У 1469 р. турки вторглися в землі Священної Римської імперії, а 1477 р. вступили у володіння венеціанців. Венеціанці були занепокоєні зростанням могутності Туреччини і з її союзника перетворилися на суперника. Кримське ханство стало васалом Османської імперії.

Падінням Константинополя завершився цілий період у європейській історії. Християнська цивілізація втратила один зі своїх центрів. Це мало далекосяжні наслідки, особливо для регіону поширення православної гілки християнства. Його було переділено між Османською імперією і Річчю Посполитою. Єдиною православною країною, яка залишалася незалежною, була Московська держава.

Загибель такого могутнього культурного цивілізаційного центру в Європі перетворила католицький Захід на основу, на якій будувалося майбутнє Європи.

Завдяки завоюванням Мехмеда II (Османська імперія) Туреччина стала європейською державою (щоправда, у географічному розумінні) та вступила в найблискучіший період свого існування, який тривав до 20-х рр. XVII ст. Однією з причин швидкого зростання Османської імперії була армія, значна частина якої складалася з постійних, добре навчених воїнів.

Чітка централізація Османської імперії давала можливість збирати армії кількістю понад 200 тис. воїнів, тоді як європейські армії налічували по декілька десятків тисяч. Армія складалася з кавалерії (імператорської, легкої та провінційної), піхоти, у якій вирізнялися

■ Османська армія до взяття Константинополя в 1453 р.

■ Падіння Константинополя в 1453 р.

особливі інженерні, охоронні та інші загони, артилерії, яких не було рівних у Європі, та елітних підрозділів яничарів.

4 Османська імперія наприкінці XV ст. У результаті завоювань на просторах Європи та Азії постала нова могутня імперія, що, як і всі попередні, прагнула до світового панування. Усе господарство розвивалося завдяки зусиллям завойованого населення. Турецьке суспільство займалося лише війною, яка стала головним джерелом прибутків нової імперії.

Завоювання турків супроводжувалося небаченою жорстокістю, пограбуваннями, насильством і вбивствами. Частину підкореного населення як здобич продавали в рабство на невольницьких ринках.

Немусульманське населення було обкладене податками, які інколи становили до 50 % урожаю. Проте мусульманське населення або сплачувало мінімальний податок, або взагалі не

Яничари — турецька піхота. Формувалася переважно з християн, які ще дітьми потрапили в полон і виховували як воїнів відданих султану та Аллаху.

платило (але виконувало війсьну службу).

На чолі імперії стояв султан, який на початку XVI ст. став ще і халіфом — релігійним лідером мусульман. При султані була вища рада — диван, яка виконувала дорадчі функції. Спершу адміністративний апарат був нечисленним.

За свідченнями істориків, Османська імперія була єдиною військовою державою Середньовіччя. Її державний устрій та адміністративна структура підпорядковувалися потребам війни. Провінції (на

початок XVI ст. їх було 16) поділялися на округи, їхні правителі здійснювали як цивільні, так і військові функції, вони очолювали ополчення сипахів (воїнів-кіннотників) і місцеві гарнізони яничарів.

Кожен ополченець (сипах) отримував у користування землю (уся земля в імперії була державною), але за це мусив брати участь у воєнних походах. У мирний час він жив у своєму окрузі, де виконував поліцейські функції та обов'язки збирача податків. Сипахи отримували матеріальне забезпечення за рахунок державного податку з населення, розмір якого був чітко визначений.

Чинovníки центрального апарату також отримували за службу землю — великі володіння, які заборонялося передавати в спадок. Проте, як правило, посаду батька займав син.

Така система управління імперією виявилася оптимальною на час, коли її територія зростала і землі було багато. Невеликі податки із селян компенсувалися великою воєнною здобиччю.

1302 р.	Утворення держави турків-османів
1389 р.	Битва на Косовому полі
1439 р.	Флорентійська унія
1451—1481 рр.	Правління султана Мехмеда II
1453 р.	Узяття турками Константинополя
1453	утворення Османської імперії

Запитання і завдання

1. Коли і як було створено державу турків-османів?
  2. Назвіть основні битви, наслідок яких було підкорено Балкани.
  3. Які держави знищили турки-османи під час своїх завоювань XIV—XV ст.?
  4. Яка битва відсунула падіння Візантії на 50 років?
  5. Визначте сильні риси війська турків-османів.
  6. Хто такі сипахи? Чим вони відрізнялися від європейських рицарів?
  7. Яким було становище держав Балканського півострова напередодні завоювання їх османами. Чому держави Балканського півострова не змогли стримати наступ османів?
  8. Чому хрестові походи проти османів виявилися невдалими?
  9. Якими були наслідки падіння Візантійської імперії?
  10. Із якою метою було створено військо яничарів?
- ★ 11. Підготуйте розповідь за темою «Останні дні Візантійської імперії».
12. Складіть хронологічну таблицю турецьких завоювань.
- ★ 13. Чому Османську імперію називають «єдиною військовою державою Середньовіччя»?

Плани-схеми для самостійної роботи учня з підручником і додатковою літературою

Як скласти портрет історичного діяча

1. Як відбувалося становлення особистості історичного діяча.
  - 1) Назвіть ім'я та прізвище. Де і коли він народився?
  - 2) Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався?
  - 3) Як формувалися його погляди?
2. Особисті якості й риси характеру.
  - 1) Як особисті якості діяча впливали на його діяльність?
  - 2) Які з його особистих якостей вам подобаються, а які — ні?
3. Діяльність історичного діяча.
  - 1) Охарактеризуйте основні справи його життя.
  - 2) Які успіхи й невдачі були в його справах?
  - 3) Які верстви населення підтримували його діяльність, а які — ні? Чому?
  - 4) Хто був його друзями, а хто — ворогами? Чому?
  - 5) Якими були наслідки його діяльності?
  - 6) За що людство пам'ятає цю людину?
4. Яким є ваше особисте ставлення до історичного діяча?
  - 1) Які почуття викликає у вас його діяльність?
  - 2) Як ви ставитеся до засобів і методів його діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Як працювати з історичним документом

1. З'ясуйте походження документа.
  - 1) Хто його автор?
  - 2) За яких історичних обставин з'явився документ?
  - 3) Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником, оцінка події істориком, законодавчий акт тощо)?
2. З'ясуйте, яке завдання до документа ви повинні виконати і що для цього потрібно (якщо документ має поглибити ваші знання про якесь історичне явище, подію чи особу, — пригадайте, що вам уже відомо про це).
3. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.
4. Виконайте завдання до документа.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
РОЗДІЛ I. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ	
§ 1—2. Народження середньовічної Європи.....	9
§ 3. Людина в Середньовіччі.....	18
§ 4—5. Візантійська імперія.....	23
§ 6. Арабський халіфат.....	36
Практичне заняття «Вплив перших середньовічних імперій на європейську історію».....	46
РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	
§ 7. Середньовічне європейське суспільство.....	47
Практичне заняття «Рицарські традиції. Замки. Життя селян».....	57
§ 8. Християнська церква в V—XI ст.....	58
§ 9. Виникнення середньовічного міста. Ремесло і торгівля в середньовічному місті.....	64
Практичне заняття «Розвиток техніки та повсякденне життя людини у Середні віки. Житло, одяг, сім'я».....	72
РОЗДІЛ III. ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X—XV СТ.	
§ 10. Північна Європа у VIII—XI ст.....	75
Практичне заняття «Походи вікінгів та норманські завоювання».....	81
§ 11. Епоха хрестових походів.....	82
§ 12. Держава в середньовічній Європі.....	90
§ 13. Франція.....	95
§ 14. Англія.....	107
Практичне заняття «Велика хартія вольностей».....	120
§ 15. Німеччина.....	122
§ 16. Країни басейну Середземного моря.....	132
РОЗДІЛ IV. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	
§ 17. Християнська церква у XII—XV ст.....	141
§ 18—19. Середньовічна культура Західної Європи.....	147
Практичне заняття «Християнські храми у житті середньовічних європейців».....	160
РОЗДІЛ V. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ	
§ 20—21. Центральна та Східна Європа.....	162
§ 22—23. Північно-Східна Русь. Утворення та зміцнення Московської держави.....	179
Практичне заняття «Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій».....	196
РОЗДІЛ VI. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД	
§ 24. Особливості розвитку країн Сходу. Середньовічна Індія.....	200
§ 25—26. Середньовічний Китай.....	207
§ 27. Утворення Османської імперії.....	215

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва, С. С. Павлюченко*
Технічний редактор *В. І. Труфен*
Коректор *Ю. О. Беседа*

Формат 70×90/16. Гарнітура Шкільня. Ум. друк. арк. 16,33.

ТОВ Видавництво «Ранок».

Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008. 61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.

Для листів: 61045 Харків, а/с 3355. E-mail: office@ranok.com.ua

Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

www.ranok.com.ua